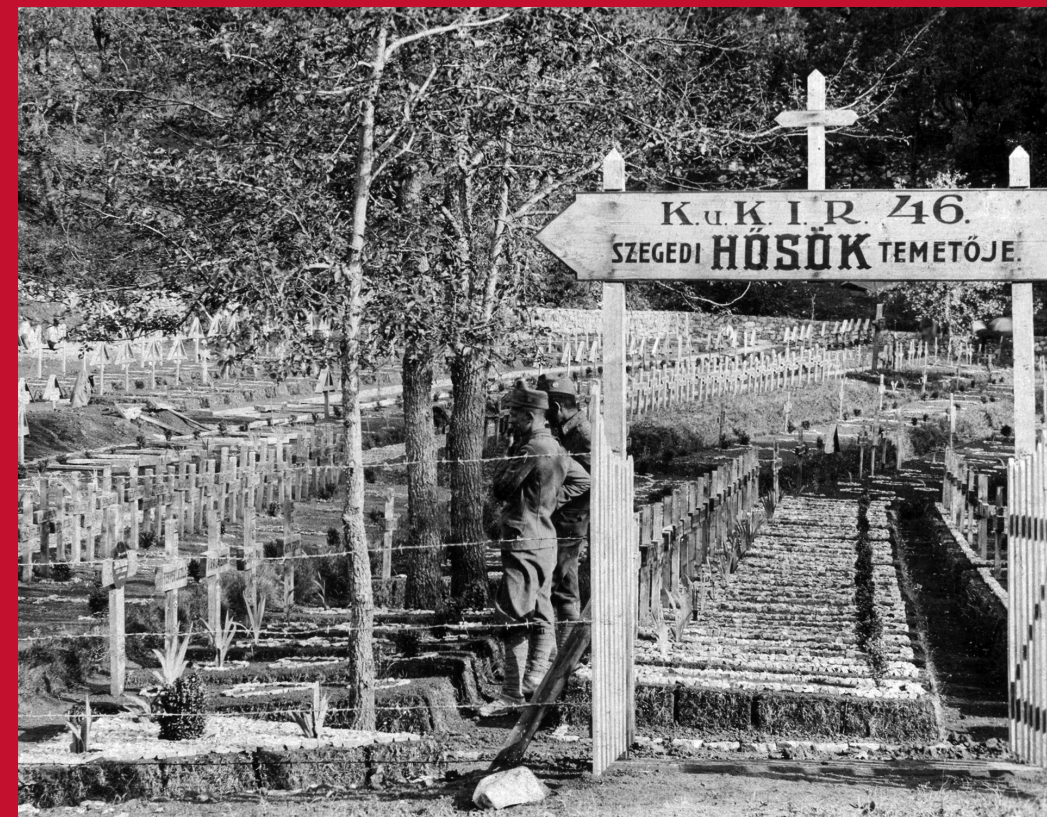

Áldozatnarratívák

Balogh László Levente, K. Horváth Zsolt, Kovács Éva,
Sélei Nóra tanulmányai,

valamint Eelco Runia, illetve Egry Gábor és Takács Róbert írása

Interjú Faragó Tamással

Ára 1250 Ft

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2015. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2015-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 60. *Női szerepek*
- 61. *Vállalatok a 19–20. században*
- 62. *Tudomány és nemzetépítés*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48: *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50: *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51: *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52: *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53: *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54: *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55: *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56: *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57: *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58: *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

Az „Áldozatnarratívák” című blokkunkat Czoch Gábor és Koltai Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Jung Eszter

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: A szegedi 46. ezred hősi temetője. Lippp, 1917.
FOTO: FORTEPAN (Adományozó: Földi Gábor)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

Meleg Attila – Őri Péter	„Többféle regionális demográfiai modellben kell gondolkodnunk.” Interjú Faragó Tamással 70. születésnapja alkalmából	5
--------------------------	--	---

ÁLDOZATNARRATÍVÁK

Balogh László Levente	A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai	36
K. Horváth Zsolt	Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák. Emlékezet és jövő a Nagy Háború után: Halbwachs és Minkowski elfelejtett könyvei	54
Kovács Éva	Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban	82
Sélei Nóra	A női test mint áldozat – Polcz Alaine: <i>Asszony a fronton</i>	108
Eelco Runia	Jelenlét	133

KÖRKÉP

Egry Gábor – Takács Róbert	Az I. világháború közép- és kelet-európai emlékezetének mozaikdarabkáiról. Rendhagyó beszámoló egy konferenciáról	165
----------------------------	---	-----

KÖNYVEK

Vázlat Budapest...		
Beluszky Pál: Budapest – zászlóshajó vagy vízfej. A főváros és az ország – történeti-földrajzi áttekintés.	– Rácz Lajos	175
A mindennapok esztétikája és az esztétika mindennapjai Dessewffy József életében Vaderna Gábor: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében.	– Gyimesi Emese	181
„Mitsoda Nemzet vagy?” Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.	– Tarafás Imre	187
Umbrai Laura: Így szemeteltek Budapesten. A hulladékgyűjtés múltja a fővárosban.	– Gyimesi Réka	194
Michiel Wagenaar: Városépítészet és polgári szabadság. Hat európai főváros fejlődésének összehasonító elemzése.	– Bálint Angelika	198
Kocsis Aranka: Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén.	– Hluchány Hajnalka	202
Szerzőink		206
Contents		208
Abstracts		210

Melegh Attila – Őri Péter

„Többféle regionális demográfiai modellben kell gondolkodnunk”

Interjú Faragó Tamással 70. születésnapja alkalmából

□ *Melegh Attila: Kedves Tamás, hogyan lett belőled történész?*

Eredetileg tengerész akartam lenni, de a 27 hónapos kötelező katonai szolgálat ettől gyorsan elriasztott. Utána az építészet felé próbáltam érdeklődni, de miután kiderült, hogy ehhez matematikából is felvételezni kell, az első gimnáziumi osztály elvégzése után nyilvánvalóvá vált számomra, hogy ez sem fog menni. Végül tehát a gimnázium második osztályában azt határoztam el, hogy történész leszek. Annyiban – hogy is mondjam – talán némi büszkeség van bennem, hogy már akkor sem igyekeztem megfelelni az elvárásoknak: soha nem írtam le és nem mondtam azt, hogy középiskolai történelemtanár szeretnék lenni. Mindig is a kutató történész pályát tűztem ki magam elé.

□ *M. A.: Melyik gimnáziumról van szó?*

A Rákócziúton, a Keleti Károly utcában. 1958-tól 62-ig jártam oda. Az akkoriban nagyon jó gimnáziumnak számított. Valamikor egyházi iskola volt. 1948 környékén ugyan a paptanárokat kirúgták, viszont a többiek ott maradhattak. És jöttek még melléjük mások – részben büntetésből – például két évig Németh G. Béla tanította nekünk a magyar irodalmat. Az oroszot pedig először egy volt hadifogoly, utána Mády Zoltán, aki annak idején részt vett a 30-as évek falukutatásaiban, és kelta filológiát adott elő az ELTE-n. Sajátos szint képviseltek ezek az emberek, és részben nekik is köszönhető, hogy akkoriban volt olyan év, amikor egyszerre két-három első díjat is elhoztunk a középiskolai tanulmányi versenyekről annak ellenére, hogy akkor még úgy mentünk gimnáziumba, hogy körzetesítve voltunk. Csak hát egyrészt itt voltak a kiváló tanárok, másrészt a Rákóczi körzete a Rózsadomb és a Pasarét volt. Úgyhogy ennek következtében egy jólszituált és az átlagosnál kicsit jobban felkészült társaság járt oda. Aztán ezek a tanárok nyugdíjba mentek, és az iskola fokozatosan lehangyolult.

□ *Őri Péter: Amikor gondolkodtál azon, hogy történész leszel, milyen téma hozott lázba?*

Azzal kell kezdenem, hogy nem sok könyv volt körülöttünk odahaza a lakásban, annak is egy részét ott találtuk, amikor 1944 novemberében, közvetlenül az ostrom előtt Budára költöztünk. Így útleírásokat, meg Cholnoky Jenőnek a *Magyar földrajzát* olvastam gyermekkoromban, amelyek kialakítottak bennem egyfajta

kíváncsiságot a világra, de igazában nem nagyon emlékszem arra, hogy akkori-ban kifejezetten érdekelt volna valamilyen konkrét történeti téma. Ez egyébként nem is jelentett problémát, mert a középiskolai történelem pályázatoknál a témákat előre meghatározták, így a legjobb esetben is két előre meghatározott körből választhattunk. Tehát az első pályázatnak, amin indultam, az egyik választható lehetősége az üzemtörténet volt. Annyi maradt még a hajózás iránti érdeklődésből, hogy ekkor az óbudai hajógyár történetét írtam meg, amiért könyvjuttalmat kaptam. Második pályázatom a gyarmati népek szabadságküzdelmeiről megfogalmazott témakörhöz kapcsolódott; az 1920-as évekbeli spanyol marokkói Rif háborút választottam. Rengeteget dolgoztam vele, de meg is lett az eredménye, mert hetedik helyet értem el, ami azt jelentette, hogy később felvételi nélkül kerültem be az egyetemre.

□ *Ő. P.: Ezzel azt akarod mondani, hogy nem volt olyan meghatározó olvasmányélményed mondjuk, mint az Egri csillagok, ami például a török kor felé irányíthatta volna a figyelmedet, hanem a történelem érdekelt általában?*

Nem tudnék ilyen művet megnevezni. Körülbelül 14 éves koromtól kezdtem el rendszeresen olvasni, tehát relatíve későn, nem úgy, ahogy ugye a „nagy tudósoknak” illik, de akkor sok mindent elolvastam. Például máig emlékszem arra, hogy Jókai regénye, a *Mégis mozog a Föld* nagyon tetszett, de nem tudtam, hogy később kötelező lesz, mert akkor biztosan nem olvastam volna el. Az igazság az, hogy abban az időben – ha jól emlékszem – inkább abban versenyeztünk egymással, hogy ki mennyi ponyvát tud elolvasni. Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy ez külön ügyességet kívánt, mivel akkoriban ilyesmiket nem adtak ki, és könyvtárban sem voltak elérhetőek, tehát csak a háború előtti, magánkézben levő kiadványokhoz lehetett hozzáférni, és ezeket kellett az embernek kézen-közön kölcsönkapni, megszerezni.

□ *Ő. P.: Még mielőtt nagyon belemerülnénk a történelembe és a történetész mesteriségbe, mondanál pár szót a családonról? Honnan jöttetek, illetve hogyan kerültél ebbe a budai gimnáziumba?*

A gimnáziumba úgy kerültem, hogy a Rózsadombon laktunk, és területileg a Rákóczihoz tartoztam. Eredetileg lent laktunk a Fazekas utcában, a Vízivárosban, egy két szoba-hallos lakásban, de 1953-ban eljöttünk onnan, mert nem bírtuk fizetni. Akkor eléggé magas volt a lakbér a fizetésekhez képest. Így átköltöztünk a Rózsadombra egy egyszobás lakásba, viszont anyámék kaptak ezért ötezer forintot, ami 53-ban elég tisztességes összegnek számított. Annyi csavar volt még az egészben, hogy működött a származási kategorizálás is, ami eldönthette a gimnáziumba jutást, viszont apámnak éppen volt egy zöldségboltja, 54 körül, amikor lehetett megint ilyesmivel foglalkozni, akkor nyitotta. Világéletében szeretett volna kereskedni, de mielőtt bekerültem a gimnáziumba, ezt a boltot becsukta, és elment a Népbolthoz. Így bekerültem az „egyéb” kategóriába, különben, mint magánkereskedő gyereket rossz kategóriába soroltak volna. A választ tehát arra

a kérdésre, hogy honnan jöttem családi értelemben a kategória is meghatározza: egyéb. Ez egyébként tökéletesen leírja a helyzetet, mert a szüleim két teljesen különböző családból származtak. Anyám felfelé törekvő sváb parasztcsaládból jött, ahol az öt testvérből csak egy folytatta a paraszti életet; ketten értelmiségivé váltak, anyám pedig védőnő lett – ez volt az egyik oldal. A másik pedig egy lecsúszó, tulajdonképpen dzsentrí hagyományú társaság, bár a kutyabőrük elkallódott valahol. Az apai család férfitagjai legalább száz évre visszamenőleg a Károlyiaknál voltak gazdatisztek. Utoljára az Arad megyei Károlyi-uradalomban voltak alkalmazásban. Miután azonban Arad 1920-ban Romániához került, ráadásul a nagybirtokokat, főleg ha magyaroké voltak, elkobozták, ők az I. világháború után létalap nélkül maradtak. A vagyonukat viszont szép lassan fölélték, mert életmódot – vadászat, kártya, piknik, bálozás – azt nem akartak változtatni. Apám közben a román katonai szolgálat elől átszökött Magyarországra, de a családja 44-ig ott maradt. Mindez gyakorlatilag azt jelentette, hogy kulturálisan a két családból teljesen különböző dolgokat örököltem. Anyámtól a racionalitást, a pontos, precíz munkát és az egyenes beszédet. Utóbbi elég sok gondot is okozott a későbbiek folyamán, mert mindig megmondtam a véleményemet, és ezt nemigen szerették, pláne akkor, amikor az ember még fiatalabb, és a ranglétrán is lejjebb helyezkedik el. (Bár később sem szeretik.) A másik oldalról pedig a függetlenségre törekvés jött, az apai ági fölmenőim ugyanis végig úgy éltek, hogy igazából nem volt főnökük, és nem is tudták elképzelni azt, hogy beosztottként alkalmazásba menjenek. Apám is azért ment a Népbolthoz, mert ott egyszemélyes boltban lehetett boltvezető.

□ *M. A.: Érttem. És mindez összekapcsolódott benned az utazási vágygal, amivel vissza is jutottunk a hajózáshoz. Volt benned egy ilyen érzés?*

Ez gyerekkoromtól fogva bennem volt. A Vízivárosban laktunk, rendszeresen kijártunk a Dunához, még alig tudtam beszélni, de már elragadtatással néztem a hajókat. Akkor azért komolyabb hajóforgalom volt, mint manapság, még volt személyhajózás. Úgyhogy ez bennem maradt, mint ahogy az is, hogy a családjaimban nem volt erős helyhez kötődés. Anyám testvérei például még a háború előtt mind elmentek a faluból, pedig anyai nagyapám nem volt szegény, nem voltak erre rákényszerülve. A gazdatisztek – az apai család – pedig oda mentek, ahova helyezték őket. A 19. század közepéig Fejér megyében voltak, az 1860-as évektől Arad környékén, 1944-től Budapesten. Tehát nálunk nincs olyan, hogy több száz évig egy helyben ült a család. Érintett minket aztán a németek kitelepítése is, és voltak rokonok, akik 1956-ban távoztak.

□ *M. A.: Kik voltak, akik 56-ban távoztak?*

Anyám húgának volt négy gyereke, abból kettő kiment (egyik egyetemistaként részt vett a harcokban). Egyikük Németországba, másikuk Kanadába ment, ezen kívül egy unokabátyám, aki idehaza éppen katona volt, szintén Németországba távozott. Egyébként az említett kényszervándorlásokban is van annyi kanyar,

hogy anyám rokonságában összesen egyetlen idős rokon, a legidősebb nővére lett volksbundista, senki más. Ő azonban itthon maradhatott, nem telepítették ki, mert nem volt a nevéen már sem föld, sem ház. Viszont azokat a gyerekeit, akiknek az ingatlanokat átadta, kitelepítették, holott sem volksbundisták, sem katonák nem voltak. Tehát ennyit a sváb kitelepítések „elvi alapjairól”.

❑ *Ó. P.: A 60-as évek elején, valamikor 1962 környékén kerültél az ELTE-re?*

Nem, 62-ben érettségiztem, majd angol–történelem szakra felvételiztem, de nem volt elég jó az angolom. Honnan is lett volna elég jó, hiszen csak a középiskolában tanultam, magánórát nem tudtam venni, úgyhogy az első fellebbezést visszautasították. Megsértődtünk anyámmal, és nem fellebbeztünk másodszor. Pedig, mint később kiderült, a pályázatom révén már akkor is bekerülhettem volna, de én a kilincselés helyett elmentem dolgozni. Tíz hónapig fizikai munkát végeztem a Fémfeldolgozó Ktsz-ben, és csak 63-ban kerültem az egyetemre, de akkor már felvételi nélkül. 1962-ben ugyanis még csak a tanulmányi versenyek első három helyezetteje került be felvételi nélkül, de egy év múlva kibővítették a keretet az első tízre. Akkor viszont már történelem–könyvtár szakra jelentkeztem a bejutás érdekében, így tulajdonképpen nyelvet vesztettem, mert jobban jártam volna, ha nyelvszakra megyek.

❑ *M.A.: Mesélnél az első egyetemi évek szakmai tapasztalatairól?*

Mint említettem eredetileg történelem–könyvtár szakos voltam, de az utóbbi az első szigorlat után sikerült lecserélnem muzeológiára. Az akkor e képzés második évfolyama volt, csak egy évvel korábban találta ki Lederer Emma. (Egyébként az első évfolyamban végzett Szakály Feri.) A muzeológia gyakorlatilag azt jelentette, hogy egyszakos történész lettem az első szigorlat után. A program szerint föl kellett vennünk még egy történelem szemináriumot, egy irodalomtörténeti órát, egy „tudszoc” szemináriumot, a történelem segédtudományi tanszékről Molnár József pedig helytörténetet oktatott nekünk. Voltak külsős előadók is, ugyanis a muzeológia számára folyamatosan igyekeztek különféle tantárgyakat kreálni. Tanultunk egy térképésztől történeti földrajzot, Vörös Károly, aki akkor éppen a Budapesti Történeti Múzeumban (BTM) dolgozott, különböző budapesti és Pest környéki múzeumokba vitt el minket, de a levéltári kutatásról is beszélt. Akkor ismerkedtem meg Kubinyi Andrással is – ő akkor szintén a BTM-ben dolgozott –, aki múzeumszervezésről tartott nekünk órákat. Megjelent egyszer egy óriási leltárkönyvvel, és elmagyarázta nekünk azt, hogyan kell a nyilvántartást végezni. (Ezt az oldalát valószínűleg kevesen ismerték.) De beszélt a középkorról is. Kezdetben szakmailag a Perényi József vezette Kelet-Európa tanszékhez próbáltam kapcsolódni, mert Kárpátalja politikátörténetével kívántam foglalkozni. (Itt egyébként külsősként rövid ideig Engel Pál is tanított bizánci történelemre.) Én azonban akkoriban a 20. század iránt érdeklődtem, ugyanis Kárpátalja, mint Csehszlovákián belüli kvázi autonóm tartomány létrejötté is ehhez az időszakhoz fűződött. Akkori-

ban ugyanis mindenki politikatörténetet tanult, tehát csak abból választhatott. Nem is igen tudtuk, hogy másféle történetírás is létezik. Úgyhogy én is ezen az úton indultam el, ebből írtam a szakdolgozatomat is.

□ *M. A.: És miért Kárpátaljából?*

Volt egy úgynevezett nemzeti korszakom, amikor elsősorban a nemzetiségi kérdés, valamint az elcsatolt területek története iránt érdeklődtem. (Ezzel szintén nem álltam egyedül abban az időszakban.) De miután mindenki Erdély körül sziszegett, én úgy gondoltam, hogy egy olyan társaságot választok, akikkel mások akkor nem nagyon törődtek. Ez lett Kárpátalja. Végül tehát az 1938 körüli müncheni válság időszakáról, valamint a Rongyos Gárdáról és Kárpátalja visszafoglalásáról írtam a szakdolgozatomat a tanszéken dolgozó Dolmányos Istvánhoz.

□ *M. A.: Elég kényes téma lehetett ez akkor.*

Nem éreztem igazán annak, mivel túltengett benne az eseménytörténet, melyet nem igyekeztem politikai jellegű kommentárokkal fűszerezni, és a téma sokkal inkább egy régióról szólt, ahol a lakosság több mint 80%-a ruszinokból állt. Érdekes, hogy Dolmányos visszaadta a 270 oldalas szöveget azzal, hogy ez már túl sok szakdolgozatnak, adjam be a felét, és az egészet majd nyújtsam be doktorinak. Erre azonban végül nem került sor, mert szokásom szerint elkövettem azt a hibát, hogy a késznek minősített dolgozathoz még egy kicsit hozzáolvas-tam. Többek között a KSH Könyvtárban megnéztem a 1930-as cseh népszámlálás Kárpátaljára vonatkozó részét. Ettől azután összeomlott az egész koncepcióm, sőt, az egész nemzetiségkutatásom is. Kiderült ugyanis Kárpátaljáról, hogy a két háború között három nyelv harcolt egymással az irodalmi nyelv státusáért, és volt emellett öt politikai irányzat is. Egyes esetekben, mondjuk egyetlen pártnak (például a cseh agrárpártnak) volt külön ukrán és külön orosz nyelvű tagozata is. Mindennek az értelmiségi hátterére derült fény a cseh népszámlálásból, tudniillik arra, hogy írd és mondd volt összesen 2800 ember, akit értelmiséginek lehetett minősíteni. Ez a kicsiny csoport oszlott meg három nyelvi és öt politikai irányzat között. Ők legalább négy-öt sajtóterméket tartottak életben, miközben a népességnek vagy 40%-a írástudatlan volt, jelentős részük a 30-as években éhezett, tehát még ha akart, se tudott volna a fent említett politikai küzdelmekkel behatóbban foglalkozni. A hagyományos eseménytörténeti megközelítéssel kiválóan lehetett volna ebből monográfiákat írni úgy, hogy elolvassa az ember az egymással vitatkozó pamfleteket és sajtótermékeket, elemzi politikai elképzeléseiket, amelyek mögött legfeljebb körülbelül három-négyezer támogató állhatott az egymilliós népességből. Akkor jöttem rá, hogy ez az egész megközelítés tulajdonképpen téves, a népességi és társadalmi háttér ismerete nélkül a levegőben lóg, így nem adtam be a kész dolgozatomat. Évekkel később már gyökeresen más témából készítettem egy másik egyetemi doktorit.

□ *Ó. P.: Akkor ezt lehet fordulópontnak is tekinteni: az egyetemről az eseménytörténetet, a politikátörténetet hoztad magaddal, és itt következett a fordulat.*

Gondold el, hogy van egy kész értekezésed, és eljutsz odáig, hogy nem adod be.

□ *Ó. P.: Igen, mondjuk ez egy elég jelentős fordulat. Még csak annyit az egyetemi évekkel kapcsolatban, hogy kik voltak akkor a meghatározó tanárok? Volt-e olyan valaki, aki igazán komoly hatást gyakorolt rád?*

Ilyen nagy egyéniségekkel nem találkoztam. Visszatekintve azt mondhatom, hogy akkoriban kevesen is voltak az egyetemen. Mint fentebb említettem, a „külsősök” között sokkal meghatározóbb személyiségek voltak, de velük a kapcsolat rövid és esetleges volt, hozzájuk nem lehetett szakdolgozatot írni. Igaz viszont, hogy más nagyon fontos dolgokat tanultam tőlük: szemléletet, vagyis az újabb és újabb teóriák hajszolása helyett a konkrét tények, a források tisztelétét. Ehhez kapcsolódott, hogy a kutatásban kell lennie egy folytonosságnak. Ha kell, revidéáljuk az elődök állításait, de ezzel együtt folyamatosan építünk a korábbi kutatások eredményeire. No, és persze kortársainkat is kritikusan kell szemlélünk. (Nagyon tanulságos volt számomra, ahogy három nagy középkorász – Engel, Fügedi Erik és Kubinyi, akikkel egyaránt jóban voltam – külön-külön hogyan jellemezte a másik kettőt.) Ezzel szemben az ELTE gyakorlatilag – hogy is mondjam – eléggé ki volt véreztetve abban az időszakban. Azok közül, akik hatást gyakoroltak rám, szándékosan említettem Molnár József nevét, aki tulajdonképpen nem volt – mert nem is lehetett – iskolateremtő történész, annál is inkább, miután benne volt az egyetemi forradalmi bizottságban, amiből politikai problémái lettek. 1956 után egy darabig falusi tanítóként Nagyrédén működött, csak évek múlva került vissza az egyetemre, de hosszú ideig nem akarta a minisztérium docensnek kinevezni. Ő magával hozta számunkra a falut, mint kutatási témát, hiszen szülőfaluja történetéből írt kandidátusi disszertációt. Középkorász lévén tudott oklevelet olvasni, tehát nem arról volt szó, hogy a szokásos falutörténetek mintájára rakta össze a dolgokat. Egy olyan embernek, mint én, aki abszolút városi környezetben nevelkedett, ez fontos hatást jelentett. Le is vitt minket a szülőfalujába, beszélgettünk ott a körorvossal és másokkal, meg egyáltalán valami benyomást szereztünk egy magyar faluról. (Addig csak anyám szülőfaluját, Dunabogdányt láttam, de az sváb gyökerei és Budapest közelsége miatt egészen más volt.) Maguk az általános magyar és egyetemes történeti órák visszatekintve azonban számomra tulajdonképpen teljesen érdektelenek és jórészt haszontalanok voltak.

□ *M. A.: Ekkortájt szerveződik újra Magyarországon a szociológia. Abban a társadalomtörténeti fordulatban, amiről beszéltél ez szerepet játszott?*

Nem is volt ilyen tárgyunk tudomásom szerint.

□ *M. A.: De szociológusokat olvastál?*

Nem.

□ *M. A.: Antropológusokat?*

Eleve – azt kell mondanom – nem volt igazán elméletorientált az oktatásunk, pontosabban szólva egyetlen elmélet, a marxizmus uralta azt. Viszont a kötelező politikai gazdaságtan, meg dialektikus és történelmi materializmus óráktól – hogy is mondjam – kiütéseket kaptunk. Az antropológia akkoriban szintén fehér holló volt Magyarországon, a néprajzzal viszont találkoztam, mert mi akkor tankörökbe tartoztunk, melyekbe nem önként léptünk be, hanem besorolásunkat a hivatali racionalitás alapján az egyetem végezte el. Miután mi történelem–könyvtár szakosok mindössze heten voltunk, így összecsaptak minket bizonyos szemináriumokon vagy a valamilyen idegen nyelv és történelem, vagy a néprajz és történelem szakosokkal. Tehát gyakran néprajzosokkal jártam együtt történelmi szemináriumokra, így jobban megismertem őket, sőt, első feleségem is ebből a körből került ki, vagyis mondhatjuk úgy is, hogy családi kapcsolatom lett a néprajzzal. Részben már az egyetem után vele néhány néprajzi gyűjtésre is elmentem, ami szintén nagyon tanulságos volt számomra.

□ *M. A.: De ez még a hagyományos néprajz volt?*

Igen, hagyományos tárgyi, illetve társadalomnéprajznak nevezhető.

□ *M. A.: Ami nem segített sokat a társadalomban való eligazodásban.*

Ezt így nem mondanám, mivel a feleségem egy darabig Hoffmann Tamás tanítványa volt, s az ő gondolkodása azért nem nevezhető annyira a hagyományos irányzathoz tartozónak. Ráadásul néprajzos barátaim között is voltak olyanok, akik már ekkor beleásták magukat az antropológiába (például Sárkány Mihály). Mindez később oda vezetett, hogy amikor jóval az egyetem befejezése után elkészítettem azt a bizonyos második kisdoktori értekezést, akkor annak a bírálója Hoffmann Tamás és Szabad György lett. Az egyetemen azonban nem jártam Szabad óráira, mert akkor még a 20. századdal foglalkoztam, és abszolút nem érdekelt más korszak. Nem akartam a 19. századi jobbágyokkal foglalkozni. Vagyis igyekeztem tudatosan megválasztani szemináriumaimat, amennyire az a szűk kínálatból lehetséges volt.

□ *M. A.: Ismerted a szociográfiai irodalmat akkoriban?*

Gyűjteni, táborozni nem mentem el, de az egyetemi időszakban elkezdtem ezt is olvasni. Lényegében ugyanaz volt a helyzet, mint amire az előbb rácsodálkoztatok. Ahogy már a gimnázium második osztályában elhatároztam, hogy mi leszek, úgy az egyetemen is eldöntöttem 64 nyarán, hogy miből írom a szakdolgozatomat, és el is kezdtem rajta dolgozni. Tehát ekkor kezdtem el Kárpátaljával már kutatóként foglalkozni. Az Országos Levéltárban végignéztam az MTI 1938–39 körüli könyvmatos kiadványait (ez naponként körülbelül 40–50 oldalt jelentett), és ugyanakkor kezdtem el a témához szélesebb körben is hozzáolvasni. Amikor átkerültem muzeológusnak másodév után, akkor a képzést irányító Lederer Emma mindenféle kutatási papírt aláírt nekünk, úgyhogy végigolvashattam mindent, ami érdekelt az

OSZK zárt gyűjteményanyagában. Akkor ugyanis ennek használatához még külön engedély kellett, Lederer papírára viszont mindent odaadtak. Elkezdtem tájékozódni, tehát például a szociológiához annyiban kapcsolódtam, hogy nem csak a nemzetiségi kérdésre, hanem az egész két háború közötti világra kíváncsi voltam. Vagyis nem csak a szűken vett eseménytörténettel foglalkoztam, hanem az egész társadalmat akartam megismerni, ezért igyekeztem átnézni a korabeli fontosabb folyóiratokat. Példának okáért a *Társadalomtudományt* 1920-tól 44-ig átlapoztam, és amit érdekesnek találtam benne, azt elolvastam. Így már ekkor találkoztam azzal, hogy az egyke problémát bizony nem a magyar írók fedezték fel, hanem már évekkel korábban ankétot rendeztek róla a társadalomkutatók, és ennek összefoglalóját, vitáit leköszölte a *Társadalomtudomány*. De a *Századunkat* is ugyanígy végiglapoztam. Nem olvastam végig, de ami érdekes volt, ott megálltam, elolvastam, aztán lapoztam tovább. (A raktárosok nem mindig voltak lelkesek, amikor félméteres halomnyi folyóiratkötegeket kértem ki.)

□ *M. A.: Olvastad a Huszadik századot is?*

Azt is, főként Jászit, a sorozat néhány kötetét az antikváriumban is megvettem. Egyébként a *Századunk* ennek a folytatása volt.

□ *M. A.: Csak azért kérdeztem, mert ezek hihetetlen tempóban terjesztették a társadalomtudományi gondolatokat, folyamatosan új módszereket mutattak be, új eszméket. Ez egy nagyon fontos fordulópontra volt a pályádon, és érdekelne, hogy mi állt a háttérben?*

Volt bennem egy kíváncsiság, majdnem azt mondanám, hogy parttalan kíváncsiság, és nekiálltam ezt kielégíteni, mert az egyetem nem tette meg. Tehát magam kezdtem el olvasni a legfontosabb korabeli folyóiratokat. Nem maradtam meg pusztán a történeti és néprajzi kiadványoknál, hanem átlapoztam a *Magyar Szemlét*, a *Szocializmust*, mert ezek is nagyon érdekes és fontos lapok voltak. Aztán eljutottam a *Kárpátmedencéig* – ez egy külügyi lap volt és egy kicsit angol-szász orientációjúnak látszott. Tehát fokozatosan kialakult egy képem arról, hogy miket írnak, kik írnak a politikáról és a társadalomról a 30-as években, és ez nagyon tanulságos volt a számomra. De olvastam későbbi dolgokat is, például a *Válasz* és a *Valóság* 1945–48 közötti számos cikkét, beleértve természetesen Bibó Istvánt is. Magyarán szólva Bibó összes lényeges írását meg lehetett nézni már a 60-as évek közepén is, sőt, ahhoz még a zárt anyaghoz való hozzáférésre sem volt szükség. Nem is értettem, hogy mitől olyan lelkesek egyesek az 1960-as gyűjteményes Bibó-kiadástól, hiszen két 56-os tanulmány kivételével az ott megjelent írásokat már évek óta meg lehetett volna találni. (Persze ezt a londoni kiadást én is a zárt anyagban láttam.)

□ *M. A.: Mit olvastál a nemzetközi történeti irodalomból?*

A müncheni válság Kárpátaljára vonatkozó részéről nemigen volt idehaza irodalom még a zárt anyagban sem. Macartney két kötete¹ sem mondott róla túl sokat. Az orosz, illetve ukrán anyaggal pedig egyáltalán nem tudtam foglalkozni egyetemi időszakom alatt. (Visszatekintve azt mondhatom, hogy esetenként egy-egy orosz kiadványhoz gyakran nehezebb volt hozzájutni, mint egy amerikaihoz, mint ahogy az egyéni utazással is hasonló volt a helyzet.) De 69-ben, miután végeztem, kimentem meghívólevéllel magánúton Kárpátaljára. Ezt talán érdemes elmesélni, mert jellemzi a korabeli viszonyokat. Az egyetem után a Hadtörténeti Múzeumban kezdtem, ami egyrészt összefüggött azzal, hogy 68 nyarán megházasodtam, és akkor azonnal elfogadtam az első álláslehetőséget. Persze az is benne volt a dologban, hogy tudtam, lehet ott olyan levéltári anyag a témámmal kapcsolatban, ami érdekelhet. Volt is egyébként, de nagyon kevés, mert a vezérkari főnökség iratanyagának egy részét elvitték magukkal a vezérkari tisztek még a háború végén, ami maradt, azt pedig elvitték a belügyesek, ahhoz nem is lehetett hozzáférni. Lényegében mindössze egyetlen összefoglaló anyagot őriztek a kárpátaljai kalanddal kapcsolatban a Hadtörténeti Levéltár pánceszekrényében, azt viszont egy üveg bor ellenében megkaptam betekintésre Bali Jancsától, aztán ennyi volt. Szóval kiderült, hogy itt nem nagyon lehet a témához további forrásokat találni. Ezért meg akartam nézni azt, hogy mi van erről a beregszászi levéltárban. Ilyen egyszerűen, naivan álltam a dolgokhoz a 60-as évek végén. Persze azért ez nem volt totális naivitas, mert végül is honvédségi polgári alkalmazott voltam, és ismertem a Hadtörténeti Intézetben dolgozó Józsa Antalt, aki jó viszonyban állt a moszkvai fő-fő levéltárossal (azt hiszem Belovnak hívták az illetőt). Kimentem tehát Kárpátaljára, ismerősök szereztek a meghívólevelet, Józsa viszont telefonon beszélt Belov elvtárossal, akinek figyelmébe ajánlott. Ő azután leszólt Beregszászra, hogy odamegyek kutatni. Vagyis az az érdekes helyzet állt elő, hogy papíron nekem nem volt oda kutatási engedélyem, sőt, mint külföldi, be sem léphettem volna Beregszászra, mert az tiltott terület volt a rakétaállások miatt. Valójában tehát hivatalos papír nélkül kutattam ott két hétig. Így működött a rendszer, amiben a személyi kapcsolatoknak és a slamposságnak meghatározó szerepe volt. Ungváron laktam, autóbusszal átmentem Beregszászra, ott megszálltam egy magyar tanárnőnél, és néhány napig kutattam, visszamentem, aztán megint, s ezt megtettem több ízben. Ott sem volt túlságosan sok anyag, és nem is lehetett benne könnyen kutatni, ugyanis volt egy referensem, és ő adott nekem anyagot. Megmondta az ember a témát, és akkor ahhoz kapott valamit. A másik nehézség abban rejlett, hogy a levéltári anyag eredeti rendjét felbontották, és tematikus dossziékba rendezték át. Konkrétan ez azt jelentette, hogy szétbontották az irategyütteseket, tehát a melléklet, ha annak nem pontosan azonos volt a tartalma, máshova került. Így nem lehetett tudni,

¹ Macartney, C. A. 1961: *October fifteenth: A history of modern Hungary, 1929–1945*. 2nd ed. Edinburgh University Press, Edinburgh. Vol. I–II.

hogy miért született meg az irat, vagy ha a mellékletet kaptad meg, akkor nem tudad, hogy milyen intézkedések történtek azzal kapcsolatban. (Egyébként ezt a levéltári rendet vették át Romániában és Jugoszláviában is.) Így rövid idő után ismét elfogyott a kutatható anyag, de erre is felkészítettek. Vittem magammal egy üveg szatmári szilvát, odaadtam a levéltárosnak, és ennek meg lett a hatása. Másnap kihozta a külföldiek számára tilos mutatókartonokat, hogy válasszak, mit akarok megnézni. Aztán a végén már ott tartottam, hogy miután nem volt más kutatható forrásanyag, az *Október lángja*² című ukrán forrásgyűjtemény eredeti iratait kértem ki, mert azoknak legalább volt jelzetük. Na, ez megint tanulságos volt. Máig emlékszem egy esetre, amikor a forráskiadvány azt mondja 1942 körül, hogy partizáncsapatok özönlenek a Kárpátok felé. A levéltárban őrzött eredeti magyar csendőrnyszámzó jelentés viszont így kezdődött: „a német csapatok által megvert és visszaszorított partizán csapatok özönlenek a Kárpátok felé”. Na, hát, ennyit ennek a korszaknak az eseménytörténet-írásáról és annak hitelességéről.

□ *Ó. P.: A Hadtörténeti Múzeumban mivel foglalkoztál?*

1968 őszétől kitüntetésekkel és jelvényekkel kezeltem, mert erre osztottak be. Elég borzasztó elfoglaltság volt, ugyanis a hadimúzeum gyűjteményét részben szétlopdokták a háború végén, részben összezavarták, és erre valami bölcs embernek az az ötlete támadt, hogy ne a régi leltári rendet állítsuk vissza, hanem leltározzuk újra az egészet. Na, most képzeljétek el egy jelvénygyűjteményt, ahol minden egyes darabot külön kell leltározni, és kézzel beírni adatait egy leltárkönyvbe. Boczán Béla, VIII. kerület, Csokonai utca 8. című jelvénykészítőnek fejből megtanultam a nevét és címét, és máig őrzöm az agyamban, mert azt legalább kétszázszor le kellett írnom. Mint a büntetést. Közben pedig a *Századokat* a fiókba rakva olvastam, amit betoltam, ha bejött a főnök a szobába. Nem tartozott a munkakörömhöz.

□ *Ó. P.: Nem is tartott sokáig ez a kaland, ugye?*

Igazában nem, mert Tóth Zoli, mármint a történész, átvitt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetébe. Kikértek, tehát nem státusba vettek át, hanem ideiglenes szerződéssel alkalmaztak. Másfél évig voltam ott, ahol tulajdonképpen átmentem egy másik kutatási területre és egy másik szemléletre. Már előzőleg úgy kerültem oda, hogy kértek egy anyagot tőlem, és én azt megírtam. Ez a két háború közötti kelet-európai integrációs kísérletekről szólt, tehát részben gazdaságtörténeti tematikájú kutatást igényelt. Az intézetben ezt folytattam még egy darabig, majd lengyel referens lettem, de azután 72 tavaszán nem hosszabbították meg a szerződésemet. „Katonáék” addigra viszont már nagyon berágtak rám, mert nem tudtak senkit fölvenni a helyemre állandó emberként, mivel a státu-

² *Šlahom Žovtnä: borot'ba trudäsih Zakarpattä na nacional'ne i social'ne vizvolennä to vovzednannä z Radänszkoj Ukrainou: zbirnik dokumentiv. Užgorod, 1957–1967. Zakarpatszke Oblaszne Vid.Tom. I–V.*

somat nem tölthették be. Így azután egyszerre következett be az, hogy amikor nem hosszabbították meg a szerződésemet, a Hadtörténeti Múzeumban rögvest felmondtak nekem. De hát a személyi kapcsolatok akkor is működtek, úgyhogy Hoffmann Tamás ajánlására a KSH-ban folytattam. Na, itt jött elő a külföldi irodalom kérdése, amit az előbb kérdeztek. Mert ott Fügedi Erik meg Dányi Dezső leült velem szemben, és megkérdezték, hogy a történeti demográfia területén tudnak foglalkoztatni, van-e kedvem hozzá? Mondtam, igen, akkor már a csehszlovák népszámlálás átment a kezemen, tehát valamit láttam belőle. Következő kérdésük az volt, hogy melyik nyelven tudok, franciául vagy angolul? Mondtam, inkább angolul. Jó, akkor azzal kezded, mondták. Kapsz egy olvasó évet, és az első két könyv, amit a kezembe nyomtak az a Wrigley-féle bevezetés a történeti demográfiába, és Laslett elvesztett világunkról szóló híres könyve³ volt. Utóbbival az elején egyébként szívtam egy kicsit, mert egy londoni pékműhely leírásával kezdődött, és annak nem igazán ismertem a szókészletét, úgyhogy azt bizony szépen ki kellett szótároznom.

□ *Ó. P.: A KSH könyvtárában ültél?*

Nem mindig, mert egyrészt volt a csoportnak külön helyisége hol itt, hol ott – azt hiszem nyolc vagy kilenc helyen voltunk ottlétem 13 éve alatt összesen. Ugyanakkor hetente csak kétszer kellett bent tartózkodnunk, kötetlen munkaidőben dolgoztunk, ami a múzeumhoz képest felüdülés volt.

□ *Ó. P.: A történeti demográfia tehát kijelölt téma volt, nem te jutottál odáig, hogy ez érdekel, hanem azt mondták, hogy tessék, foglalkozz ezzel.*

Igen, de bizonyos értelemben azért érdekelt, mert ugye Kárpátaljánál is össze kellett raknom annak népességi és társadalomtörténeti képét.

□ *Ó. P.: Volt tehát a saját életedben is egy társadalomtörténeti fordulat.*

Igen. Önmagában az is fontos volt, hogy átkerültem a Társadalomtudományiba, és ott a nemzetközi csoportba osztottak be. Akkor arról volt szó, hogy Lengyelországgal fogok foglalkozni, amit el is kezdtem. Nagyon érdekes társaságba kerültem, mert volt benne egy dél-amerikás, Kerekes György, volt egy Kína-specialista (Polonyi Péter), ide tartozott egy macedón származású kutató, a csoportvezető Kelet-Németországgal foglalkozott, Tóth Zoli pedig Romániával. És akkor jöttem én ehhez Lengyelországgal. (Az egyetemi időszak alatt legalább nyolcszor voltam Lengyelországban és már tudtam lengyelül olvasni, bár a szakmai terminusokkal még voltak nehézségeim.) És állandóan mindent megvitattunk, az olvasmányainkat, a politikai információkat, vagy akár az *Onibaba* című japán horrorfilmet, egyszerűen mindent, ami érdekes volt abban az időben. Többek között akkor olyanok dolgoztak ott, mint Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp

³ Wrigley, E. A. et al. (eds) 1966: *An introduction to English historical demography*. Weidenfeld and Nicholson, London; illetve Laslett, Peter 1965: *The World We Have Lost*. Methuen, London.

Zsolt, a „bedolgozók” között pedig megtalálható volt Hankiss Elemér, Kádár Béla és Valki László is. (Utóbbiaknak azonban csak az intézet számára készített tanulmányait láttam.) Sokféle információhoz hozzájutottunk akkoriban. Az intézetben voltak ugyanis olyan nyugati könyvek és folyóiratok, amikhez másutt nem nagyon férhettél hozzá, lehetett bőven xeroxozni, lehetett olvasni a bizalmas *Cikkek a nemzetközi sajtóból* című kiadványt, mégpedig minden korlátozás nélkül, Patkós János osztályvezetőnek pedig járt az úgynevezett piroscsíkos, az akkor csak 250 példányban megjelenő belső tájékoztató, amelyben már a Szabad Európa fontosabb adásai is benne voltak magyarul. Noha ez hivatalosan csak Patkós számára járt, elolvasás után mindig átadta nekünk, így nem kellett a nyirkorgó rádión hallgatni a TÁKI⁴ által zavart adást, hanem a politikailag lényegesnek tekintett szövegeket írásban megkaptuk.

□ *M. A.: Ekkor már 68 után vagyunk. Ezt Te hogy élted meg, mit jelentett a számodra?*

Ez egy nehéz dolog. Annál is inkább, mert nekem személyes emlékeim is vannak 68-ról. Előző nap késő este autóstoppal jöttem haza Lengyelországból, és így néhány órával hamarabb érkeztem oda, mint a csapataink. Este 9 körül értem Kassára, lefeküdtem aludni, mert fáradt voltam. Elég sokáig aludtam, olyan reggel tízig, és akkor nagy zajra ébredtem, de nem értettem, hogy mi történt. Aztán kiderült, hogy mi ez a nagy zaj: éppen vonulnak be az oroszok és a bolgárok. Meg volt beszélve, hogy újdonsült feleségemmel találkozunk a kassai levéltárban, aki ott zempléni agrártörténeti anyagok után kutatott. Bementem a levéltár kutatószobájába és ragyogó pofával mondom neki, hogy képzeld, kövel dobálják az oroszokat. Te hülye, megszállták az országot, mondta a nejem. Ekkor értettem meg, hogy miért néz olyan szomorúan a levéltáros. Így kezdődött a dolog. És akkor ott voltunk négy napig szinte pénz nélkül, mert nem lehetett hazajönni Magyarországra, nem volt vasúti forgalom. Amíg el nem tudtunk indulni, addig egy magyar családnál dekkoltunk, akik a segítségünkre siettek. Aztán néhány nap múlva végre indult egy vonat a határig, de azon nem ment át, így a határon át kellett gyalogolnunk. A bokorban ott hasaltak a fegyveres magyar katonák, a másik oldalon pedig várt egy magyar vonat, amelyhez két-háromszáz ember szépen átgyalogolt a határon. Határellenőrzés semmi, az a betétlap, amivel utazni lehetett akkoriban valahol most is megvan, mert azt egyébként mindig elszedték, de itt most senki nem törődött vele. És hát láttam azt is, hogyan működik ez az egész, érdekes és ugyanakkor sajátos volt. Összeszedtem néhány plakátot, meg szóróanyagot, le is fényképeztem egy csomó mindent, valahol még ezeknek is meg kell lenniük, majd egyszer talán előkerülnek. Egy kassai magyar fiú segített nekünk tájékozódni, mivel szlovákul nem tudtunk. Láttunk egy nagy tüntetést, az összes busz egy csoportban leállt, és rövid szónoklat után a tömeg

⁴ TÁKI=Távközlési Kutatóintézet. A Rózsadombon működő intézmény fő feladata a Kádár-rendszer időszakában a Szabad Európa Rádió adásainak zavarása volt.

énekelni kezdett. Kérdeztem, hogy mit énekelnek, erre azt mondja a fiú, hogy ez a Tiso-féle szlovák himnusz. Tehát 68-nak is több arca volt.

□ *M. A.: Te, aki ismerted a régiót, tájékozott voltál, akkor hogyan értelmezted ezt a magad számára az életperspektívák szempontjából?*

A személyes tapasztalatok nyilván megerősítették bennem azt az érzést, hogy ebből a helyzetből magunktól nem tudunk kikerülni. Úgy véltem, hogy miután a disszidálásról jövődöbeli feleségem rábeszélésére már korábban lemondtam, ezek között a keretek között kell az embernek berendeznie az életét. Ez elég egyértelmű lett számomra. Ugyanakkor azt azért hozzá kell tennem, hogy akkor jártam egyetemre, amikor az a bizonyos, Cseh Tamás által is megénekelte kádári konszolidáció zajlott, ami lényegében pozitív élményt jelentett sokak számára, mert az ember folyamatosan apró javulásokat tapasztalt a mindennapi életben. 1970-ben magánúton ugyan, de már voltam Nyugaton is. Ez is egy érdekes történet volt. Még akkor „katonáéknál” voltam és egy velem egykorú elhárító tiszt beszélt velem, és látott el tanácsokkal. Kikerekedett szemekkel néztem, amikor azt kérdezte, hogy kutatásaim után nem érdeklődtek-e Nyugatról (akkor még összesen csak egy ide kapcsolódó recenzióm jelent meg Tilkovszky könyvéről,⁵ ugyan ki a fene tudott volna rólam külföldön?). Az ő tanácsára mindenestre készítettünk rólam egy hamis életrajzot, ahol munkahelyemet és témámat kicseréltük a Mezőgazdasági Múzeumban dolgozó feleségem adataival. Az elhárító tiszt azt mondta, hogy azt nem írhatom le, hogy a Hadtörténeti Múzeumban dolgozom. (Úgy tűnt számára, hogy még a jelvénygyűjtemény is veszélyben foroghat a nyugati „felderítés” miatt.)

□ *Ó. P.: Beszéljünk a KSH-ról. Egy olyan intézménybe kerültél, még hozzá demográfiai előképzettség nélkül, ami szellemi műhely is volt, például Thirring Lajos, illetve olyanok dolgoztak ott, akik korábban már letettek valamit az asztalra. Kelltem valamilyen demográfiai tanfolyamot végezned, formálisan vagy informálisan voltak olyan kapcsolatok, amit hasznosíthattatok, vagy teljesen elkülönültetek a KSH-tól?*

Nem voltam ilyen tanfolyamon. Tulajdonképpen az a sajátos, hogy történet-szi pályám során végig magamnak kellett megtalálnom a szükséges irodalmat és megtanulnom a módszereket. Sajnos nem vettem részt semmilyen szervezett képzésben, mert az egyetemi történelem szak ebből a szempontból nézve akkoriban teljesen hasznavehetetlen volt. Gyakorlatilag a történeti demográfiát is úgy kezdtem tanulni, hogy elindultam néhány alapművel. Elég jó irodalom volt a KSH Könyvtárban, mert Dányi egy csomó mindent megrendelt, aztán az más kérdés, hogy ezekből nem mindent láttam. Egy részüknek csak a címe került be a katalógusba, a kötetek Dányi szobájában rejtőztek és csak nyugdíjba menetele után, 1983-ban kerültek elő. De egy csomó mindenhez azért hozzá lehetett

⁵ Faragó Tamás 1968: Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). *Hadtörténeti Közlemények* (15.) 2. 318–323.

férni, és egyik könyvet olvastam a másik után, sőt, a fontos nyugati folyóiratok egy részét is sikerült rendszeresen átnézni. Végül is Budapesten abban az időben elég sok mindent meg lehetett szerezni, de volt egy szépséghibája a dolognak. A szóban forgó folyóiratok nem egy helyen voltak, hanem a KSH mellett négy vagy öt további könyvtárból kellett azokat összeszednem. Csak úgy tudtam ezt végrehajtani, hogy egy úgynevezett tablólapon (az adatkiírásokra használt előre megvonalazott íven) vezettem azt, hogy hol, melyik könyvtárban mit néztem meg, és melyik számot láttam már. Tehát nem úgy ment, mint ahogy azt később Nyugaton tapasztaltam, hogy az ember bemegy egy könyvtárba, és akkor ott van egyben az egész sorozat, és kiveszed a polcra azt, amire épp szükséged van. Viszont annyiban könnyebb volt a helyzet, hogy akkoriban még jóval kevesebb volt a szakmailag fontos nemzetközi folyóirat, és ezeknek akkor talán nagyobb részét rendelték meg, mint manapság, így elég sok minden az ember kezébe kerülhetett.

□ *M. A.: A KSH, nem csak a történeti statisztikai kutatócsoportra gondolkodok, a 60-as években a társadalomszerkezet-kutatás komoly szellemi műhelye volt. Te ebből mit éreztél, amikor odaérkeztél?*

Két fontos dolgot meg kell jegyezni. Az egyik, amit le is írtam a történeti statisztikai csoportról szóló kötetben,⁶ hogy a csoportba többen is rendszeresen bejártak, akik menetközben a társadalomkutatás fontos személyiségeivé váltak. Számomra a legfontosabb közülük talán Andorka Rudolf volt, aki gyakran jött a könyvtárba és táskaszámra vitte el az olvasnivalót. (A könyvtárosok azon ironizáltak, hogy valószínűleg a katalógus betűrendje alapján megy végig az anyagon.) Ilyen alkalmakkor gyakran bejött hozzánk beszélgetni, mivel ekkoriban kezdett érdeklődése a történeti demográfiára is kiterjedni. A másik olyan szervezett alkalom, ahol személyi kapcsolatokat lehetett kiépíteni, az évente megrendezett statisztika-történeti vándorulás volt, ahova testületileg mentünk el (értve ez alatt a Történeti Statisztikai Kutatócsoportot és Dányit.) Ott ismerkedtem meg például Thirring Lajossal és számos más statisztikussal, akiktől szintén lehetett tanulni. Való igaz, hogy maradt ott olyan régi szakembergárda, amely részben átmentette a tudást, a tapasztalatot, a szakmai értékrendet, sőt, részben a régi hivatalnoki ethoszt is. Emellett a vándorulések során mellékesen végiglátogattuk majd nem az összes megyei levéltárat is.

□ *M. A.: De nem csak a demográfiára gondolok, hanem más területekre is, például Ferge Zsuzsára...*

Amikor én odakerültem, ő akkor már nem volt ott. A híres szociológusok közül Andorkán kívül még egy rövid ideig Cseh-Szombathy László volt jelen. A csoportban néha ő is megjelent, vele is voltak személyi kapcsolataink. És hát ott volt ugye Fügedi Erik, Perjés Géza meg Dányi, velük rendszeresen együtt lenni

⁶ Megjelenés előtt a KSH Könyvtár kiadásában (Ö. P.).

önmagában is egy továbbképzést jelentett. Hallatlanul sok mindent látott-hallott ott az ember a szó minden értelmében, tehát nem csak szakmailag, hanem emberileg, meg a múlttal kapcsolatban is. Egy mondatot idézek Fügeditől, egyszer álnaiv módon fölvetette, hogy nem érti, mi a baj vele? A háború előtt is angolbarát volt, most is angolbarát, és ez akkor se tetszett, és most se tetszik, holott ő nem változtatta meg a véleményét.

❑ *Ó. P.: A könyvtárbeli kutatócsoportról egy kötet is készült, azt kérdezném ezzel kapcsolatban, mi volt a kutatási koncepció, vagy esetleg több is volt? Melyek voltak a Te saját történeti demográfiai kutatásaid, mik voltak a terveid, és mi valósult ezekből meg?*

Ez is egy érdekes történet, tulajdonképpen azt láttam, hogy egyrészt Dányinak volt elképzelése a kutatásról, amit nem tudom, hogy valaha is leírt volna-e.

❑ *Ó. P.: Valószínűleg nem.*

Fügedi viszont egy munkatervben lefektette a koncepcióját, ami – és ezt meg is írtam – gyakorlatilag végrehajthatatlan volt, de óriási levéltári forrásismeret állt mögötte. Dányi viszont a konkrét adatokból akart kiindulni, és az összes számszerű történeti forrást össze akarta szedni a 18. századra vonatkozóan. Nálam is parttalanabb volt az érdeklődése, tehát egyszerre kívánta az ár-, a népesség- és társadalomtörténet összes forrását felleltározni, és ha lehet, még az egyéb számszerű gazdaságtörténeti forrásokat is összeszedni. Ez a gyakorlatban például azt jelentette, hogy benne volt a feudális kori összeírások levéltári gyűjtésében, amit az 50-es években terveztek el, és meg is valósítottak, így kapott egy-egy példányt az összes cédulából. Aztán ez az anyag eltűnt. Amikor Dányi nyugdíjba ment, akkor rendeztetni akartam a hagyatékát, de Csahók István, Dányi utóda a KSH Könyvtár élén, letiltotta. Nem lehet tudni, hogy mi lett vele: elpusztult, vagy talán valahol lappang valamilyen raktárban. Ez egyébként szerintem azért nem lényegtelen kérdés, mert a teljes gyűjtött forrásanyag jegyzéke nyomtatásban csak kivonatosan jelent meg.

❑ *M. A.: Egyik irányként tehát elkezdődött a forrásfeltáró munka, ami sokkal szisztematikusabban ment, mint korábban. A másik fontos irány, hogy az 50-es évek végétől kialakult a demográfia mint önálló tudomány, a KSH-n belül is levált a népességstatisztika a társadalomstatisztikáról, és akkor van még egy nagy felledülés ebben az időszakban, a gazdaságtörténeté, ami a 70-es évekre nagyon kurrens tudományterületté vált, igaz?*

Dányi ezt úgy fogalmazta meg, hogy minden területnek megvolt a maga pápája. A gazdaságtörténet gyakorlatilag a Közgáz gazdaságtörténeti tanszékéhez kapcsolható. Tehát főként Pach Zsigmond Pálhoz és Berend T. Ivánhoz. (Berend egyébként rendszeresen együtt dolgozott Ránki Györggyel, aki a Történettudományi Intézetben töltött be vezető pozíciókat.) Valójában csak az ártörténet és a történeti demográfia maradt nekünk. Amikor oda kerültem, akkor még az

agrártörténet is fontos szerepet játszott, de Benda Gyula elmenetelével – akinek ez akkoriban a reszortja volt – a téma az 1970-es években fokozatosan háttérbe szorult a csoport munkájában a demográfiával szemben. De utóbbi esetben is folyt a „témagazda” szerep feletti viaskodás, mert Kovacsics József is magának akarta ezt a szakterületet. Végül azonban létrejött egy modus vivendi, mivel mi nem azon a nyomvonalon mentünk, mint Kovacsics. Nem helytörténeti lexikonokat akartunk szerkeszteni, és nem a népességszám változását próbáltuk adatalolni, hanem, mondjuk úgy, hogy a recens demográfia kérdésfeltevéseit vittük vissza a 18–19. századba. Főként a termékenység, halandóság és a népességszerkezet, valamint a család és a háztartás változásait akartuk megérteni.

□ *Ó. P.: Miért éppen a 18. század? Többször is hallottam Tőled, hogy érdemes visszafelé felfejteni a szálakat, tehát elindulni a 19. század második felétől, vagy akár a 20. század elejétől, amikor már jobbák a források, és onnan haladni visszafelé. Fügedinél még értem ezt, mert neki a 18. század is nagy kompromisszum volt, de Te vagy Dányi Dezső végül is nem voltatok elkötelezett 18. századosok, sőt.*

Először is, az alapötlet úgy tudom, hogy Mályusz Elemértől származik, és Fügedi Mályusz-tanítvány volt. Tehát az ismertből az ismeretlenbe kell visszafele menni, ez volt Mályusz elképzelése, amit esetenként a gyakorlatban is érvényesített. Vagyis ez alatt azt értette, hogy ahol viszonylag jók a források, ott lehet áttekinthető képet alkotni, és onnan lehet valamilyen szinten visszamenni, illetőleg becsülni, következtetni, a korábbi forrásanyag hiányait befoltozni, illetve az esettanulmányokat a nagy egészben elhelyezni. Ez az egyik rész. A másik egy elvi alap – ez már nem Mályusztól származik –, hogy gyakorlatilag a Kárpát-medence a török után újraszületőben volt. Vagyis a modern Magyarország direkt módon már nem a honfoglaláshoz vezethető vissza, hanem elsősorban ide, a török uralom megszűntét követő újrakezdés időszakára. Az más kérdés, hogy ennek jelentőségét a tágabban értelmezett történész szakma máig vagy nem érti, vagy nem fogadja el.

□ *Ó. P.: Úgy érted ezt, hogy a Mályusz-tanítvány Fügedit elsősorban mégiscsak a középkor érdekelte, és azért szeretett volna világos képet alkotni a 18. századi kárpát-medencei tradicionális társadalmakról, hogy onnan fejthesse vissza a szálakat?*
Valószínűleg igen.

□ *M. A.: De a 18. század esetleg nem úgy került elő, hogy a nemzetközi szakmának a kora újkor ebben az időszakban kulcskérdése volt? Egyrészt a 18. századi népességnövekedés, másrészt a kapitalizmus eredetéről szóló nagy vita kapcsán. Társadalomtörténeti szempontból ez terelt titeket ebbe az irányba, vagy számotokra ez kevésbé volt jelentős szempont?*

Nem, nem hiszem, hogy közülünk bárkit is a kapitalizmus kezdete foglalkoztatott volna. Egész egyszerűen ott kezdődik a dolog, hogy ugye vannak ilyen aranykópések, miszerint nagyon érdekelne minket a Mátyás király korabeli termékenység, csak sajnos nincsen rá adatunk. Tehát kutatni a demográfia eseté-

ben csak azt tudod, amihez van forrásod. És a 18. század végefelé keletkezik az első igazi népszámlálás, gyakorlatilag ekkor válik tömegessé az anyakönyvezés, de még így sem minden felekezetenél, mert például a görög egyházak körében csak a 19. század első harmadában lett az teljes körű. Tehát egyszerűen a korábbi korszakokkal demográfusként nem tudsz mit kezdeni. Pontosabban lehetne, a csehek végeztek ilyen kutatást, melynek során kiválasztották a jobb anyakönyveket, és adataikat visszamenve egészen 1559-ig összesítették.⁷ Lehet, hogy ezt részben nálunk is meg lehetne csinálni, legalábbis a 17. század utolsó harmadáig terjedően. (Bár ennek kapcsán vannak azért bizonyos kétségeim, mivelhogy nálunk inkább csak városi anyakönyvek mennek ennyire vissza, a falvak esetében ritkaság az 1700 előtt induló anyakönyv.) Csak hát a csehek össze tudtak hozni egy körülbelül nyolcfős munkaközösséget erre a célra, nálunk pedig ilyen együttműködés nemigen szokott létrejönni. Még Magyarország mai területére nézve sem, nemhogy az egész Kárpát-medencére nézve, ahol már más országok kutatóit is be kellene vonni a munkába.

□ *Ó. P.: Szóval az a válaszod, hogy egyrészt a forrásadottságok, másrészt az érintettek személyes érdeklődése alakította a kutatási irányokat?*

Igen, itthon tulajdonképpen a modern állami statisztikák megszületésétől kezdve lehet eredményesen kutatni. Nevezhetjük ezt modern statisztikai rendszernek is, végül is Mária Terézia utolsó időszakában, amiben már szintén benne volt II. József, óriási összeírási kísérletsorozat kezdődött el. Az a nagy probléma, hogy az említett forráskutatásból nem jött létre igazán komoly program annak ellenére, hogy Dányi rengeteg forrásanyagot összegyűjtetett. Tömegével voltak ekkor ugyanis olyan szakemberek, akiket a „nagy szakmából” politikai okok miatt kiraktak, vagy legalábbis mellőztek, és azt mondhatnám, hogy csaknem aprópénzért szívesen gyűjtöttek anyagot. Jól jött ez a megélhetésükhöz, és ráadásul kedvenc irataikat böngészhették. De azután ez a munka leült és a gyűjtések nem alakultak át igazi komoly projektekké, illetve adatbázisokká és nem jöttek létre ebből a témakörből átütő hatású monográfiák sem. Nem született meg a 18. századi statisztikai források adatbázisa, máig nem kerültek igazán szakszerű feldolgozásra, illetve kritikai kiadásra a nagy 18. századi összeírások. Valójában nem volt hozzá sem elegendő pénz, sem elegendő kutató. Sőt, már az alapokkal is baj volt. Engel Pál élete vége felé elkészítette a történeti ország teljes településállományának jegyzékét szórt források alapján. Ilyen máig nincs a 18. századra vonatkozóan, még mindig Acsády Ignác feldolgozására támaszkodik mindenki. Az anyakönyvekből sem jött ki eddig átfogó ismeretanyag, csak halomnyi információforgács. Amit az előbb a csehek anyakönyvi kutatásairól meséltem, az megjelent egy kötetben, csakúgy, mint ahogy két kötetben kiadták

⁷ Dokoupil, Lumir et al. 1999: *Přirozená měna obyvatelstva Českých zemí v 17. a 18. století*. Sociologický ústav AV, Praha. (Az adatgyűjtés alapján el tudták végezni Csehország 1601 és 1800 közötti népesedési folyamatainak rekonstrukcióját.)

a népesség-összeírások alapadatait is.⁸ Magyarországon azonban mindez eddig nem sikerült.

□ *M. A.: Elkezdted a történeti demográfia értékelését, aminek megírtad a történetét – és részben a demográfia eszmetörténetét is – Magyarországon, különböző korszakokra osztottad a kutatást, és különböző értékűnek tekintetted ezeket. A 19. század végét viszonylag jó kiindulópontnak mondtad, majd a két világháború közötti korszakban a kutatás átpolitizálódott, jelentős volt a hanyatlás, aztán jöttek az 50-es évek, egy nagy lyuk ebből a szempontból, majd a 60–70-es években kialakult az, amiről beszélünk. Ha mérleget vonnál, akkor melyek a magyar történeti demográfia erényei, hátrányai; ebben a mátrixban hogy helyeznéd el a 60–70-es évek időszakát?*

□ *Ö. P.: Kiegészítve ezt azzal, hogy Dányi Dezső is úgy jellemezte ezt a korszakot, hogy már akkor sem, tehát a 60-as években sem mozgott világszínvonalon a magyar történeti demográfia. Ezt hogy látod?*

Lehet, hogy egy kicsit még pesszimistábban látom, mint Dányi. Eljutottunk ugyanis oda, hogy néhányan vagyunk csak, akik tisztában vagyunk a forrásokkal és a módszerekkel, akár használjuk azokat, akár nem, de legalább tudunk arról, hogy mire valók, és mit lehet segítségükkel a forrásanyagból kihozni. De ez a tudás igazából, az én ismereteim szerint soha nem épült be kellő mértékben az egyetemi oktatásba, bár népességtörténetről szóló ismeretterjesztő előadások voltak időközönként, én is tartottam ilyeneket, de ez nem azonos azzal, mint amin például annak idején Fügediék végigmentek. Vagyis szemináriumokra gondolk, amit keményen végigdolgoztak a résztvevők, nem egyszerűen csak előadás-ként meghallgatták (vagy meg sem hallgatták) a tudnivalókat, hanem bevezették őket az elemzési módszerekbe, és persze egy válogatott, érdeklődő társaság dolgozott együtt. (Fügedi elbeszéléséből tudom például, hogy Mályusz egyszerűen elküldte, sőt, kiüldözte azokat a szemináriumáról, akik nem dolgoztak rendszeren.) Amikor elkövettem azt a hibát néhány évvel ezelőtt, hogy szóban vizsgáztattam, akkor majd hanyatt estem, hogy milyen keveset értettek meg a hallgatók abból, amiről beszéltem, pedig akkor már önként jelentkeztek az órára, nem volt kötelező a tárgy. Óriási ismerethiányok vannak, az, hogy néhány embernek akár nemzetközi szinten is elfogadhatóan jók az ismeretei, önmagában kevés. Tehát e téren pesszimista vagyok, mert nem tudom, hogy ebből mi lesz. Még a saját munkámmal kapcsolatban is bizonytalan vagyok, nem tudom, hogy mi az, ami még ebből meg fog születni, és mi az, amit magammal viszek a föld alá, és lesz-e egyáltalán folytatása.

□ *M. A.: Ezt értem, de a magyar történelemtudományt azért jelentősen gazdagították a 70-es években, elég komoly eredmények születtek ekkor. Ha most vissza-*

⁸ Dokoupil et al. 1999; Sekera, Václav 1978: *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754–1918*. Československý Statistický Úřad, Praha. Vol. 1–2.

nézel erre az időszakra, mely eredményeket tartod, mondjuk akkor így, a legfontosabbnak és/vagy igazán hatásosnak? Miben tudott ez a könyvtárbeli kutatócsoport eredményt elérni, min tudatok változtatni?

Valamilyen szinten a család- és háztartásszerkezet kutatása kapcsán talán bevitük megint a Kárpát-medencét a nyugati történések tudatába, méghozzá azzal, hogy itt sok esetben eltérő jelenségek, eltérő struktúrák vannak. Mert a mi területünk nemzetközi történettudománya – most nem tudom jobb jelzővel illetni – lassú földrajzi expanzióban terjedt és alakult. Amikor elkezdtem a nemzetközi irodalommal foglalkozni, akkor gyakorlatilag a szakmában a társadalom és a népesség történeti fejlődését még Északnyugat-Európa, tehát Anglia, Franciaország, Németalföld, esetleg Németország története alapján rajzolták meg, amihez hozzátették Észak-Amerikát, főleg az Egyesült Államokat. Akkor nem csak az Európán kívüli világ, hanem Dél- és Kelet-Európa sem létezett a szakmai tudatban, a skandináv területek is csak érintőlegesen. A Kelet-Európa-kutatás eredményei később jelentek meg, és jó ideig azok is csak az oroszokról szóltak. Azután a fővonalhoz fokozatosan csatlakozott először Skandinávia, majd Dél-Európa. Szerintem mi valamennyire hozzájárultunk ahhoz, hogy Közép-Kelet-Európa is bekerüljön ebbe a szellemi körforgásba. Tulajdonképpen ezt lehetne eredménynek mondani. Olyan nagy dolgokat persze nem csináltunk, lényegében magyar anyagon teszteltük Peter Laslett és John Hajnal eredményeit. Volt, ami egyezett, volt, ami nem, és ebből jött az, amit ti is csináltok, tehát tovább folytatódtak részben a kapcsolatok, részben az összehasonlító kutatás is. Csak hát ti ugyanúgy szembe találokotok a már említett korlátokkal, hogy kevés a forrás, még a 19. században is egy csomó esetben, jelentős részük feldolgozatlan, és igencsak kevés az érdeklődő fiatal kutató.

□ *Ó. P.: Az eredmények, a megírt tanulmányok eljutottak legalább a történész szakmáig? Mik a tapasztalataid? Mennyire fogadták be ezeket a kutatásokat? Miért nem tudtatok az egyetemeken gyökeret verni, diákokat toborozni, mi lehetett ennek az oka?*

Én nem csodálkoznék, hogyha ennek részben személyi okai is lennének. Tudok ilyesmiről például az ELTE esetében, ahol az induló kulturális antropológia szakon tartottam egy kurzust, ami nagyon sikeres volt, a diákok írásban kérték, hogy szigorlatoztassam őket, de a tanszéken nem járultak hozzá, és többet nem is hívtak előadni. Azt a kurzust másodszer már nem kellett megtartanom. A Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken ugyancsak egyetlenegyszer tartottam kurzust, oda sem hívtak többet. Ne engem kérdezzetek erről.

□ *M. A.: A 80-as évekről is kellene beszélnünk, ami a saját életedben is fontos, hiszen a nemzetközi szintén ekkor jelensz meg a leghatározottabban, igaz?*

Tulajdonképpen a 80-as években, igen. Ha a publikációimat nézzük, azok tényleg akkor sűrűsödnek meg.

□ *M. A.: Ekkortól már aktívan részt vesz a nemzetközi történeti demográfiai kutatásokban?*

Persze, persze. Egyik dolog hozza a másikat magával. Josef Ehmer volt itt Pesten valamikor úgy 79 környékén, és megkeresett minket. Bécsben Mitterauerék akkor csinálták azt a nagy családtörténeti adatbázisukat, amibe be akarták vonni a volt monarchiai területeket is. Megismerkedtünk, és invitáltak abba a bizonyos német családkötetbe, ami aztán később, 1986-ban jelent meg,⁹ de már 80-ban kimentem a témát végigbeszélni. Ez volt az első hivatalos nyugati utam, nyolc napig voltam Bécsben, abban az intézetben, amit Fügedi Erik mindig úgy emlegetett, hogy a volt Dopsch-intézet. Ott a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásnak jóval régebbi gyökerei voltak, Magyarországon viszont ilyen nem volt az ELTE-n. És hát Bécsben itthon nem elérhető német irodalommal találkoztam, szakemberekkel beszéltem, tehát ez az út mindenféle szempontból fontos volt számomra. Egyébként ott ismerkedtem meg Richard Wallal is, aki akkor hosszabb ösztöndíjjal tartózkodott Ausztriában. Sőt, 80-ban volt még egy egészen sajátos élményem, ami talán ide sorolható. Magánúton az első nagy utazásunkat tettük nejemmel Nyugat-Európában, egy hónapos hosszúságú Frankfurt–Amsterdam–London–Párizs körutazást. Londonból egy napra átmentünk Cambridge-be is, ahol megkerestem a kutatócsoportot, Peter Laslett-tel ott ismerkedtem meg személyesen. Meghívott minket vacsorára, ami a nejemnek hosszú ideig felejthetetlen emléke maradt. Egyrészt akkor egy kicsit ki voltunk éhezve, tehát az, hogy kilós ezüst evőeszközökkel ettünk a Trinity College-ban a tanári asztalnál talárba öltözve, az több szempontból is élmény, és egyúttal időutazás is volt a számunkra.

□ *M. A.: Ettetek végre?*

Igen, ettünk és utána visszavonultunk beszélgetni. „Let’s talk about the politics” mondta Peter, és szerzett a nejemnek egy magyarul beszélő tanárt (jobb híján egy magyar matematikust), aki szórakoztatta, mert ugyebár a bőrfoteles szobába, ahol a férfiak dohányoznak, és a politikáról beszélnek, nem illett egy nő.

□ *M. A.: Ez volt a baloldali Peter Laslett?*

Igen. Ott tanultam meg apránként azt is, hogy a baloldaliságot másképp kell értelmezni angol módra, mint ahogy azt idehaza gondoljuk.

□ *M. A.: Akkor ez nagyon élő kapcsolat volt? Tehát egyrészt kiépült valami Mitterauerék felé, és megtörtént a kapcsolat felvétele a cambridge-i csoporttal is.*

⁹ Faragó, Tamás 1986: Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation in Ungarn um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Ehmer, Josef – Mitterauer, Michael (Hgg.): *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 103–183.

Igen, de ehhez az is hozzá tartozik, és ezt szintén leírtam a kutatócsoportról szóló kötetben, hogy 72-ben jelent meg a Laslett-féle híres háztartástörténeti kötet,¹⁰ és azt Andorka már valamikor 73 elején odaadta nekem, ami a kutatásaimban is tovább orientált. Andorkának talán ez volt az egyik legfontosabb sajátossága, hogy nem ült a tudományos monopóliumokon, hanem továbbadta az általa megszerzett információkat. Akkoriban ugyanis ilyesmihez meglehetősen nehéz volt hozzájutni, a kutatók többsége féltékenyen őrizte a csak az ő birtokában levő ismereteket és emberi kapcsolatokat. Ezeket többnyire nem adták át egymásnak. Ami bizonyos szempontból magyarázható, mert nyugati konferenciára, kutatásra kevés kivétellel ekkoriban csak úgy jutott el valaki, ha meghívták és fizették a költségeit, ugyanakkor a magyar kutatók és kutatások iránt azért nem volt parttalan az érdeklődés.

□ *M. A.: Ez nagyon fontos dolog, igen. A KSH-ról úgy tudjuk, hogy a többi kutatóintézethez képest sokkal szélesebb körű nemzetközi kapcsolatrendszere volt, és sokkal nyitottabban működtette ezt, tehát elég sok embert utaztattak, igaz ez? Vagy rosszul gondolom? Mert a KSH a maga tevékenysége révén is valami hihetetlen nemzetközi...*

Az, hogy utaztattak, az azért túlzás. Ezeket az utazásokat nekünk magunknak kellett megszervezni és finanszírozni, de az útlevelhez támogató háttérrel nyújtottak, ha anyagi forrásokat nem is igen biztosítottak.

□ *M. A.: Hallani arról, hogy Andorka Rudolf Szabady Egon elnéven publikált, és adott elő nemzetközi konferenciákon.*

Igen, a „néger rendszer” működött, előadásokat, cikkeket, sőt, könyveket is írtak a „nagy emberek” beosztottjaikkal. Sőt, tolmácsolniuk is kellett. Vukovich Györgyről mesélték például, ha jól emlékszem, aki a rendszerváltás után a KSH elnöke lett, hogy Szabady elnökhelyettes rendszeresen őt vitte magával tolmácsként. Vukovichnak nemcsak angolul, hanem szakmailag is meg kellett válaszolni a kérdéseket.

□ *M. A.: Anélkül, hogy Szabadynek ki kellett volna fejtenie a választ.*

Igen, ő mondott valamit, de nem azt fordította Vukovich, hanem azt mondta, amit szakmailag kellett. Állítólag egyszer aztán szó szerint azt fordította, amit Szabady mondott, és akkor abból nagy csodálkozás lett, viszont Vukovich egy darabig nem utazott Nyugatra...

□ *M. A.: Tehát a 80-as évekre már megvoltak ezek a nemzetközi szálak.*

Igen, ezek már kialakultak. De a kapcsolatok kialakulásának már volt irodalmi háttérük, ismertünk fontos írásokat és könyveket. Vagyis nem a semmiből

¹⁰ Laslett, Peter – Wall, Richard (eds) 1972: *Household and Family in Past Times*. Cambridge University Press, Cambridge.

kerültem oda Peter Lasletthez, hanem szándékosan kerestem meg a cambridge-i csoportot, és aztán ebből lett is egy folyamatos kapcsolat, főként a velem egykorú Richard Wall-lal. Ebből született meg 83-ban a *Family Forms* című kötetben Andorkával közös cikkünk.¹¹ És ennek köszönhettem, hogy kimehettem Richardhoz 82-ben, a British Council ösztöndíjával, és öt hétig Cambridge-ben voltam, náluk laktam. Ez azért volt fontos számomra, mert a British Council ösztöndíja nem lett volna elég öt hétre önmagában, ha szállást is kell bérelnem. Akkor az valószínűleg úgy egy hét alatt elolvadt volna. Így viszont öt hétig ültem a cambridge-i csoport könyvtárában, és amit lehetett, lexeroxoztam, így aztán egy rövid időre a család- és háztartás témában szinte teljesen up-to-date lettem.

□ *Ő. P.: Az alkalmankénti kutatóutakon vagy publikációs lehetőségeken kívül nem merült föl valamilyen közös kutatás vagy koprodukció, mint mondjuk a princetoni projekt,¹² hogy ezt a kelet-európai térséget bevonják a nemzetközi vérkeringésbe?*

Csak azon a szinten, hogy időközönként tanulmánykötetekben szerepelhettünk. Tulajdonképpen az sem kevés, hogyha ekkor már sokszor úgy gondolták, hogy kell valaki innen Keletről. Korábban sok esetben nem mi töltöttük be ezt a szerepet, hanem Kovacsics, kapcsolataink francia irányba nem is igen voltak, azt a vonalat ő vitte. Fontos volt, hogy az ember önálló kapcsolatokat építsen ki, mert más hazai személyektől és intézményektől nem igen jöttek át információk és vendégek. Ez az úgynevezett mainstream történettudományra általában is vonatkozik. A 70-es évek legelején, amikor én már a csoportban voltam, akkor még küldtek át a Történettudományi Intézetből olyan vendéget, aki érdeklődött a demográfia iránt, és nem találtak neki beszélgetőpartnert. De azután ráállították erre a területre Katus Lászlót, és attól kezdve többet senki sem jött. A kapcsolatok monopóliumát mind a kutatók, mind az intézmények féltékenyen őrizték.

□ *Ő. P.: A 70-es évek elejétől 1985-ig melyik az általad legmagasabbra taksált műved, vagy mi az az esetleg máig ható kutatási eredmény, ami szélesebb körben ismert volt?*

Szélesebb körben a 77-es tanulmányom, a *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés* lett ismert,¹³ ami egyrészt felhívta a figyelmet idehaza erre a témára, másrészt – ez a demográfusok között kevésbé ismert – tulajdonképpen nyílt cáfolata volt a 18–19. századi zselléresedés elméletének, amit akkor az egész történész

¹¹ Andorka, Rudolf – Faragó, Tamás 1983: Pre-industrial household structure in Hungary. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–London, 281–307.

¹² Az európai termékenységsökkenés és demográfiai átmenet kérdéseit vizsgáló, 1963 és 1986 között működő, A. J. Coale által vezetett *European fertility project*, melyben a történeti Magyarországra vonatkozó megyei szintű adatok is szerepet játszottak. (Az itthoni adatgyűjtést Dányi Dezső szervezte.)

¹³ Faragó Tamás 1977: *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214. (Végül ezt adtam be egyetemi doktori értekezésésként.)

szakma vallott. Egyébként utánanéztem később, az írásomra történt hivatkozások legnagyobb része azért nem a történészekről, hanem a néprajzosoktól származott.

□ *M. A.: Lehet, hogy a történészek távolságtartása mögött az van a személyes ellentéteken és érdekeken túl, hogy bizonyos értelemben pozitív képet rajzolt a 18–19. századi magyar társadalomról?*

Igen, pontosabban szólva nem illeszkedett a korszak elfogadott képéhez, vagyis ezzel nem tudtak mit kezdeni. A hagyományos történetírás, és ez alatt nem csak a politikatörténetet értem, hanem a gazdaság- és a társadalomtörténet egy részét is, ugyanis elsősorban olyan forrásokra épült, amelyek nem kvantitatív, hanem kvalitatív típusúak, és azok túlnyomó részét az elit gyártotta. Még hogyha nem is róluk akart szólni, akkor is az elit ismeretein és látásmódján alapult. Tehát ez teljesen más eredményeket hozott és más társadalomképet alakított ki, mint amelyet a kvantitatív adatok alapján meg tudtunk rajzolni. Ezt a felismerést egyébként az oktatásban is hasznosítottam. Jó példa erre, hogy a hazai értelmiség a 20. század folyamán többször is aggódott a magyar termékenység, az egyke miatt. Egyszer készítettem egy differenciális táblát, amelyből kiderült, hogy 1920–39 között a parasztság termékenysége mindössze néhány százalékkal csökkent, míg az értelmisége 45%-kal, és jelentősen, mintegy 24 %-kal esett a munkássága is. Ebből azonban a hazai kutatásban nem az következett, hogy logikus lenne az urbanizálódás és a társadalmi átrétegződés demográfiai hatásával, illetve összefüggéseivel foglalkozni, hanem az értelmiség sűrűn emlegette a nagybirtokrendszert és kárhoztatta a parasztokat, hogy kevesebb gyermeket vállalnak.

□ *M. A.: Visszatérve még erre a 77-es vitára, hogyan folyt ez akkor? Dányival is vitatkoztál, a két tanulmány ugye egy helyen jelent meg, és tulajdonképpen két ellentétes eredményt közöltek.*

Igen, meg kellett várnunk, amíg ő megírta a magáét.¹⁴ Egy évig állt a kötet. De a tágabb értelemben vett szakma végül az én álláspontomat fogadta el.

□ *M. A.: Megint csak visszatérek arra, amit Péter már kérdezett, milyen volt a viszonyod az egyetemi történész szakmával?*

Amikor én indultam és utána még hosszú ideig az egyetemi történészek szerepe nem volt igazán fontos, kivéve a Közgazdasági Egyetemen a Pach vezette Gazdaságtörténeti Tanszéket. Tehát azok a kutatók, akikkel dolgoztunk, vagy vitatkoztunk, túlnyomórészt a Történettudományi Intézetben voltak. Ott viszont kevésbé fogadták be ezt a megközelítést, amivel mi álltunk hozzá az újkori gazdasághoz és társadalomhoz. Máig emlékszem arra, hogy Vörös Károly, akivel személyesen egyébként jó kapcsolatban voltam, egyszer a következőképpen

¹⁴ Dányi Dezső 1977: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, 5–104.

nyilatkozott a 77-es tanulmányomról: megint elolvastam, és már 60%-ban egyetértek veled. De ezt tudomásom szerint soha le nem írta.

❑ *Ó. P.: Ide tartozik, hogy jó kapcsolatokat volt például Wellmann Imrével, tehát volt olyan történészi kör, amelyik azért nem állt olyan nagyon messze az érdeklődésektől, akikkel volt párbeszéd. 1989-ben megjelent a „tíz kötetesben” a 18. századi rész. Miért Wellmann írta a népességtörténeti fejezetet, amikor írhatta volna azt Dányi vagy éppen Te is? Miért nem arra bízták, aki értett hozzá? Fel sem merült ez a lehetőség?*

Én eleve nem lehettem szerző, mert a ranglétrán, meg a korlétrán még nem voltam abban a helyzetben, hogy ilyen megbízást kaphassak, Dányit pedig nem kedvelték. Nem volt tudományos fokozata, ugyanakkor időközönként volt sarkos véleménye. Személyesen hallottam olyan előadását, ahol azzal a mondattal indított, hogy „a történészek még azt sem tudják, hogy...”. Na most, ez nem biztos, hogy széles körben kedvelté teszi az embert. Tudott élesen fogalmazni. Én hozzá képest szelídebb voltam, noha tudomásom szerint nekem is elég rossz hírem van.

❑ *M. A.: Azért sokszor te is plebejus nyíltsággal fogalmaztál, tehát plebejus szemléletű voltál, az elitet kritizáltad, és ennek megfelelő volt a reakció...*

Igen, ez is benne van a gyenge recepcióban. Szabaddal például volt egy ilyen vitám már a kisdoktorim kapcsán is. Mondta, hogy nem ért egyet az eredményemmel, mert látja épülni a zsellérházakat. Mondom, igen, a Kisalföldön, de nem az egész országban. (Cum laudét kaptam.)

❑ *M. A.: Lépünk egy kicsit tovább, a 80-as évek végén létrejött a Hajnal István Kör. Gondolom, ez olyan hálózatnak indult, amelynek pont ezeket a hidakat kellett volna létrehozni.*

Egy kicsit korábban indult ez el; Andorka védőernyője alatt szakszervezeti továbbképzésként kezdődött a KSH-ban, ahol Benda Gyula meg én összehoztuk az ismerőseinket. Ki ezt hozta, ki azt, aztán a KSH valahogy megszagolta, hogy ez nem olyan szimpatikus dolog, és nem adott többet helyiséget. Kövér Gyuri viszont ekkor meg tudta szerezni erre a célra a Közgázon a tanszéki könyvtárszobát.

❑ *M. A.: Mikor lehetett ez?*

Ezt most így fejből nem tudom neked megmondani, a KSH-beli „továbbképzés” kezdete 1975 környékén lehetett. Ebből indult ki az egész, hogy aztán mi lett belőle, mi nem lett, az egy más kérdés. Gondolkodó emberek, akkoriban fiatalnak mondható kutatói társaság gyűlt ott össze, de valójában nem tudunk közös munkát találni. Mindenki úgy gondolta, hogy az ő témájához kellene a többieknek csatlakozni. Így nem állt össze semmi, nem lett egy Kemse típusú falukutatás,¹⁵

¹⁵ Elek Péter et al. 1936: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester nyomda, Budapest. (Az 1960-as évek közepén az ELTE egyetemi hallgatói tervezték e falukutatás megismétlését.)

vagy valami ehhez hasonló közös munka, ahol különböző oldalról, de egy témát próbálnak körbejárni az emberek. Addigra már mindenki elképzelt valamit, és azt nem akarta abbahagyni. Azt hiszem, az egyéni témaválasztás, indulás nagyon sokat segít az embernek az önállóság kialakításában, de nem erősíti a kooperációs készséget, úgyhogy ez nem is nagyon vert nálunk gyökeret. Legalábbis az életem során én ezt tapasztaltam. Nem tudom, hogy most jobb-e a helyzet.

☐ *Ó. P.: Értem. A Szabó Ervin Könyvtárban is voltál, a 80-as évek második felében?*
Elég sok helyen voltam, nem vagyok az a típus, aki egy munkahelyen jutott el a nyugdíjig, hanem volt belőlük vagy nyolc, tehát a levéltár kivételével szinte mindenféle típusú történeti intézményben dolgoztam: könyvtárban, kutatócsoportban, több egyetemen, múzeumban. A Szabó Ervin Budapest Gyűjteményének vezetői posztja menekülési útvonal volt a KSH Könyvtárból a Csehók-korszakban. Annyiban könnyű volt az átállásom, hogy korábban a Pilissel foglalkoztam, és ettől kezdve inkább Budapestet állítottam a középpontba. Persze itt meg kell jegyezni, hogy annak idején egy monografikus Pilis-kutatást kezdtem el, amit aztán sose fejeztem be. Olyan értelemben monografikus volt, hogy beleolvastam magam a vonatkozó agrártörténeti és néprajzi irodalomba, valamint a kézműves ipartörténettel is foglalkoztam, de részben a munkahelyváltások, részben egyes esetekben a visszhang hiánya miatt fokozatosan szűkítettem a témakört, és végül csak a demográfia maradt meg az egészből. Apránként hagytam az ettől eltérő témákat, mert nem lehetett a komplex kutatást fizikailag bírni. Az említett szakterületek mindegyike fejlődött, vagyis nőtt az irodalom, nőtt a kutatók száma, és egyre nagyobb nehézséget jelentett a kutatásokkal szinkronban maradni. Végül az a témám maradt meg, amit fontosnak és megvalósíthatónak tartottam. A munkahelyváltásaim során folyamatosan ennek megvalósítási lehetőségeit kerestem.

☐ *Ó. P.: És annak nem volt meg a lehetősége, hogy a munkahelyváltásokkal együtt a témát vagy a kutatott régiót tovább vidd, megtartsd? Tehát, hogy maradj a Pilisnél, amikor a Szabó Ervinbe kerültél, vagy amikor Miskolcra mentél? Mert ezek valahol abbamaradtak. Születtek publikációk, jelentős eredmények, de utána teljesen más kutatások következtek, például jött Borsod megye.*

Azt nem tudom, hogy meg lett volna-e a lehetőség rá. Volt egyébként olyan pesti témám, ami végül is a Herman Ottó Múzeum évkönyvében jelent meg, de ott hamarosan témát váltottam. Egyrészt úgy gondoltam, hogy bizonyos mértékig az oktatás miatt sem árt, ha tematikusan alkalmazkodom, illetőleg konkrétan felkérést kaptam arra, hogy írjam meg a 18–19. századi miskolci népességtörténetet a Miskolc monográfia számára,¹⁶ és ehhez előtanulmányokat kellett készítenem.

¹⁶ Faragó Tamás 2000: Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In: Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 151–272. (A 2003 és 2007 között megjelent kötetekben a város népességtörténetét továbbvezettem egészen 1949-ig.)

A pilisi komplex kutatási téma abbahagyásában egyébként egy olyan értelemben vett szándékosság is volt, hogy éreztem, ezt egyedül nem lehet olyan tisztességesen megcsinálni, mint ahogy szerettem volna. Embert nem tudtam hozzá szerezni, magától senki nem ajánlkozott, megfizetni senkit sem tudtam, így adódott a felismerés, hogy ez így nem megy, még időben kell abbahagyni. Utaltam arra, hogy anyai családomtól örököltem valamennyi racionalitást is.

□ *M. A.: Ez egy nagyon fontos mozzanat, mert azt hiszem, hogy az egész pályádon végighúzódik, hogy társadalomtörténetet, főképp igényesen, csak kooperatív formában lehet csinálni. És ha jól érzed, az az egyik fő kritikád, hogy viszonylag csekély a kooperatív képessége a magyar szakmának úgy en bloc, a fegyelme is kevés hozzá, és a pénzügyi feltételek is szegényesek. Néha az ember úgy érzi, amikor téged olvas, hogy át akarod hidalni az áthidalhatatlant. Próbálsz olyan elemzési szintekre eljutni, hogy valami általánost is mondhass, de ugyanakkor a lokális sokféleséget is megmutasd. Vajon ezt jól érzed?*

Igen. Ezt Péter Katalin annak idején úgy fogalmazta meg, hogy az olvasóban gyakran azt a benyomást keltettem, mintha egy kutatócsoport állna mögöttem, de valójában a produkciók nagyobb része egyedi volt. Mondjuk, voltak azért olyan szerencsés lehetőségek egy rövid ideig, amikor az MTA támogatott demográfiai kutatócsoportjának működése idején néhány évig komolyabb összegeket tudtam adatbevitelre fordítani. Tömve van a számítógépem ezekkel az anyagokkal, majd megöröklitek.

□ *Ó. P.: A 90-es években volt két nekilendülésed. Az egyik a miskolci próbálkozás, ahol a történeti oktatás felépítésére vállalkoztál, a másik a KSH Népeśégtudományi Kutatóintézet vezetése volt az 1990-es évek végén.¹⁷ Mi volt a miskolci koncepció lényege?*

Az volt a lényege, hogy modern történelemoktatást kellene felépíteni, és talán kicsit nagyzólónak tűnik, de azt tűztem ki célul, hogy utol kell érnünk Debrecen szintjét. Ez egy darabig nem is látszott olyan reménytelen dolognak. Mondanék néhány nevet az akkori miskolci oktatói gárdából: középkori történet Kubinyi András, 17. század Hegyi Klári és Tóth István György, 18. század Heckenast Gusztáv. Szabó Dani is ott volt a 19. századra, Debrecenből átoktatott Tímár Lajos, Papp Imre és Papp Klári, az egri levéltárból Bán Péter. Egy évig előadott Péter Katalin, és volt számos tehetséges fiatal szakember is a tanszéken, a teljesség igénye nélkül: Fazekas Csaba, Kende Tamás, Kovács Péter, Tringli István. Ez azért nem volt egy rossz társaság, és lehetett volna ebből valamit csinálni, csak aztán különböző személyi konfliktusok alakultak ki. A magam stílusában fogalmazva megjelentek azok, akik Pesten megbuktak. A Bölcsészettudományi Intézet vezetését 1993-ban új igazgató vette át, aki másképpen képzelte el az intézmény

¹⁷ 1997 tavaszától 1999 őszéig Faragó Tamás a KSH Népeśégtudományi Kutatóintézet igazgatója volt (Ó. P.).

irányítását. Az ő prioritása nem az volt, hogy érjük utol Debrecent, hanem hogy egy őáltala egyszemélyileg vezetett intézmény működjön. Ami tulajdonképpen megszokott volt az akkori Magyarországon, csak én nem gondoltam azt, hogy ez visz előre. A történelem szak fokozatosan tanszékekre bomlott, és volt olyan új tanszék, amely az új igazgató mellé állt. Ennek viszont az lett a következménye, hogy jómagam fokozatosan visszavonultam, és megírtam az akadémiai doktori értekezésemet, majd adandó alkalommal távoztam.

❑ *Ó. P.: A modern történelmi egyetemi oktatás azt jelentette volna, hogy például a társadalomtörténet megkapja a kellő súlyát, hogy vannak olyan melléktantárgyak, mint a statisztika...?*

Meg a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a demográfia, tehát azok a stúdiók, amelyek a nagy curriculumból általában ki szoktak maradni, vagy maximum egyetlenegy kurzust jelentenek.

❑ *Ó. P.: És volt ennek az időszaknak olyan értelemben vett eredménye, hogy sikerült tanítványokat, PhD-hallgatókat kinevelni, akik hasonló témával foglalkoztak aztán, vagy foglalkoznak ma is?*

Nem, mert az egész még nem jutott el addig. A miskolci doktori iskola létrejött jóval későbbi fejlemény, akkor én már nem voltam ott. Nekem az alapoknál kellett elkezdenem. A szakokat és a tantervet kellett összeállítani. Akkor még nem voltak központi direktívák, esetenként a ponthatárokat is mi szabtuk meg. Emlékszem, hogy amikor modernizálni akartam az oktatási struktúrát, voltam kint megint egy cambridge-i tanulmányúton, ahol nem kutattam, hanem kifejezetten az oktatást tanulmányoztam. Ott például azt láttam, hogy történelem szak úgy is létezhet, hogy csak a reneszánsznál kezdik el az oktatást. Na, én csak annyit vetettem föl Miskolcon, hogy legyen alternatívan választható az ókori kelet, meg a klasszikus antikvitás, hogy több időnk jusson másra. Hát akkora vita lett belőle, hogy képezem azt, hogy valaki ne tanuljon ókori keleti történetet vagy antik Rómát.

❑ *M. A.: Annyira konzervatívak ezek a struktúrák, hogy szinte lehetetlen hozzányúlni?*

Igen, nagyon nehéz. Alulról kellene az egészet újraépíteni. De Miskolc zöldmezős volt és még úgysem sikerült.

❑ *Ó. P.: Ezután jött a Népeségtudományi Kutatóintézet?*
Igen.

❑ *Ó. P.: Hogy kerültél oda, mik voltak ezzel a céljaid?*

Az a helyzet, hogy akkor már el akartam jönni Miskolcra. Katona Tamás [a KSH akkori elnöke – Ó. P.] 1996 végén megkeresett, hogy lenne-e kedvem az intézet vezetéséhez?

□ *Ó. P.: Biztos volt. De ugye Te ismerted az akkori lehetőségeket is?*

Nekem azért egy kicsit optimistább képem volt egy ilyen pozíció nyújtotta lehetőségekről. Abban reménykedtem, hogy a történeti demográfiát előbbre lendíthetem. Miután fokozatosan az is kiderült, hogy kevés esélyem van arra, hogy komolyabb összegeket szerezhsek kutatásokra, két és fél év után lemondtam az igazgatásról és 2001-ben átmentem a Közgazra a Gazdaságtörténeti Tanszék élére. De ez már egy másik történet. A magam szarkazmusával ezt úgy fogalmaznám meg, hogy az optimális munkaciklus valószínűleg öt év egy intézményben. Körülbelül két évig tart a felívelés – mint a Gauss-görbe –, amikor hiszek, és optimista vagyok, utána rájövök, hogy milyen az a hely, és akkor jön a görbének a hanyatló szakasza. Eluralkodnak a kétségek, jön az új munkahely keresése, majd kezdődik a következő ciklus.

□ *Ó. P.: Amit én tapasztaltam, illetve érzékeltem ebből, az a II. József-féle népszámlálás újrakiadása, forráskritikája, kiegészítése volt. Azt értem, hogy ezt egyszer meg kell rendesen csinálni, mert egy kiindulópont lehet, de nagyon sok más kiindulópont is lehetett volna, aminek neki lehetett volna fogni. Honnan ez a kapcsolódás a józsefi népszámláláshoz?*

Nagyon fontosnak tartottam a 18. századot, a kárpát-medencei társadalom újraépülésének rekonstrukcióját, aminek megismeréséhez a népszámlálás egy kardinális forrás. Azt a kérdést megelőzőm, hogy miért nincs ez még kiadva. Azért, mert az alapanyag már régóta gépen van, tulajdonképpen a szepesi városok adatsorai nincsenek még ellenőrizve, és nem sikerült az eredeti Ung megyei anyagot sem előszedni, ugyanis az a szabolcsi történész, aki azt korábban megszerezte, azóta meghalt. Tehát az az egyik probléma, hogy e két forrás meglévő anyagát össze kellene olvasni az eredetivel, a másik pedig abban áll, hogy a helyneveket egyeztetni kellene az 1913-as helységnévtárral. Utóbbi feladat azonban tizenvalamennyi ezer helynév egyeztetését jelenti. Ennek egy részét maradék időmben már elkészítettem, hébe-hóba dolgozom továbbra is rajta, de még messze van a készről. Ugyanis egy ilyen munkának akkor van értelme, ha azonosítani tudjuk a helyneveket, horribile dictu van hozzá egy interaktív térképünk is. Vagyis valójában ez sem egyemberes munka lenne. Ezeket a feladatokat valakiknek el kellene végeznie. De már a forrásadatok összeállításához szükséges második OTKA-pályázatot is kétszer kellett elkészítenem, mert első alkalommal a pályázatot bíráló személy azzal pontozta le, hogy többet kellett volna foglalkoznom a nominális anyagokkal. (Jellemző a hazai bírálati rendszerre, hogy az illetőnek fogalma sem volt arról, hogy alig maradtak nominális anyagok a józsefi népszámlálásból.) És természetesen a kért összegeket is mindig lecsökkentették. Sokszor ma hasonló összegű pályázatokat látsz Nyugaton meg idehaza, csak annyi a különbség, hogy ott az összeg eurót jelent, nálunk forintot. Vagyis az összeg stimmel, mindössze a különbség háromszázszoros.

□ *Ó. P.: Ha most jönne valaki, mondjuk egy jó tündér, aki azt mondaná, hogy a pénz nem számít, és a következő tíz évben azt csinálsz, amit akarsz, akkor milyen*

témának veselkednél neki? Mi az, amire szerinted érdemes volna ezeket a korlátlan lehetőségeket fordítani?

Ez két különböző dolog. Mert egyrészt én most is azt csinálom, amihez kedvem van, sőt, tulajdonképpen világeletemben öntörvényűen azt csináltam.

□ *Ó. P.: Igen, de most megkaphád hozzá korlátlanul az adatokat, mert lenne, aki bepötyögi, jó néhány ember dolgozna a kezed alá, és ha azt mondanád, hogy ezt a táblát kérem, odaraknák eléd. Én ismerek olyan intézményt, ahol ez így folyik.*

Továbbra is azt mondanám, amit már eddig is próbáltam jelezni, hogy a 18. századnál kellene egy szilárd kutatási alapot megteremteni. Ennek egyik része a józsefi népszámlálás lehetne, a másik része pedig egy 18. század eleji hagyományos típusú forrásokból származó településállomány-rekonstrukció, ami azután később becslési alapot jelenthet majd visszafelé, és valóban képessé tehet minket arra, hogy világosabb képet alkossunk a török hódítás hatásáról. Ezeket a forrásokat kellene egy kicsit továbbpiszkálni. Rengeteg minden van még ott, ami nincs igazán föltárva. De lehetne foglalkozni anyakönyvi kutatásokkal is, amire szintén utaltam már, ki lehetne választani a jó minőségű anyakönyveket, és ezeket visszavinni ameddig csak lehet, mert az anyakönyveknek most már van gépi katalógusa. A kiválasztás tehát viszonylag könnyen menne, csak aztán ki, vagy kik lennének azok, aki mikrofilmen mondjuk száz, vagy kétszáz anyakönyvet visszavezetnének. Elvileg ugyanis ez lehetséges legalább a 18. század elejéig. S akkor belesik az időhatárba a két utolsó pestis, vagyis egy kicsit többet tudnánk még a járványokról is. De ez sem egyemberes munka.

□ *M. A.: Ezt egy picit másképpen is meg lehetne fogalmazni. A tapasztalataid és az intuícioid alapján, mi az, amit feltétlenül újra kellene gondolni a magyar társadalom fejlődésében?*

Azt hiszem, hogy az egyik legfontosabb dolog az lenne, hogy a rengeteg értelmes mikrovizsgálat értelmezéséhez kellene néhány nagyobb makroelemzés is, amelybe a mozaikok beleilleszthetők. Csakhogy általában utóbbiak azok, amelyek adott esetben egy ember munkájából nem tudnak létrejönni. Nagy valószínűséggel egy ilyen megközelítés egyik várható eredménye az lehetne, hogy jobban megismernénk a Kárpát-medence mai társadalmi és népességi alapjait, és egyúttal be tudnánk mutatni azt, hogy milyen regionális különbségek voltak/vannak itt, amelyek alighanem mai világunkat is komolyan befolyásolják.

□ *M. A.: Éppen erre gondoltam, hogy eddigi szakmai pályafutásod egyik nagy eredménye, hogy a regionális problémát úgy vetted fel, ahogy ez korábban ismeretlen volt. Még lesz is ilyen, mert például újraírtam, újraelemeztem az Acsády-féle összeírásról készített írást, amelyet annak idején a Dányi-émlékkönyvbe¹⁸ készítettem.*

¹⁸ Faragó Tamás 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 100–123.

A forrás minden gyengesége ellenére fontos regionális különbségek rajzolódnak ki már ebből az összeírásból is, de eddig mindenáron a népességszámot akarták belőle kibogarászni, amire viszont nem alkalmas.

□ *M. A.: Véleményed szerint mi hozza létre ezeket a regionális különbségeket, illetve ha a nemzetállami keretek fölötti nagyobb, mondjuk így mezoregiókat nézzük, mit gondolsz, a magyar társadalom fejlődése belesimul a térségébe, vagy nem? Mit értesz a térség alatt, amibe bele kéne simulni?*

□ *M. A.: A Hajnal-vitába teljes mellszélességgel belevetetted magadat, és ezt úgy értelmezem, hogy végül is dekonstruáltad az ő regionalizáló próbálkozását, tehát kérdésessé tetted azt, ami ennek a kutatási iránynak a lényege volt.*

Igen, a 18. század végi adatok alapján megállapítottam, hogy Hajnal feltételezései – melyek aggregált országos adatokra épültek – nem adnak reális képet a Kárpát-medence demográfiájára nézve. Sem a házassági, sem a háztartásszerkezeti mutatók nem illeszkednek a Hajnal által feltételezett Trieszt–Szentpétervár választóvonalhoz. Többféle, egymástól egyenes vonallal szét nem választható regionális demográfiai modellben kell gondolkodnunk.¹⁹

□ *M. A.: A magyar társadalom fejlődését a népesedés terén vagy más kérdés kapcsán a térségbe sorolnád, van-e egy ilyen közép-európai térség, amibe Magyarország illeszkedik?*

Nem tudom, ez többértű dolog. Hogyha megnézünk egy angol vagy egy francia régiót, ott is elég különbözőek a jelenségek, bár itt megint idézném Richard Wall barátomat, hogy amikor a magyarországi különbségekről beszéltem neki, akkor erre úgy reagált, hogy „Ó, akkor Angliában nincsenek is regionális különbségek”. Hirtelenjében, ha erre válaszolnom kellene, akkor azt mondanám, hogy talán attól sajátos ez az egész nagyrégió, hogy igen nagy benne a keveredés minden téren. Vagyis sok mindent találunk itt, amit nem lehet egyszerűen besorolni. Ha úgy akarom, akkor például a nyugat-magyarországi megyéket, amelyeken most éppen dolgozom, Ausztria bizonyos részeihez lehetne hasonlítani, a keleti-, déli régiók egy részét pedig inkább a Balkánhoz, de az egyes részek nem mindig választhatók el éles vonalakkal, mint ahogy azt John Hajnal elképzelte,²⁰ néha akár falvanként is változhatnak a társadalmi és demográfiai jellemzők. Amit mi az ezeréves történeti határok mögé egységes egészként képzelünk el, az valójában egy patchwork, egy iszonyú nagy változatosság.

¹⁹ Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *Történeti demográfiai évkönyv* 2. 19–64.

²⁰ Hajnal, John 1965: European marriage pattern in historical perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds): *Population in History*. Arnold, London; illetve Hajnal, John 1982: Two kinds of pre-industrial household formation system. *Population and Development Review* (8.) 3. 449–494. (Ez az eredeti szöveg, az 1983-ban Laslették új háztartáskötetében megjelent, világszerte hivatkozott tanulmány csak a rövidített verzió.)

□ *M. A.: Jelentős mértékben megmutattad ezt a töredezettséget. Tartanád azt, hogy tulajdonképpen hamis illúziót táplál mindenki, aki ennél nagyobb homogenitást vagy fejlődési pályát képzel el? Abból, amit mondasz, számomra az is következik, hogy azért van egy ilyen Nyugat és Kelet közötti közép-európai térség, mert ez ab ovo abból ered, hogy van egy elmosódott, fokozatos átmenet a kétfajta világ között.*

Igen, egyértelmű ez a köztes helyzet. Ráadásul nem elsősorban a belső és külső határvonalak kérdése a fontos, hanem inkább azt kellene tudatosítanunk magunkban, hogy ezeket a társadalmakat hibásan gondoltuk el sokkal homogénebbnek, mint ahogy azok a valóságban voltak. Ez egy hosszú és terhes örökség. Az a baj, hogy még ma is főként a politikai államfogalmak és a politikai történések azok, amelyek az emberek fejében élnek.

□ *Ó. P., M. A.: Köszönjük a beszélgetést!*

Balogh László Levente

A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai

Honszerelem¹

Ez a nép csak szájjal tisztel engemet.

Biblia

Azt mondanod: szeretlek, ó hazám!
Tiéd karom, szivem;
Üdvösséged vérrel megváltanám –
Még nem honszerelem.

Áldozni kincsed s kenyered felét,
Ha éh és meztelen,
S ha kell, megnyitni szived véreért –
Ez a honszerelem.

Csalár.

Valószínűleg lehetetlen lenne feltárni valamennyi okát annak, hogy az áldozat figurája az utóbbi években miért került a tudományos érdeklődés középpontjába; különösen azért nehéz magyarázatot találni erre, mert a folyamatos diszkurzív bővülést kezdetben teoretikus érdektelenség kísérte. Egészen az utóbbi évtizedig ugyanis a különböző diszciplínák nemigen mutattak különösebb érdeklődést a jelenség iránt, mígnem az áldozat – sokoldalúsága és minden ellentmondásossága ellenére – bizonyos társadalmi viszonyok és a mindenütt feléledő emlékezetkultúra központi alakjává és referenciális keretévé vált. Az egyes tudományágak ezek után kezdték el eredetét és jelenkori szélesebb összefüggéseit vizsgálni, jóllehet az áldozatnarratívák ettől szinte teljesen függetlenül alakultak.² A diszkurzív bővülést az sem gátolta, hogy az áldozat olyan egymástól nagyon különböző jelenségeket kötött össze, illetve egyesített fogalmilag, amelyeknek látszólag nem sok köze volt egymáshoz, vagy egyenesen ellentétes folyamatokra utaltak.

Talán erre vezethető vissza, hogy az áldozat különböző pozíciók kijelölését teszi lehetővé attól függően, hogy kit vagy mit, mikor, milyen körülmények között tekintenek áldozatnak. Státusza ezért mindig viszonylagos, így komoly konfliktuspotenciált hordozhat magában; elburjánzása miatt a fogalom az élet szinte minden területére kiterjedt, ezért egyre életlenebbé váltak kontúrjai.

¹ *Pesti Divatlap* 1845. nyárhó 10. (15. sz.) 454.

² Az áldozat eredetével és archaikus értelmezéseivel az adott tanulmány keretei között nem tudok foglalkozni, itt a modern megjelenési formák és az azokon belül történő belső jelentéseltolódás bemutatására és elemzésére szorítokozom.

Az értelmi elmozdulások azonban nem teljesen véletlenszerűen mentek végbe, hanem többnyire jól megragadható jelentésetolódások mentén, amelyek egyrészt magán a fogalmon belül, másrészt annak társadalmi és etikai környezetében figyelhetőek meg, és ez a folyamat az eredetileg magában foglalt kettősséget még hangsúlyosabbá, illetve az elemzések szempontjából gyümölcsözővé tette. Ezzel a jelentés-eltolódással együtt az áldozat újraértelmezése is megtörtént, jóllehet nem egyszerűen szemantikai szempontból, hanem mentalitásokhoz és viselkedésmódokhoz kapcsolódóan is. A fogalom eredeti aktív jellege elhalványult, és egyre inkább passzív hangsúlyai domináltak. Az aktív áldozati cselekvés visszaszorult a passzív elszenvetéssel szemben. Az áldozat perspektívája ezzel újfajta azonosulási lehetőséget nyitott meg, amelynek háttérében általában az értelmezési hatalomért folyó mindenkori szimbolikus harcok, illetve a figyelem felhívása és az általános elismerés igénye állnak. *Áldozatnarratívának* éppen ezért általában nem a tényleges áldozatok elbeszéléseit tekintjük, hanem a róluk szóló szélesebb társadalmi és politikai diskurzusokat,³ amelyek általában nem az egyéni szenvedés tapasztalatán alapulnak, hanem kollektív értelmezéseken és érzelmeken.

Ha az áldozat fogalmának átalakulásait vizsgáljuk, akkor két alapvető formájának megkülönböztetéséből kell kiindulnunk. Az egyik az áldozat aktív jellegét hangsúlyozza, és egy olyan cselekvést jelöl, amelynek során lemondunk valamiről, függetlenül attól, hogy remélünk-e valamilyen közvetlen vagy közvetett hatást következtében, vagy sem. Az áldozat ezen eredeti formája a *sacrifice*. A másik az áldozat elszenvető jellegét hangsúlyozza, amely tehetetlenséget és ártatlanságot sugall. Az áldozat ezen formája a *victim*. Ez az alapvető fogalmi elkülönítés sem a magyar, sem a német nyelvben nem érhető tetten, szemben az angol és francia nyelvvel, ahol ez a kettősség szó szerint megfogalmazódik. A magyarban és a németben a fogalom mindkét jelentést magába foglalja. Ez a kettősség azonban nem ugyanannak a jelenségnek a két oldala, hanem két különböző jelenség fogalmi azonosítása, illetve legújabb kori jelentésetolódása az áldozattól, mint tárgytól az áldozatig, mint alanyig.

Az elmozdulás valamennyi részletének rekonstrukciója reménytelen vállalkozás lenne, mindazonáltal leszögezhetjük, hogy az aktív áldozat esetében mindig szükség van a cselekvés valós vagy feltételezett értelmére. Függetlenül attól, hogy az áldozati cselekvés mágikus, metafizikai vagy racionális alapját keressük, azt mindenképpen egy önmagán túlmutató értelmi összefüggésbe kell beilleszteni. Az áldozatnak a világ rendjét kell helyreállítania. Miután azonban a világ eleve adott rendje a modern korban egyre inkább megkérdőjeleződött, és az értelme kétségessé vált, ezért az áldozat követelését vagy a lemondást egyre nehezebb volt megindokolni. Ma már úgy tűnik, hogy semmilyen áldozathozatal nem elég a világ rendjének helyreállításához, ezért az áldozat elvesztette értelemadó és értelemteremtő jellegét. Ennek nyomán egyre nyilvánvalóbbá válnak az ember kontingens viszonyai, amelyek az áldozat státuszát a kiszolgáltatottsággal

³ Schulze Wessel 2012.

azonosítják. Az áldozat ebben az összefüggésben nem hordoz magasabb rendű értelmet, hanem az életviszonyok legújabb kori uralhatatlanságának és bizonytalanná válásának kifejezése, amelyeknek közvetlen hatása van a társadalmi jelenségek értelmezésére. Ebben az értelemben az odaadás és lemondás helyét átvette a veszteség és a sérelem, amely szinte korlátlanul kiterjeszhető személyes és személytelen viszonyokra egyaránt, így az áldozat fogalma ma már nem a cselekvések megalapozását szolgálja, hanem egyéni és kollektív igények kifejezését.

Ha igaza van Reinhart Kosellecknek, aki szerint az áldozatfogalom változásainak oka a történelmi jelenségek retrospektív újraértelmezése,⁴ akkor vajon nyomon lehet-e követni ezt a jelentéseltolódást a történelmi elbeszélésekben és reprezentációkban? Milyen szerepet játszik az áldozat mint értelmezés- és emlékezőminta a történelemben, különös tekintettel a magyar történelemre, és hogyan lehet azt vizualizálni? Ebben a tanulmányban azt próbálom bemutatni, hogy a fentebb röviden vázolt jelentéseltolódás hogyan jelenik meg a magyar történelem egyes eseményeinek, az 1848–1849-es magyar szabadságharc leverésének és az I. világháború kitörésének kortárs, illetve a trianoni békeszerződés és a német megszállás történelmi értelmezéseiben. Azt a folyamatot kísérem meg rekonstruálni, amelynek során az áldozat passzív fordulata nyomán a passiótól a retorikába való átmenet végbement.⁵ Érvélem alátámasztásához a történelmi festészetből és az emlékműállítás múlt-, illetve jelenbeli gyakorlatából meríték példákat, mert ezek minden esetben az emlékezetkultúra és a politikai indíttatású történelem-értelmezés kifejezésformái. A 19. századtól kezdve a történelmi festmények és emlékművek voltak azok a mediális konstrukciók, amelyek a nemzetek identitásának alapjait voltak hivatottak megjeleníteni, ezért különösen alkalmasak a kollektív áldozatiság jelentéseltolódásának bemutatására és elemzésére.

A NEMZETI ÁLDOZATNARRATÍVA A 19. SZÁZADBAN

Az áldozatnarratíva hangsúlyossá válása a magyar történelem-értelmezésben a 19. század közepére tehető, és az 1848–1849-es szabadságharc leverésének a nemzettudat alakulására gyakorolt hatásával hozható összefüggésbe. Kétségtelen, hogy megtalálhatjuk ennek egészen a 16. századig visszanyúló előzményeit például a *Querela Hungariae* toposzában, de ezek nem a nemzet modern fogalmára vonatkoznak, és hangsúlyaik is inkább vallásiak, illetve felekezetiak, mintsem történelmiak voltak.⁶ A 19. századi áldozatnarratívák illusztrálására

⁴ Koselleck 1999.

⁵ Münkler–Fischer 2000.

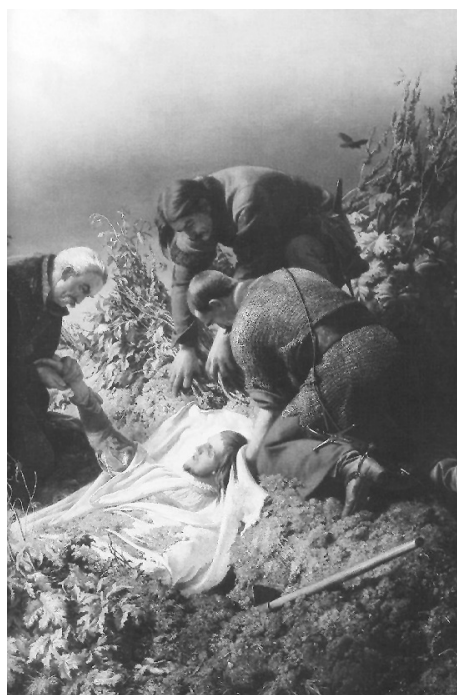
⁶ A *Querela Hungariae*, azaz a *Magyarország panasz*a toposz a mohácsi vereséget követő időszak magyar és európai latin nyelvű költészetében jelent meg. A siratás, síralom, panasz archetipikus ősi zsidó-keresztény és antik irodalmi formáit gazdag műfaji változatokban jelenítette meg. A török veszély állandósulása olyan politikai és ideológiai körülményeket teremtett, és tartott fenn huzamosan, amelyek között fokozottan jutott szerephez a korszak irodalmi tudatában a gazdag hagyományú panasz formularendszer. Imre 1995.

1. kép

két példát szeretnék ezen a helyen bemutatni, amelyek tematikusan szorosan összetartoznak: az első Orlay Petrich Soma *A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása* (1851) című képe, amely a debreceni Református Kollégiumban található, a második Székely Bertalan *II. Lajos holttestének megtalálása* (1860) című képe, amely a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményének darabja (1–2. kép).

Az 1848–1849-es szabadságharc leverését mindkét festmény Moháccsal hozza összefüggésbe. Az elvesztett csata és következményei, illetve a leverett szabadságharc ugyanazt jelképezik. Az egyébként jelentéktelen uralkodó, II. Lajos alakja nyilvánvalóan szimbolikus jelentőséggel bír, amely itt többrétgű, ezért érdemes témánk szempontjából alaposan

2. kép

felfejteni. Az első képen a király holttestének megtalálása Krisztus keresztről való levételét és siratását idézi. A másodikon a király arcának ábrázolása kétségbevonhatatlanul emlékeztet Krisztusra. Tehát mindkét festmény Krisztussal azonosítja az elesett királyt, aminek következtében „a történeti alapú világkép igénye a vallásos művészet ikonográfiáját világivá változtatja [...]”.⁷

A király teste Krisztus testének pózában és arcvonásaival ebben a történelmi és politikai kontextusban egyértelműen a nemzetre utal. A nemzet közössége itt az egyház helyére lépve Krisztus misztikus testének szekularizált alakjában jelenik meg, sőt, talán pontosabb, ha a nemzet szakralizálásáról beszélünk, mert az ekklészia közösségének elképzelése a nemzet közösségévé lényegül át.⁸ A hívők közösségének mint üdvközségnek az elképzelése áttevődik a nemzetre, és ezzel együtt belép a történelembe, mint valami üdvtörténetbe. Közösségként, egyrészt szélesebb körű egységet kínál, mint a vallási közösség, másrészt azonban szemben is áll a kereszténység egyetemességével.

A politikai közösségek emberi testként való ábrázolásának meglehetősen régre visszanyúló hagyománya van, Menenius Agrippa meséjétől, John of Salisbury *Policraticus*-án keresztül egészen Thomas Hobbes *Leviatánjának* címlapjáig. E művekben azonban a test még funkcionálisan felfogott organikus egész, amelynek részei között kölcsönhatás és hierarchikus függés van. Ezekben a képeken azonban ennek nyomát sem találjuk. Itt a Krisztus-test feltétlen egységet fejez ki, amelyben nem csak a társadalmi és felekezeti különbségek, hanem az időbeli távolságok is feloldódnak. Ennek a Krisztus–király–nemzet kontinuumnak különösen messzire mutató összefüggései vannak. A király kettős testének tana abból indul ki, hogy a királynak van egy természetes teste, amely halandó, és egy politikai teste, amely halhatatlan.⁹ Ennek a hanyatlástól, öregedéstől, gyengeségektől és tökéletlenségektől mentes testnek az elképzelése él tovább az örökkévalónak gondolt nemzetben. Ez a politikai test minden esetben a közösséget jelöli, amelynek feje a király, tagjai pedig az alattvalók, olyan hierarchikus rendet alkotva, amely magától értetődően csakis igazságos lehet. Az elképzelés háttérében az állt, hogy a 19. században újonnan született nemzetekről olyan a képet alkosson, mintha azok Isten teremtményeként, egyfajta „profán transzcendenciaként”¹⁰ mindig is léteztek volna, illetve mindig is létezni fognak, és nem csak a kortársakat, hanem a múltban és a jövőben élőket is magukba foglalják. Krisztus alakja azonban ebben az esetben nem csupán a közösséget, hanem a kollektív megváltást is szimbolizálja.

A modern nacionalizmusban a vallásos szemantika kezdettől fogva jelen volt, ami azt szolgálta, hogy a nemzet belülről fakadó önazonosságon alapuló üdvhordozó közösségként jelenjen meg, és ezen keresztül az egyén nemzethez való

⁷ Keserü 2013: 282.

⁸ Berghoff 2001.

⁹ Kantorowicz 1990: 32.

¹⁰ Berghoff 2001.

kötődésének vallásos minőséget adjon.¹¹ Ennek egyik figyelemre méltó következménye, hogy a nemzet iránti odaadást és egyetlen akarattá való összeolvadást gyakran eszkatologikus vagy éppen apokaliptikus formában fejezték ki. Az üdvözülést kollektív feltételekhez kötötték és evilági dimenzióba helyezték; minden jobb kort a nemzetben képzelték el, miközben megtartották a vallásos nyelvet és szimbólumokat. A nemzetelképzelések megteremtői gyakran nyúltak vissza a zsidó és keresztény vallási szemantika forrásaihoz – nyelvek, rítusok, liturgiák –, hogy minél nagyobb érzelmi energiákat szabadítsanak fel. Az eredendően vallásos energiákat aztán átvezették a nemzetre, de ezzel a vallási intézményeket nem semmisítették meg, vagy nyomták el, hanem felhasználták a lehető legszélesebb körű mozgósítás érdekében.¹² A 19. században a nemzet és állama váltak a kollektív üdvtan hordozóivá. Ennek alapja, hogy intim és exkluzív közelséget teremtettek Isten és a nemzet között, amelynek során a nemzet az isteni kiválasztottság tárgya, a mindenkori választott nép lett. A nemzetnek ilyen módon történelmi küldetést kellett végrehajtania, amellyel helyreállíthatta a teremtés eredendő rendjét és az isteni törvény hatályát.

A vallásos nyelv az abszolútra és feltétlenre vonatkozik, ezért kézenfekvő, hogy rendkívüli helyzetekben az értelmezések a nem hétköznapira nyúlnak vissza.¹³ Nem véletlen, hogy háborúk és forradalmak idején a vallási szimbólumok és értelmezésminták szinte kivétel nélkül a nemzetre hivatkoznak. Ennek egyik legjellemzőbb példája az áldozat motívuma, amely a keresztény áldozat-elképzelést és a nemzet iránti elkötelezettséget egyesíti. A nemzetnek Krisztus testeként való ábrázolása ehhez annival tesz többet hozzá, hogy a vereség a nemzet történetében így új értelemet nyer. Magyarország mint a népek Krisztusa – a lengyel toposzhoz hasonlóan – egyfajta küldetést, ha tetszik, messiási szerepet tölt be, amelyet áldozata révén visz véghez. A nemzet történelmének ezzel úgy ad értelmet, hogy a legyőzöttek történetét átalakítja a győztesek történetévé. Ennek üzenete azonban még így is kettős. Egyrészt a krisztusi szenvedéstörténet vulgarizálódik, másrészt a nemzeti történelem szakrális vonatkozásokat nyerve üdvtörténeti dimenzióba kerül. A folyamat mindig kétoldalú, amennyiben a deszakralizáció mindig együtt jár a reszakralizációval.¹⁴ Sohasem lehet persze pontosan megállapítani, hogy itt egy tényleges értelem transzformációjáról és átruházásáról van-e szó, vagy szakrális szimbólumok felhasználásáról, az ismeretlen ismertre való visszavezetése és az érzelmi mozgósítás érdekében. Ami azonban vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy a nemzeti szenvedéstörténet történetfilozófiai dimenziót nyer.

A két kép alapján egyértelmű, hogy a 19. században a kollektív halál víziói a legyőzöttek széles körben elterjedt ábrázolásai voltak. Miközben a háborúk éppen ebben a korban kezdtek a csataterekre korlátozódni, a katonai vereségeket egyre inkább a nemzethalál látomásával kötötték egybe, ami így nem az

¹¹ Graf 2000.

¹² Graf 2000: 305.

¹³ Graf 2000: 305.

¹⁴ Hildebrandt–Brocker–Behr 2001: 9–10.

elestetkekre vagy a vereség által közvetlenül érintettek, hanem az egész nemzetre vonatkozott. Mindazonáltal ezek a képek Krisztusban nem annyira a szenvedést ábrázolták, hanem sokkal inkább a feltámadást és az örök életet, amelyet egyértelműen a nemzet egészének áldozatára vetítettek. Ennyiben tehát a vereség és a halál pozitívvá válnak, mivel lehetővé teszik a nemzet mindenkori újjászületését, ami aztán új alapításmítoszokban nyer formát. Ezeknek a történeteknek az a jelentősége, hogy hosszú történelmi folyamatokat fognak össze, amelyeknek alaptapasztalata az egyszerűség és a megismételhetetlenség, amelyekkel a kollektív áldozat révén lehet megbékélni. A vereség követelte áldozatot be kell illeszteni egy értelmet teremtő összefüggésrendszerbe, amely képes a múltat és a jelent egybefogni, és a jövőre kilátásokat megfogalmazni. Ha a történelem jelenbeli értelmezői megújulást és újjászületést hirdetnek, mindig áldozatot követelnek. A nemzet feltámadása Krisztusban az áldozat kettősségét hangsúlyozza. A sorsközösségben az önfeláldozás és a szenvedés szorosan összefonódik, összesűrítve az áldozat kettős jelentését, kihangsúlyozva az egyéni és a kollektív lemondást. Ez a nemzeti történelem elbeszélésének alapjaként lehetővé teszi a nemzet egyedülállóságának és kiválasztottságának kifejezését, amely egyszerre lehet az összetartozás és a kirekesztés alapja. A választott nép szenvedéstörténete beleillik abba a vallásos keretbe, amelyben a vereség isteni büntetésként maga is a kiválasztottság kétségbevonhatatlan jelévé válik.

AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ ÁLDOZATHOZATAL

Az I. világháború indította el, illetve erősítette fel azt a folyamatot, amelynek során megkezdődött az áldozat fogalmának eltolódása. Ennek hátterében az állt, hogy a hősiesség elképzelése a 19. században egyre inkább demokratizálódott, és a rendkívüli képességekkel bíró egyedi hős helyét átvette egy olyan hősi ideál, amely immár mindenki számára elérhető azonosulási lehetőséget nyújtott.¹⁵ A vele szemben támasztott kíváncsi még mindig a bátorság, az eltökéltség és a nem mindennapi erő kifejtés, amelyeknek alapja továbbra is az áldozatkészség, az önmagáról való lemondás és a magasabb rendű célért való önfeláldozás volt. Ezek célja azonban már nem az individuális rendkívüliség felmutatására, és nem az egyetemes emberiségért való elköteleződésre vonatkozott, hanem a legmagasabb rendű közösségi absztrakcióként tekintett a nemzetre.¹⁶ Az önös érdekekről a közösség javára való lemondás egyetlen adekvát helye a nemzet volt. A modern hős fogalma a nemzetek kialakulásának folyamatához kötődött, hiszen áldozatának a nemzet javát kellett szolgálnia és annak dicsőségét gyarapítani. Ennek elsődleges terepe a háború volt. A hősök a háborúban születtek meg, és ez a társadalomban a militáns eszmék és katonai erények felmagasztalásához vezetett.

¹⁵ Frevert 2009.

¹⁶ Frevert 2009.

Ha valaki nemzetéért áldozta fel magát, azzal vitathatatlan hősi rangot nyert. A hősiesség militáns demokratizálódásának folyamata elsősorban azokat a nemzeteket jellemezte, amelyek a 19. században alapították nemzetállamaikat vagy váltak függetlenné. Ezek a hősi képek általában felelevenítették a *pro patria mori* ókori ideálját, de nem annyira az antik hősökéhoz, mint inkább a középkor mitikus – de immár nacionalizált – alakjaihoz fordultak, akik a nemzeti romantika és a politikai mítoszok legfontosabb személyeivé váltak. Ezek teremtették meg a hazaszereteten alapuló erős nemzet képét, amelyet a 19. századi állami propaganda mindenütt ápolt, és amely az I. világháború kitörésekor érte el csúcspontját. Tulajdonképpen ezzel magyarázható a háború kitörését fogadó lelkesedés, amely ugyan nem volt mindenütt egyöntetű, de a városi értelmiségi rétegeket éppen a hősiesség nem hétköznapi, de mindenki számára egyformán elérhető jellege miatt érintette meg.¹⁷ A folyamat kezdettől fogva alapvetően ellentmondásos volt, mert a háborús elkötelezettség révén valahogyan mindenki hőssé vált, ami azonban a hősiesség autentikus jellegét ásta alá. A hősi nemzet koncepciója fejezi ki legpontosabban azt a feszültséget, amely a hősiesség és az áldozathozatal exkluzivitása, illetve annak demokratizálódása miatti trivializálódása és inflálódása között húzódik.¹⁸

Az áldozat figurája azonban az I. világháború kapcsán nem egyszerűen a hősiesség kérdéséhez kapcsolódik, hanem a korszakot általánosan jellemző szélesebb összefüggésbe ágyazódik. A korban a modernitással szemben mind szélesebb körben érezhető kétségekre már nem a haladás eszméje jelentette a választ, hanem egy általánosan vágyott megújulás, amelyet hagyományosan összekötöttek az áldozathozatal gondolatával.¹⁹ A háború nem érthető az áldozat nélkül, amit azért kell meghozni, hogy a megújulás végbemehessen, és annak értelmet adjanak. 1913-ban Párizsban mutatták be Igor Sztravinszkij *Tavaszi áldozat* című balettjét, amelynek bemutatója hatalmas botrányt kavart.²⁰ A balett egy fiatal lány feláldozásáról szól, ami az ősi pogány szokások szerint minden megfiatalodás és újjászületés feltétele. Ha ezt a gondolatot a háborúval állítjuk párhuzamba, akkor láthatóvá válik, hogy a nemzetek megújulásához vagy az egész emberiség megváltásához sok fiatal élet feláldozására van szükség. Végső soron ez

¹⁷ Vö. Zweig 1981: 206–207, 212–213. „Az igazság kedvéért meg kell vallanom, hogy a tömegeknek ebben az első felbuzdulásában volt valami nagyszabású erő, mely elragadta az embert, csábította – nehéz volt ellenállni. [...] Világtörténelmet éltek át, soha vissza nem térő pillanatot, s mindenki úgy érezte, őt személy szerint szólítják: vesse csekély énjét a tömeg tisztának hitt izzásába, szabaduljon meg minden önzéstől. Rendi, nyelvi, felekezeti különbségeket söpört el egy pillanatra a testvériség túlaradó érzése. [...] A filozófusok minden bölcsessége annyi maradt, hogy a háborút 'a jellem kohója'-ként magasztalták, mely a népeket az elpuhultságtól megóvjá. Felsorakoztak melléjük az orvosok, akik a művégtagok dicséretét zengték; [...]. Egyetlen vallás papjai sem akartak lemaradni, kórusukat hallva az ember azt hitte, megszállottak hordája üvölt. S ugyanezeknek az embereknek az okosságát, alkotóerejét, emberi tartását csodáltuk egy hete, egy hónapja még.”

¹⁸ Frevert 2009.

¹⁹ Münkler 2014a: 215–228.

²⁰ Münkler 2014c: 85–102.

az ár, amit az erkölcsi és vallásos újjászületés kíván. Ebben az esetben nem egyszerűen az új világ megszületéséről, hanem legalább annyira a régi, a hanyatlás előtti állapot helyreállításáról van szó. Az áldozat révén visszazökken a világ, de a kegyelem nem teljesül be veszteség nélkül.²¹

Az áldozatkészséget itt is vallásos nyelvi minták révén lehetett kifejezni és mozgásba hozni, mivel kiválóan alkalmas volt a közösségi érzések mobilizálására és a morális kötelékek megerősítésére. Ennek alapja, hogy a háborúban elesettek halálát értelmezni kellett, és végső áldozatként gyakran Krisztus kereszthalálával rokonították, úgy, hogy azt az annak révén való megváltás képzetével egészítették ki. Ennek 19. századi hagyományára már utaltam, de ebben az esetben a nemzet számára ez volt a megélt erkölcs és a vallásos elköteleződés legmagasabb foka, és így lehetséges volt ezeket minden különösebb nehézség nélkül összekapcsolni. A vallási liturgia és a politikai kultúra ilyen jellegű összefonódása tette lehetővé az elesettek áldozatán keresztül a nemzet halhatatlanságának kifejezését.²² A hazáért harcolni és meghalni egyet jelentett az üdvözüléssel, de nem csak a túlélők és az elesettek, hanem az egész nemzet számára. Miután a vallásos és világi értelmezések összekapcsolódtak, az egyébként eredetileg szekuláris érveket – mint a leküzdhetetlen bírvágytól és erkölcsi romlottságtól való megszabadulást – a teológusok átültették egy üdvtörténetbe, megszentelve ezzel az áldozatot. A katonák így nem egy romboló gépezet fogaskerekei lettek, hanem a megváltás dimenzióit magába foglaló isteni terv végrehajtói.²³ A béke kora ebben az értelemben a hanyatlás és dekadencia, illetve az egoizmus és az önzőség időszakaként jelent meg. A háború kitörése így a megváltást jelentette, amely mindenkitől egyformán áldozatot követelt a közelebből meg nem határozott tartalmú jövő nevében.

Az áldozatkészséget minden háborúzó fél részéről valamiféle homályos idealizmus nevében követelték, amelyet egy sokkal szélesebb morális megújulás indikátorának tekintettek. Áldozatot hozni többet jelentett, mint lemondani valamiről; az áldozás az a tett volt, amelynek révén elsősorban a nemzet, de a világ is új életre kelhetett. A katonák harca vagy halála vált az új ember és az általában vett újjászületés feltételévé. Ez a metafizikai dimenzió eloldotta az áldozatot minden korábbi kézzelfogható politikai szándéktól, és ezzel a háborút is olyan szférába emelte, amelyben már nem volt szüksége külső megalapozásra, hanem magában hordozta értelmét. Ebből a nézőpontból már az is másodlagos volt, hogy győzelemmel vagy vereséggel végződik, mert az isteni ítélszék előtt nem ez ítéltetik meg, hanem maga az áldozathozatalra való hajlandóság és az annak révén remélt általános megújulás.²⁴

A háború kitörésekor még aligha sejtették ennek az áldozatnak a minőségét és mértékét, de az áldozatról szóló diskurzus képes volt olyan különböző ideálokat összekapcsolni, mint a nemzet, a haza, a szabadság, az igazság, a kultúra

²¹ Audoin-Rouzeau–Becker 2007: 101–105.

²² Balogh 2014a: 5–11; Balogh 2014b: 117–133.

²³ Münkler 2014b.

²⁴ Münkler 2014a: 215–228.

és a civilizáció, amelyeket a legmagasabb evilági értékek rangjára emeltek. Ezek eléggé absztraktak voltak ahhoz, hogy az önmagukat feláldozóknak, és különösen a háborúban elesetteknek különleges minőséget tulajdonítsanak. A kereszt-halállal való párhuzamból az egyéni és a kollektív feltámadás magától értetődően következett, egészen pontosan a nemzet feltámadása az egyéni áldozat révén. Ez az értelmezés azonban a szenvedések mértéktelensége és nyilvánvaló értelmetlensége miatt egyre inkább elvesztette magyarázóerejét. Az áldozat önfeláldozó értelme pedig teljesen átcsúszott az elszenvedett áldozat értelmébe, amellyel egy olyan új értelmezési teret nyitott meg, amelyben a hagyományos értékrendek és világgépek összeomlása nyilvánvalóbbá vált, mint valaha.

A hősiesség, valamint az önfeláldozás ideáljai a világháború folyamán és utána is fennmaradtak ugyan, de az idő múltával egyre nyilvánvalóbbá vált súlyosan anakronisztikus jellegük. Az ez idő alatt emelt emlékművek ezt tükrözték vissza, és mint központi jelentőségű eszmék fizikai megnyilvánulásai elfoglalták a köztereket, elválva az egyházi terektől, ugyanakkor új szakrális tereket létrehozva. Ezek egyszerre szolgáltak a hősi áldozathozatal példajaként és a gyász helyeként.²⁵ Előbbi a politikai döntéshozók és a szolgálatukban álló értelmező elit, utóbbi a családtagok és túlélők igényeit szolgálta.²⁶ Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy az emlékművek felállításának szándéka a családtagok gyászának korlátozását is magába foglalta, és meglehetősen inadekvát módon, de büszkeséget igyekezett kelteni.²⁷ Közös volt e szándékokban, hogy nem egyszerűen az elvesztett életet panaszolta fel, hanem a halálnak és a nemzet kollektív túlélésének egyszerre akart értelmet adni, hiszen a katonák nem egyszerűen meghaltak, hanem *valamiért* haltak meg.²⁸ Így a világháborús emlékművek egyesítették a halál és az élet értelmét, amely azonban nem állandó, mert a társadalom értékeinek és ideáljainak változásaival együtt alakul. Az emlékművek politikai funkciói 1918 után is megmaradtak és minden gyász és törés ellenére is fenntartották a legalábbis látszólagos összhangot az elesettek halálának értelme, illetve a társadalom saját értékei és céljai között, amivel biztosították az áldozat értelmét. Ez a szemlélet az emlékműveken szinte teljesen egységesen jelenik meg, függetlenül attól, hogy a győzteseknek vagy a veszteseknek állítottak emléket.²⁹ Az emlékművek formakincse és szimbólumrendszere mindenütt feltűnően hasonlít egymásra, legfeljebb az egyenruhák alapján különbözik, de mindegyikben közös, hogy az áldozatból származó veszteséget az áldozat pátozával ellensúlyozza.

A katonák halálának és áldozatának értelmét egészen az I. világháború végéig csak bizonyos pacifista politikai miliók merték megkérdőjelezni. A háború után azonban, amikor az áldozatok addig ismeretlen és elképzelhetetlen számát nyilvánosságra hozták, tömegessé vált az önfeláldozás értékében való kételkedés, aláásva

²⁵ Kovács 1985.

²⁶ Szabó 1985.

²⁷ Tangerding 2013.

²⁸ Koselleck 1979.

²⁹ Koselleck 1979.

ezzel a hősiesség nemzeti önfeláldozás értelmét. Ezek a kétséget támasztó eszmék csak lassan terjedtek el, mert az értelmezési hatalom birtokosai érthető módon ragaszkodtak hagyományos ideáljaikhoz, mivel úgy vélték, hogy a háború elszemélytelenedése és technicizálódása ellenére is csak ezek az erények lehetnek a későbbi katonai sikerek, és ezen keresztül a nemzet fennmaradásának zálogai.³⁰ Úgy vélték, hogy nem az ezen eszméktől való elfordulás a megoldás, hanem ezek indoktrináció révén való totalizálása. Minden olyan jelenséget, amely ezen ideálok ellenmondott, a dekadencia tárgykörébe utalták. Ez a folyamat a két világháború közötti időszakot többnyire általánosan jellemezte, és jóllehet eltérő hangsúlyokkal, de a náci Németországban³¹ és a Szovjetunióban, illetve Oroszországban érte el csúcspontját, ahol a mai napig hat.

TRIANON ÉS A „MAGYAR FÁJDALOM”

Magyarországon a trianoni békeszerződés után az áldozatiság fentebb vázolt szemlélete egy párhuzamos folyamat során lassanként eltolódott, illetve felbomlott. Az I. világháborús emlékművek ábrázolásai még fenntartották a hősiesség és az önfeláldozás azonosítását, ami így szorosan kapcsolódott azonosításuk hagyományához. A trianoni békeszerződés utáni áldozatdiskurzusok ezzel szemben szemantikai és vizuális elmozdulást mutatnak. A szakrális jelképek továbbra is feltűnnek és összekapcsolódnak különböző nemzeti szimbólumokkal, de itt már nem egy vallásos nézet megjelenítéséről van szó, hanem pusztán vallási szimbólumok instrumentálizálásáról. E tekintetben meg is szűnt az áldozat magasabb értelemre való irányultsága, és az utólagos értelemadásra sem volt lehetőség többé. Az áldozat immáron nem lemondás és önfeláldozás, hanem pusztán elszenvetés; a *sacrifice* vonásai végleg lekoptak, és csak a *victim* maradt. Az áldozat ábrázolásai továbbra is tartalmazhattak ugyan szakrális utalásokat, de nem szolgáltak sem vigaszul, sem magyarázatul. A vereségből már nem vontak le messzemenő és előremutató következtetéseket, a szenvedésnek nem tulajdonítottak metafizikai jelentőséget. Nem az áldozat értelmét keresték, hanem annak politikai instrumentálizálásának lehetőségeit. Ebben az összefüggésben az áldozatiság mint elszenvedett igazságtalanság és törvénytelenység elsősorban arra szolgált, hogy az elveszített nagyságot és dicsőséget morális pátosszal és erkölcsi felbrendüléssel pótolja, vagy legalábbis ellensúlyozza.³²

Az, hogy az áldozat motívuma régisége és terheltisége ellenére is vonzó maradt, azzal a hosszú távú folyamattal magyarázható, hogy az emlékezetkultúra középpontjába a hős helyére fokozatosan az áldozat került. Ez a történelem heroizálá-

³⁰ Kovács 1985: 29–30, és a Hősök Emlékünnepéről szóló 1924. évi VIII. törvény.

³¹ Németországban az 1926-ban bevezetett Volkstrauertagot (népi gyásznapi) a nácik közvetlenül hatalomátvételük után Heldengedenktage (hősök emléknapja) nevezték át.

³² Schivelbusch 2001: 43–46.

sától a történelem viktimizálásáig nyúló paradigmaváltás³³ általános, főként nyugati trend, de *mutatis mutandis* mindenütt a világon elterjedt. Nyugat-Európában elsősorban a II. világháború és a holokauszt a nemzeti és a közös európai áldozati emlékezetkultúra gyújtópontja. Itt a 20. század második felében végbement politikai és társadalmi értékhierarchia-változások állnak az áldozat jelentéseltolódásának a hátterében, amelyek az emberi jogok általánossá válásával, valamint a társadalmi igazságosság és a szolidaritás általános követeléseivel függenek össze. Magyarországon az áldozatdiskurzus messzebbre nyúlik vissza, és Trianon jelképében sűrűsödik össze. Ez az emlékműállítás jelenkori gyakorlatában is visszatükröződik, amely többnyire a két világháború közötti időszak áporodott frazeológiájával, irodalmával, szimbolikájával és rituáléjával operál, ezért szimbólumrendszerét tekintve és esztétikailag egyaránt – függetlenül attól, hogy újonnan állítottak vagy újra felállítottak – erősen anakronisztikusan hat a 21. század elején.

Az áldozat dominanciája a Trianonhoz kapcsolódó diskurzusokban érhető tetten, amelyeknek vizualizálására ezen a helyen két példát mutatok be. Az első példám a debreceni Magyar Fájdalom Szobra,³⁴ egy jobb karjától és mindkét lábától megfosztott meztelen női alak, amely minden kétséget kizáróan a területeitől megfosztott anyaországot szimbolizálja (3. kép). Bizonyos mértékig folytatja a 19. század női testben való allegorikus nemzetábrázolási hagyományát, ugyanakkor szakít is azzal. A női test mint a nemzet allegóriája apolitikussága és politikai körvonalatlansága miatt volt hivatott a férfiak közösségét, illetve azok erényeit reprezentálni. A női test allegóriája azonban nem csak a közösség egységét fejezte ki, hanem a női attribútumok révén a nemzet időtlenségét és folytonosságát is. A nőiség mint a nemzeti kontinuitás szimbóluma naturalizálta a nemzet elképzelését, és élő organizmusnak tekintette azt. A Magyar Fájdalom Szobra Hungáriaként azonban több tekintetben is eltér ettől a hagyománytól. Az alak meztelensége kiszolgáltatottságot

3. kép

³³ Sabrow 2008.

³⁴ A szobrot 1933. május 28-án, az I. világháború hőseinek emléknepjén avatták fel, majd a II. világháborút követően eltávolították, mígnem 2000-ben, a trianoni békeszerződés 80. évfordulójára restaurálva újra fel nem állították eredeti helyén, a debreceni Bem téren, ahol azóta minden évben a trianoni emléknep ünnepségeit tartják június 4-én. A szobor történetével kapcsolatban lásd: Póto 2003: 74; Kerepeszki 2010; Balogh 2013: 51–55.

4. kép

és megalázottságot fejez ki, amit végtagnélkülisége csak még inkább hangsúlyoz, ezért az áldozatiság megjelenítésére különösen alkalmas.

Másik példám a 2008-ban Békéscsabán felállított Trianon-emlékmű, amely egy angol pengével felszerelt francia guillotine-t ábrázol, amint lesújt a kősziklába vésett Magyarországra (4. kép). A kompozíció esztétikai szempontból meglehetősen kétséges, de történelmi és politikai üzenete egyértelmű. A másik emlékművel ellentétben itt megjelenik a tettes egyébként meglehetősen absztrakt képzete, az áldozat pedig az államiság-

gal azonosul. Az I. világháború után az országkép szinte mindenütt átvette az antropomorf Hungária szerepét, mert a nemzeti egységet és folytonosságot, valamint a megcsonkítottságot képes volt jobban kifejezni.³⁵ Nagy Magyarország állami és földrajzi sziluettje a történelmi kontinuitást és földrajzi egységet volt hivatott ábrázolni, amely különösen alkalmas volt arra, hogy mind az etnikai viszonyokat, mind a konkrét történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyja.

Mi tette és teszi ezeket az áldozati motívumokat olyan attraktívvá a jelenkori politikai kultúra számára? A fenti emlékművek olyan újjáéledt áldozatdiskurzusba illeszkednek, amelynek motívumai változatosak ugyan, és emlékműről emlékműre variálódnak, mégis közös gondolati, pontosabban érzelmi mintázathoz kötődnek. Két, egymástól keletkezésének idejében távol eső emlékművet választottam illusztrációul, amelyeknek szimbólumai különböznek ugyan, de az áldozati perspektíva kizárólagossága közös bennük. Ezekben sűrűsödik össze mindaz, ami a magyar történelemben negatív volt, ezért úgy hat, mint egy választott trauma, amely állandó hivatkozási alapot és értelmezési keretet képes nyújtani. A békeszerződés igazságtalansága és az annak következtében elszenvedett sérelmek semmit sem változtatnak azon, hogy a róla folyó politikai viták maguk is eltorzultak, és további torzító következményekkel járnak. Az ennek alapjául szolgáló áldozat–tettes tengely szinte tetszés szerint meghosszabbítható politikai törésvonalakká, amelyek az áldozatokat ellentmondásmentes és kényelmes pozícióba helyezik a tettesek – többnyire személytelen – externalizálása és kiterjesztése révén. A múlt ilyen fajta felhasználása semmi esetre sem segíti a trianoni békeszerződés historizálását és az általa felvetett problémák semlegesítését, esetleg végső megoldását, arról nem is beszélve, hogy mindig vannak és lesznek olyan politikai erők, amelyek ezt állandóan érzelmekkel töltik fel, és feltétele-

³⁵ Sinkó 1996: 272.

zett vagy valós előnyökért cserébe rövidtávú politika tőkét kovácsolnak belőle. Az áldozatnarratíva ebben az esetben a választott kollektív trauma konzerválódásához vezet, mert nem a békeszerződés következményei által leginkább érintett és a normalizálásban leginkább érdekelt, határokon túli kisebbségek tematizálják a kérdést, hanem az anyaországi politikai pártok, amelyek nem feltétlenül érdekeltek annak semlegesítésében, így az a politikai instrumentalizálás és a szenvedélyek felkorbácsolásának melegágya marad.

A NÉMET MEGSZÁLLÁSI EMLÉKMŰ

A magyar történelmi áldozatnarratíva legújabb és minden bizonnyal legvitatottabb példája a Budapesten 2014 júliusában felállított, ám soha fel nem avatott német megszállási emlékmű, amely az áldozatiságot az állami szuverenitás elvesztésével azonosítja, és ezzel kollektív ártatlanságot sugall.³⁶ Ha az emlékművet az áldozatnarratívák szempontjából vizsgáljuk, akkor üzenetének ellentmondásossága első látásra nyilvánvaló, de szempontunkból a viktimizálás, egészen pontosan az önviktimizálás érvelési mintája és hatása, valamint a vele szemben kibontakozott ellennarratíva érdemel külön figyelmet (5. kép).

5. kép

³⁶ Ezen a helyen nem kívánok belemenni az emlékmű esztétikai, történelmi és politikai vitáinak elemzésébe, itt az áldozatnarratívák szempontjából való értelmezésre szorítokozok.

Ha a német megszállási emlékművet önmagában vizsgáljuk, akkor jól látszik, hogy sem a megszállás okaira, sem következményeire nem reflektál, és így egy történelmileg elfogadhatatlan pozíciót jelenít meg. Az emlékmű azonban nem értelmezhető önmagában, hanem csak fizikai környezete, felállításának körülményei, valamint történelmi háttérének kontextusában. Az emlékmű a budapesti Szabadság téren a szovjet hősi emlékművel egy tengelyen található, így mintha azzal feleselne. Mivel ez utóbbit államközi szerződések miatt többszöri kezdeményezés ellenére sem lehet eltávolítani, ezért a megszállási emlékmű üzenete megkettőződik. Egyrészt semlegesíti, vagy legalábbis relativizálja a szovjet emlékmű eredeti, felszabadítást és hősiességet kifejezni kívánó üzenetét, másrészt azt kiegészítve pontosan kifejezi a magyar alaptörvény preambulumaiba foglalt, 1944 és 1990 közötti, történelmileg illegitimnek tekintett időt. A két emlékmű egymásra vonatkoztatása felerősíti azt az áldozati perspektívát, amelyet az emlékmű koncepciójának kitalálói és alkotója minden kétséget kizáróan ki akartak fejezni. Ezzel azonban nem válaszolják meg az áldozatiság kérdését, hanem még több kérdést provokálnak. Vajon kinek szól az emlékmű? Ha minden áldozatnak egyformán szól, akkor kinek szól egyáltalán? Milyen viszonyban állnak egymással a két oldalon megjelenő áldozatok? Ha az áldozatok differenciálatlansága ebben az esetben az áldozatkonkurenciát akarná kizárni, és azt fejezné ki, hogy az áldozatoknak és emlékezetüknek nem lehetséges hierarchizálása,³⁷ akkor ezt kiindulópontként el lehetne fogadni, de az áldozat és tettes emlékművön megörökített dichotóm figurális ábrázolása ezt az értelmezési lehetőséget eleve kizárja.

Az emlékmű talán legsúlyosabb ellentmondása, illetve torzítása, hogy a tettes és áldozat ilyen magától értetődő elválása soha sehol nem létezett, ebben az esetben pedig – tekintettel a magyar hatóságok aktív kollaborációjára és a lakosság bűnökben való közreműködésére – különösen hamis. Ha a tettes–áldozat viszony minden esetben tökéletes aszimmetriát feltételez, akkor a tökéletes bűnösség áll szemben a tökéletes ártatlansággal. Ha egy politikai közösséget ennek alapján osztanak ketté, az olyan polarizáltságot feltételez, amely – bizonyos szélsőséges esetektől eltekintve – sehol sem jellemző, ugyanis az erőszak eszközei és a cselekvési lehetőségek legfeljebb egyenlőtlenül vannak elosztva, de nem abszolútizálhatóak úgy, ahogyan azt a tettes–áldozat kettőssége feltételezi.³⁸ Az ilyen felosztásban való gondolkodás önkéntelenül is hajlik arra, hogy a kevesebb hatalommal rendelkezőt védtelennek, kiszolgáltatottnak és tehetetlennek, a több hatalommal rendelkezőt pedig mindenhatóan tekintse. Ha abból indulunk ki, hogy az áldozat nem lehet tettes, akkor a tökéletes bűnösség és tökéletes ártatlanság feltételezésének minden esetben messze ható mentális és kulturális következményei vannak. Az áldozattal való szimpátia mindig implikálja a saját ártatlanságot is, mert könnyű azonosulási lehetőséget nyújt, és kizárja a tettessel való azonosítást. Az erkölcsi fölény mindig az áldozat oldalán áll, ezért a bűn és felelősség csak

³⁷ Koselleck 2002.

³⁸ Paris 2004.

a másik oldalt terheli. Ebben a világgépben a jó és a gonosz, a tiszta és a szennyes világa tökéletesen elválik, és világos szerepekre oszlik. Ez sugallja a kollektív ártatlanság képzetét, amely éppen olyan képtelenség, mint a kollektív bűnösség.

Tulajdonképpen ennek a többnyire képzelt erkölcsi fölénynek a konvertálásáról van szó akkor, amikor arról kell dönteni, ki rendelkezik az értelmezési hatalom felett, és ki lesz a figyelemökönómia újraosztásának nyertese, amelynek révén a sérelmet és a panaszt váddá lehet alakítani.³⁹ Az utóbbi időben az áldozatnarratívák ennek terepévé váltak, és nem csak az emlékezetpolitika és emlékezetkultúra területén. A szenvedés és az erőszak szemantikai és kulturális kiterjedése oda vezetett, hogy az áldozatiság mindenki számára elérhető azonosulási lehetőséget nyújtott, egy idő után pedig már a szemtanúkat és a tetteseket is elérte, így maga az áldozatiság is kollektivizálódott, és az egyéni szenvedésnek alig hagyott helyet.⁴⁰ A veszteség és az áldozat olyan módon csúsztak egybe, hogy immáron minden veszteség egyben áldozatiságot feltételez, és ezzel elmos minden megkülönböztetési lehetőséget. Ezek alapján nem meglepő, hogy az áldozatról szóló narratívákban a valódi áldozatok általában szóhoz sem jutnak. Vagy azért, mert az elszenvedett sérelem és a felette érzett szégyen ezt lehetetlenné teszi, vagy azért, mert az áldozatok nevében beszélőket és hallgatóikat zavarja a valódi szenvedés. Az áldozatnarratívák ma gyakran a propaganda eszközei, és miközben a valódi áldozatokról megfeledkeznek, az áldozatnarratívák fokozatosan a győztesek elbeszéléseivé válnak.

A megszállási emlékmű által közvetített áldozatnarratíva arra a jelenségre utal, amely az áldozat elismerés-politikájával és morális ökonómiájával áll összefüggésben, és az a következménye, hogy az áldozat könnyedén válhat a politikai értelmezésekkel való visszaélés tárgyává. A budapesti emlékmű narratívája azonban egy olyan ellennarratívát is provokált, amelynek ugyan hasonlóképpen az áldozatok jelentik a tárgyát, és többnyire nem maguk az áldozatok folytatják, de szembefordul az állami emlékmű bornírtságával, képmutatásával és a felelősséget nem kizáró, de mégis elhárító szándékával. Ennek a szembefordulásnak sajátos formája az az „ellenemlékmű”, amely az emlékművel szemben spontán és performatív módon a kommunikatív emlékezetből táplálkozva jött létre. A két egymással szembefordított üres szék, a fényképek, a különböző nyelvű szövegek, a használati tárgyak és a kavicsok ennek a kifejezései, és a tettes–áldozat fenti dichotómiájával feleselnek. Paradox módon az „ellenemlékmű” sokkal inkább képes kifejezni az áldozatok egységét, és kiváltani a kritikai reflexiót. Az „ellenemlékmű” részeként néhány napig egy tükör állt az emlékművel szemben, amelyben minden szemlélő magát látta meg először. Ez az aktus minden szemlélőt résztvevővé tett, az „ellenemlékmű” részévé, amely a történelmi felelősség alapjául szolgáló önreflexiót kikényszeríti. Miután a múltértelmezést eluralta a tettes–áldozat abszolút dichotómiája, és az áldozat vált ennek pozitív pólusává,

³⁹ Paris 2004.

⁴⁰ Schulze Wessel 2012.

ez megnehezítheti az önkritikus és önreflexív politikai kultúra megteremtését. A magyar politikai közösség azonban nem kerülheti meg, hogy múltjával kritikusán szembenézzen, mert az a politikai felelősségvállalás feltétele, és így demokratikus önértelmezésének része.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Audoin-Rouzeau, Stephane – Becker, Annette 2007: *1914–1918. Az újraírt háború*. Budapest.
- Balogh László Levente 2013: A Trianon-émlékművek és az áldozatdiskurzus. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci Memoriae Hungaricae II.) Debrecen, 45–57.
- Balogh László Levente 2014a: „Ha Isten velünk, ki ellenünk?” *Credo* (20.) 4. 5–11.
- Balogh László Levente 2014b: Nemzettudat és áldozat. Nemzeti és vallásos motívumok az első világháború református értelmezéseiben. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire. tanáraitra, diákjaira emlékezve*. Debrecen, 117–133.
- Berghoff, Peter 2001: Säkularisierung und Resakralisierung politischer Kollektivität. In: Hildebrandt, Mathias – Brouck, Manfred – Behr, Hartmut (Hgg.): *Säkularisierung und Resakralisierung in westlichen Gesellschaften. Ideengeschichtliche und theoretische Perspektiven*. Wiesbaden, 57–70.
- Frevort, Ute 2009: Vom heroischen Menschen zum „Helden des Alltags”. *Merkur* (63.) 9–10. 803–812.
- Graf, Friedrich Wilhelm 2000: Die Nation – von Gott „erfunden”? In: Krumeich, Gerd – Lehmann, Hartmut (Hgg.): *„Gott mit uns”. Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 285–317.
- Hildebrandt, Mathias – Brouck, Manfred – Behr, Hartmut 2001: Einleitung. In: Hildebrandt, Mathias – Brouck, Manfred – Behr, Hartmut (Hgg.): *Säkularisierung und Resakralisierung in westlichen Gesellschaften. Ideenpolitische und theoretische Perspektiven*. Wiesbaden, 9–28.
- Imre Mihály 1995: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen.
- Kantorowicz, Ernst H. 1990: *Die zwei Körper des Königs. Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*. München.
- Kerepeszki Róbert 2010: Trianon emlék(ezet)helye Debrecenben, a Magyar Fájdalom szobra. *Debreceni Szemle* (18.) 4. 267–272.
- Keserü Katalin 2013: Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci Memoriae Hungaricae II.) Debrecen, 274–284.
- Koselleck, Reinhart 1979: Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden. In: Marquard, Odo – Stierle Karlheinz (Hgg.): *Identität*. München, 255–276.
- Koselleck, Reinhart 1999: Az emlékezet diszkontinuitása. *2000* (11.) 10. 3–8.

- Koselleck, Reinhart 2002: Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses. In: Knigge, Volkhard – Frei, Norbert (Hgg.): *Verbrechen erinnern*. München, 21–32.
- Kovács Ákos 1985: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok eseménytörténetéhez. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest, 65–73.
- Münkler, Herfried 2014a: *Der grosse Krieg. Die Welt 1914–1918*. Berlin.
- Münkler, Herfried 2014b: Für Gott und Vaterland. *Christ & Welt* <http://www.christundwelt.de/detail/artikel/fuer-gott-und-vaterland-1/> – utolsó letöltés: 2014. december 11.
- Münkler, Herfried 2014c: Mythische Opfer und reale Tote. Strawinskys ‚Le Sacre du Printemps‘ und der Erste Weltkrieg. In: Brodacz, André et al. (Hgg.): *Die Verfassung des Politischen. Festschrift für Hans Vorländer*. Wiesbaden, 85–102.
- Münkler, Herfried – Fischer, Karsten 2000: „Nothing to kill or die for...” Überlegungen zu einer politischen Theorie des Opfers. *Leviathan Zeitschrift für Sozialwissenschaft* (28.) 3. 343–362.
- Paris, Rainer 2004: Ohnmacht als Pression. Über Opferrhetorik. *Merkur* (58.) 9–10. 914–923.
- Pótó János 2003: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest.
- Sabrow, Martin 2008: Heroismus und Viktimismus. Überlegungen zum Deutschen Opferdiskurs in historische Perspektive. *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien* (15.) 43/44. 7–20.
- Schivelbusch, Wolfgang 2001: *Die Kultur der Niederlage: Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918*. Berlin.
- Schulze Wessel, Martin 2012: Einleitung. In: Schulze Wessel, Martin – Franzen, Erik K. (Hgg.): *Opfernarrative. Konkurrenzen und Deutungskämpfe in Deutschland und im östlichen Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. München, 1–8.
- Sinkó Katalin 1996: A megsértett Hungária. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Budapest, 267–281.
- Szabó Miklós 1985: A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest, 65–73.
- Tangerding, Clemens 2013: Für Deutschland gestorben. Öffentliche Debatten über gefallene Soldaten. *Forum Pazifismus* (10.) 1. 13–19.
- Zweig, Stefan 1981: *A tegnapi világ. Egy európai emlékezése*. Budapest.

K. Horváth Zsolt

Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák

*Emlékezet és jövő a Nagy Háború után:
Halbwachs és Minkowski elfelejtett könyvei**

HALBWACHS ÉS A NAGY HÁBORÚ EMLÉKEZET-KONSTRUKCIÓJÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

Közismert, hogy az utóbbi évtizedek humán- és társadalomtudományi kutatásainak egyik kulcsszava az emlékezet volt. Amikor az 1970-es években, egymással párhuzamosan Németországban és Franciaországban megindultak az első kutatások, sokakat töltött el az a remény, hogy az emlékezet vizsgálata révén új lendületet kapnak a történeti, az irodalmi, a szociológiai, az antropológiai, sőt, a pszichológiai kutatások. Ám idővel fény derült arra a tényre, hogy az egyes diszciplínák – részben vagy teljes egészében – mást értenek az emlékezet fogalma alatt (ez utóbbi különösen a kognitív pszichológiára érvényes), ám a humántudományok sem jeleskedtek a fogalmi zűrzavar csillapításában. Ennek egyik legproblematisabb aspektusa az volt, hogy még a nemzetközi kutatás sem foglalkozott kielégítően az emlékezet *fogalomtörténetével*, nevezetesen azzal, hogy egyes korszakokban különböző kontextusokban mit értünk, mit érthetünk memória alatt. Sarah Gensburger írása egyenesen zsákutcának nevezi a fentebb kivonatolt tendenciát.¹

Valójában az is kérdés, hogy szóval vagy fogalommal van-e dolgunk, illetve mikor melyikkel? Mennyiben választhatóak szét diakronikusan az emlékezet jelentésrétegei az egyes tudományágakban, s mennyiben a közhasználatban? Csak egyetlen példánál maradva: az 1980-as évektől megizmosodó – történészek, szociológusok, irodalomárok, kultúrákutatók által szorgalmazott – emlékezetkutatások jobb esetben Maurice Halbwachs 1925-ös, *Les cadres sociaux de la mémoire* (*Az emlékezet társadalmi keretei*) című könyvéig vezették vissza a kutatástörténetet, s így jobbára elsikkadt az, hogy mit jelentett az emlékezet a 19. századi pszichológia, pszichoanalízis, illetve filozófia (főleg Henri Bergson és Sigmund Freud) számára. Ez annyiban érdekes csak, hogy a durkheimista

* A 2013-ban, az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on megtartott előadások szerkesztett változata. A szíves meghívásért és a kritikai észrevételekért Sabina Lorigának és Jacqueline Carroy-nak tartozom köszönettel.

¹ Gensburger 2011.

Halbwachs² könyve éppen attól az elképzeléstől óhajtotta eloldani az emlékezés jelenségét, hogy az pusztán valamiféle az egyénben lejátszódó mentális, fiziológiai folyamat, s ezért hangsúlyozta azt, hogy kizárólag társas környezetben jön létre emlékezet, csúnyábban mondva társadalmilag kondicionált (egy teljesen izoláltan élő embernek nincs emlékezete). E megállapítás mögött azonban ott munkált a durkheimi szociológia ember- és társadalomképe, mely radikálisan különbözött az ember 19. századi, jórészt biológiai alapú felfogásától.³ Azért társas és társadalmi (a *social* mindkettőt jelentheti) vezérlésű az emlékezet, mert az egyén itt is bizonyos kívülről érkező szabályoknak és normáknak kell, hogy megfeleljen, azzal a megszorítással, hogy Halbwachsnál egyén és csoport viszonya nem magától értetődő; az emlékezés során szerinte a csoportnak van primátusa, ám az egyéni és a társas valójában egy egészet alkotnak az emlékezés folyamatában. „Úgyis mondhatjuk, hogy az egyén a csoport nézőpontjába helyezkedve emlékezik, és hogy a csoport emlékezete az egyéni emlékezetekben valósul meg, válik nyilvánvalóvá”.⁴ Vagy ahogyan később megfogalmazza: „Csak azzal a feltétellel tudunk emlékezni, hogy behelyezkedünk egy vagy több csoport nézőpontjába, és ha visszahelyezzük magunkat egy vagy több gondolatfolyamba”.⁵

Közismert, hogy Halbwachs kollektív emlékezet fogalma mindig valamilyen megélt tapasztalatra vonatkozik és konkrét társadalmi csoporthoz kötődik, az imént hivatkozott kötet a családi, a vallási és a társadalmi osztályokban létrejövő emlékezetet vizsgálja. E megállapításokkal a szociológiatörténet voltaképpen egyetért, ám meggondolkodtató, hogy az újabb keletű emlékezetkutatásokban e mozzanatból valami módosul-e. Jelesül arról van szó, miszerint azzal a megállapítással, hogy Halbwachs – mint láthattuk – *eloldja* az emlékezet jelenségét az egyéntől, s családhoz, vallási vagy társadalmi csoporthoz köti, olybá tűnik, mintha függetlenné tenné a tapasztalástól is (vagyis mintha már nem a tanúság kérdéséről volna szó). Nemcsak az akkori hagyományos pszichológia szenzoros emlékezetfogalmát bírálta ezzel – gondoljunk csak például Théodule Ribot először 1881-ben kiadott dolgozatára, mely az emlékezet patológiáját adja, illetve Ranschburg Pálra, aki a *mnemometer* nevű berendezéssel óhajtotta az emlékezet *helyes* működését mérni és regisztrálni⁶ –, hanem az emlékezet *belső* világával foglalkozó Freudot, és még inkább egykori gimnáziumi tanárát, Bergsont. (Ribot-t természetesen Bergson is bírálta.) Utóbbi azért is különösen fontos Halbwachsnak, mert „Bergson számára – mint Pléh Csaba rámutat –, a »valódi emlékek« személyesített világa az egyénnek az anyagi világtól való elválásának biztosítója volt. Bergson szerint az emberek kétféle én-standarddal élnek. Számára fontosabb

² Besnard 1979; Craig 1979.

³ Namer 1994.

⁴ Halbwachs 1994: VIII. Az előző fordítását lásd Halbwachs 1971.

⁵ Halbwachs 1967: 14. Magyarul e kötetből Halbwachs 2000.

⁶ Ribot 1906. Különös módon a korszakban magyarul is megjelent, lásd Ribot 1901; Ranschburg 1901. Lásd még Ranschburg 1939.

az igazi, belső én, míg a külső én a társadalom számára megkonstruált életünk”.⁷ Hajdani tanítványának, Émile Durkheim követőjének mi sem volt természetesebb, minthogy e kettősséget felmondja, s helyette a társas elsőbbségét hirdesse az egyénivel szemben. Mint Roger Bastide éleslátóan rámutatott, Halbwachs sok tekintetben a comte-i pozitivizmus követője is maradt, amennyiben azt hirdette, hogy ami nem fiziológiai jellegzetesség, az szociológiai probléma.⁸ A munka egyik lelkes, de kritikus recenzense, a történész Marc Bloch szintén a pozitivizmussal „hozza hírbe” a könyvet, amennyiben úgy véli, nem lehet csak azt emlékezetnek nevezni, ami *valóban* megtörtént eseményhez kapcsolódó hagyomány.⁹

Ez a fajta – a mából nézve reduktív – szociologizmus tehát tudománytörténeti szempontból érthető, ám az 1980-as évektől látványosan fellendülő emlékezetkutatás mintha elfeledkezne erről. Tegyük hozzá, hogy Halbwachs 1925-ös könyve, mint ahogyan Gérard Namer idézett utószava is utal rá, voltaképpen elfeledett munka volt, s kései felfedezését éppen az emlékezet tanulmányozásának tudományos konjunktúrája hozta magával. Amikor az 1980-as években megizmosodó projektek előzményt, hivatkozási pontot kerestek, az újra felfedezett Halbwachsig nyúltak vissza, ám felismeréseinek tudománytörténeti, életrajzi kontextusa, úgy vélem, elsikkadt.

Pedig nem érdektelen, hogy Halbwachs a Nagy Háború után egy olyan időszakban kezdi meg az emlékezet szociológiai vizsgálatát, mely egyáltalán nem következik sem a szociológiatörténetből általánosságban, sem a durkheimi iskolából konkrétan, sőt, explicit módon még az életrajzával sem hozható összefüggésbe, amennyiben 1915-ben rövidlátás miatt a katonai szolgálat alól felmentették. Ugyanakkor az emlékezet előtérbe kerülését 1918 után nemegyszer hozzák összefüggésbe, megítélésem szerint nem alaptalanul, a háborús erőszak tapasztalatával.¹⁰ Marcel Mausstól (1872–1950), Robert Hertzől (1881–1915), Marc Blochtól (1886–1944) vagy Émile Durkheim fiától, André Durkheimtől (1892–1916) eltérően tehát Halbwachs számára nem válik fizikai és érzéki tapasztalattá a háború. Sőt, amikor bő évtizede Annette Becker biográfiát tett közzé Halbwachsról, munkája második részében többször is kifejtette, hogy eléggé el nem ítélt módon a szociológus belesimult a háború utáni hallgatásba, nem vált részévé a háború kultúrájának, feldolgozásának. Az elfojtási elméletet arra alapozza a történész, hogy Halbwachs sem feleségéhez írott leveleiben, sem tudományos munkájában nem reflektált *direkt* módon a háborús erőszakra és annak következményeire, így ahhoz az értelmiséghez sorolható, amelyik nem óhajtott szembenézni 1914–1918 következményeivel.¹¹ Így szól röviden Becker elfojtási elmélete, melyet megtold még egy tanulságos életrajzi

⁷ Pléh 1999: 441.

⁸ Bastide 1970.

⁹ Bloch 1925.

¹⁰ Hartog 2006; Tiedemann–Bartels 1986.

¹¹ Becker 2003.

mozzanattal.¹² Halbwachsot 1930-ban meghívták a Chicagói Egyetemre; ottléteinek dokumentumait, a chicagói iskolával kapcsolatos benyomásait, jegyzeteit éppúgy, mint a feleségének és családtagjainak írt leveleit Christian Topalov nemrégiben gazdag bevezető tanulmány kíséretében tette közzé. E kötetben szerepel az az 1930. december 6-ra datált levél, amely Becker szerint plasztikussá teszi a szociológus háború iránti érzéketlenségét, azzal kapcsolatos tájékozatlanságát. Így szól Halbwachs feleségéhez írt levele:

„Kedves kis Yvonne! Könnyen magad elé képzelheted azokat az érzéseket, melyek akkor kerítettek hatalmukba reggel, mikor megtudtam az újságokból, hogy mérgekkel telt köd ereszkedett Belgiumra és Észak-Franciaországra, s vélhetően Párizs felé közeledett. Annál is inkább, mert tudtam, hogy néhány napot ott töltöttél! Úgy hiszem, már visszatértél Strasbourgba. De ott vannak a családjaink! Mivel [a köd] mozgásban van, aggódok a mi Pierrot-nkért, pláne, hogy olyannyira szenved az asztmától... Gyalázatos egy történet ez. [...] Miért is nem vagytok mellettem, távol Európától, ahol még mindig mérgeznek a háborús gázok és miazmák”.¹³

Annette Becker itt rögtön „lecsap” az utolsó mondatban említett háborús gázok témájára, mondván, a katonák között a korszakban is köztudott volt, hogy – elsősorban a gázálcok használata miatt – a gáztámadások hatékonysága csekély, így az ettől való félelem elsősorban azokat jellemezte, akik nem voltak ott, s a gázokról (és miazmákról) főként a sajtó keltette morális pánik révén értesültek. Vagyis Halbwachs ennek vált áldozatává, s ez is igazolja azt a tézist, hogy „képtelen volt összehangolni szociológiai munkáját [ti. az emlékezetről – betoldás tőlem] a világról alkotott értelmiségi felfogásával”.¹⁴ Illő hozzátenni, hogy Becker erélyes, kevéssé alátámasztott, s tán némi konfabulációtól sem mentes megállapításai nem arattak osztatlan sikert a kutatók körében. A történész maga is utal rá, hogy Halbwachs szinte sohasem ír explicit módon az I. világháborúról, így a fentebbi idézet megítélésem szerint inkább lehet egy a tengerentúlon életében először járó, családjáért aggódó ember metaforikus utalása a gondterhes, „háborús Európára”, mint egy lelkiismeretlen értelmiségi tudatlan okadatolása 1914–1918 gáztámadásai kapcsán. Becker érvelésének egyoldalúságára, gyengeségére többen is rámutattak.¹⁵ Ha jobban belegondolunk, a kipécézett jelenet amúgy is az emlékezetelméleteket támasztja alá, nevezetesen azt a részét, miszerint elsősorban *sémák* szerint emlékezünk (és nem az egyéni tapasztalat „szintizsza” lenyomata az emlékezet). Ráadásul Halbwachs lejegyzett álmainak elemzése során Jacqueline Carroy arra is rámutatott, hogy a háborús elfojtás tézise

¹² Becker 2004.

¹³ Halbwachs levele feleségének (Chicago, 1930. december 6.). Lásd Halbwachs 2012: 197. Yvonne Basch máskülönben – a Budapesten 1863-ban született s 1944-ben az ellenállásban tanúsított szerepéért a kollaboránsok által kivégezt – Basch Viktor lánya volt.

¹⁴ Becker 2003: 240.

¹⁵ Marcel 2006; Béra é. n.

filológiaiailag sem nagyon áll meg, hiszen baráti veszteségek kapcsán több álmában vissza-visszatérő módon beszél a háborúhoz kapcsolódó személyes viszonyáról; ezeket az álmotartalmakat azonban nem elfojtotta, hanem lejegyezte, majd utóbb kiadta, nyilvánossá tette.¹⁶

Az eredeti kérdéshez visszakanyarodva: ha sem a szociológiatörténetből, sem magából a durkheimi iskola belső logikájából, sem a magánéletéből nem eredeztethető az emlékezet szociológiai vizsgálata, akkor mégis mi vitte Halbwachst ezen téma társadalomtudományos vizsgálatára? Mint Nicolas Russel egyik tanulmányában megjegyzi, a *Les cadres sociaux de la mémoire* 1925-ös megjelenése előtt valóban nem használatos a kollektív emlékezet fogalma, ám ez nem jelenti azt, hogy ne is utalnának rá, vagy ne lennének bizonyos képzetek róla. 18. századi példák alapján arra a következtetésre jut, hogy a mémoires kifejezést egyes kiemelkedő személyek tetteinek a közösség számára való megőrzésére használták, vagyis mítoszképzésre.¹⁷ Ennek társadalmi funkciója többnyire a normaképzés, a követendő erkölcsi modell mitikus (illesztett, nivellált, kiélezett) konstrukciója volt. Ezzel kapcsolatban írja Peter Burke:

„[M]egragadja az emberek képzeletét, és (először szóban) történetek kezdenek keríteni a személyről. Ebben a szóbeli szakaszban működésbe lépnek a torzítás szokásos mechanizmusai [...] Ezek a folyamatok abban segítenek, hogy a konkrét személy életét olyan konkrét sztereotípiához igazíthassuk hozzá, melyet a sztereotípiáknak az adott kultúra társadalmi emlékezetében meglévő készletéből választunk. Olyan folyamat játszódik le, melyet »kikristályosodásnak« nevezhetnénk: ennek során hagyományos, szabadon lebegő történetek kapcsolódnak az új hőshöz.”¹⁸

Igen ám, de ami Halbwachsnál mégis rendkívül hangsúlyos, az nem ez a típusú mitikus hagyománytermelés (ami később Jan Assmann érdeklí), hanem az, hogyan, mi módon fordul át egy egyéni és kollektív tapasztalat kollektív emlékezetbe. És ennek az emlékezetnek az 1920-as évek Franciaországában az ágensei, vagyis az I. világháborús bakák közül sokan éppen hogy nem óhajtották illeszteni, nivellálni és kiélezni tapasztalataikat egy politikailag konstruált hősi eszményhez, önfeláldozó erkölcsi modellhez, hanem a saját szenvedésüket, félelmeiket, nélkülözésüket, reménytelenségüket szerették volna elmondani, tovább adni. Nem feltétlenül hősei szerettek volna lenni a Nagy Háborúnak, hanem a terápia jellegű elbeszélés során szerettek volna megszabadulni a nyomasztó emlékektől. Stéphane Audoin-Rouzeau joggal mutat rá arra, hogy az egyén számára a háború története sorozatos testi tapasztalatok története is, amennyiben olyan, a civilizációs normák révén ismeretlen helyzettel kellett megbirkóznia, ami a békés hétköznapokban egyáltalán nem, vagy csak ritkán adatik meg számára. Az I. világháborúban frontszolgálatot teljesítő Marcel Mauss ezen apró

¹⁶ Carroy 2008.

¹⁷ Russell 2006.

¹⁸ Burke 2001: 11.

megfigyeléseit felhasználta a „test technikáinak” komparatív etnológiai elemzése során: mint írja, az olyan tevékenységek, mint az ásás, az ütemre lépés, a guggolás nagyon erősen társas vezérlésűek, a habitushoz kapcsolódnak, s így már angol–francia viszonylatban is komolyan különböznek.¹⁹

Nem képromboló tehát kimondani azt, hogy a háború tapasztalata nem csak a halál, a gyász, a tetem körül forog, mint azt sok emlékezetkutatás felteszi, hanem a háborús mindennapokról is szól, melyek épp a szocializáció során eltanult viselkedési formákban különböznek jelentősen: az alvás, az étkezés, a székletürítés, a szexuális vágy stb. vagy éppen ezek hiánya mind-mind hozzátartoznak a bakák hétköznapjaihoz, jöllehet a hősi narratívák nem sűrűn emlékeznek meg róluk. De ide tartozik a halott bajtárs látványának és hiányának elviselése; a pillanat, amikor a katona először öl meg valakit; a sebesülés és a tartós fogyatékosághoz vezető csonkolás élménye, melyek pszichikai és testi értelemben meghatározták a frontszolgálatot teljesítők egész életét.²⁰ Ez a rejtett, a tankönyvek lapjairól lemaradt történet azonban nem maradt homályban, elég, ha a kitűnő, algériai hátterű, francia képzőművész Kader Attia a 2012-es kasseli Documentán bemutatott *The Repair from Occident to Extra-Occidental Cultures* című installációjára gondolunk.²¹

Az átélt tapasztalat rémisztő súlyától való szabadulás, az élni akarás jobban ösztönözte a leszerelt bakák jó részét, mint a hősi modellként felkínált szerepbe való patetikus belemerevedés.²² (Persze, mint Prost rámutatott, mindkettőre volt példa.) Erre a jelenségre Jean Norton Cru figyelt fel először, ami még akkor is rendkívül figyelemre méltó, ha jól tudjuk, hogy az I. világháború átformálta a „hős” fogalmát. Már nem a Thomas Carlyle alkotta „nagy emberről”, sőt, istenségről van szó, aki egy személyben alakítja a történelmet,²³ hanem arról a – persze hosszabb távú – átalakulásról, mely a modern emlékműállítás gyakorlatában egyfelől minden elesett katona nevét feltünteti az emlékművön, másfelől pedig értelmet tulajdonít a haláluknak. Ezt a napóleoni háborúktól induló, s csúcspontját az I. világháború után elérő kettős folyamatot nevezte Reinhart Koselleck demokratizációnak és funkcionálizációnak.²⁴ A „névtelen katona” tiszteletére emelt, egész Európában elterjedt emlékműtípus épp ennek a „demokratizált”, vagy inkább újra elosztott hősfogalomnak a beteljesedése, amennyiben színekdochészerűen foglalja magában a háborús erőszak következtében meghalt rengeteg névtelen (vagyis egyszerre ismeretlen és azonosítatlan) katona holttestének emlékét.²⁵

¹⁹ Mauss 2004.

²⁰ Audoin-Rouzeau 2006.

²¹ Lásd http://universes-in-universe.org/eng/bien/documenta/2012/photo_tour/fridericianum/22_kader_attia – utolsó letöltés: 2015. március 14.

²² Prost 1977. A harmadik kötet egyes fejezetei szétbontják a feldolgozás eltérő stratégiáit, s Prost külön tárgyalja a bakák egyéni emlékeit, a közös megemlékezéseket és az emlékezés kultuszát, a patrióta pacifizmust és a politikai mítoszgyártást.

²³ Carlyle 2003.

²⁴ Koselleck 1979.

²⁵ Ackermann 1994.

Bizonyos értelemben, mint Kovács Ákos kutatásai rámutattak, a korai emlékműállítások közelebb estek a túlélők lelki, közösségi jóvátételéhez, mint a – Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság tevékenysége révén – kiteljesedő, nemzeti szintű politikai kultuszhoz:

„Nem sokkal azután, hogy a szarajevói pisztolylövés eldőrdült, s a különböző hadszíntereken megkezdődtek a harcok, a háborúban elesett, eltűnt katonák emlékére a hozzátartozók, családtagok, rokonok és ismerősök szerte az országban emlékműveket kezdtek állítani (Pilismarót, Komárom megye; Szabadbattyán, Fejér megye; Bányogyszovát, Győr-Sopron megye). Ez a *vidékről* indult *spontán* emlékműállító mozgalom jó néhány hónappal megelőzte a hasonló fővárosi kezdeményezéseket, hiszen például a Baranya megyei Kákicson már 1914 őszén felállították az első világháborús hősi emlékművet.”²⁶

Ez csak annyiban lényeges, hogy a későbbi, gondosan „táplált” politikai kultusz sokszor lefojtotta, lenyomta szerte Európában a háborút túlélte, leszerelt katonák „hangját”, amely korántsem mindig azt a heroikus és önfeláldozó narratívát adta vissza, amit persze elvártak volna tőlük.

Ezért perdöntő Franciaország vonatkozásában – az utóbbi évtizedekben újra felfedezett és kiadott – Jean Norton Cru személye, aki elsőként fogott hozzá a bakák vallomásai összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez. A szerző maga is katona volt, 1914 őszétől 1917 januárjáig teljesített frontszolgálatot, Verdunnél is harcolt. Lényegében már 1915 óta gyűjtötte a világháborúhoz kapcsolódó katonalemlékezéseket,²⁷ majd a mintegy háromszáz elbeszélés összegyűjtése után hozzáfogott feldolgozásukhoz, kiválogatásukhoz. A 252 szerzőtől származó, összesen 302 tételt tartalmazó korpuszt öt műfajra osztotta, úgymint naplók, emlékek, levelek, reflexiók, regények. Először is szétválasztotta azokat az elbeszéléseket, amelyek szerinte megélt tapasztalaton alapulnak, azoktól, melyekben fiktív elemeket vélt felfedezni: kiostálta azokat a szövegeket, melyek megédesítették, s a hivatalos eszményhez igazították beszámolóikat, s ugyanígy azokat is, melyek épp ellenkezőleg, szélsőséges leírásaikkal undort váltottak ki; számára a kulcskérdés az autenticitás volt.²⁸ Már csak az a kérdés, ki jogosult eldönteni azt, mi számít autentikusnak, hihetőnek, plasztikusnak, hiszen ezzel egyfelől kimondatlanul is azt feltételezzük, hogy a katonák világháborús tapasztalata homogén, egységes, másfelől pedig azt, hogy e tapasztalat nem adható át a harcokban részt nem vettek számára a maga egészében, így kommunikálhatatlansága okán annak kiválasztása az utókor feladata és képessége.

Norton Cru a mából nézve nehezen igazolható eljárása kapcsán mutatott arra rá Renaud Dulong, hogy a „kollektív tanúvallomások gyűjteménye nem

²⁶ Kovács 1991: 104. (Kiemelések tőlem.) Lásd még Nagy 1991.

²⁷ Norton Cru 1997: 19 (az első kiadás 1930-ban jelent meg), valamint Prochasson 2008.

²⁸ Norton Cru 1929. Újabb kiadása: Norton Cru 1993.

az egyéni emlékezések összessége, hanem interaktív folyamat”.²⁹ Másképpen fogalmazva, azzal kell szembesülnünk, amire Halbwachs 1925-ben rámutatott, vagyis, hogy az egyéni emlékezések nem képzelhetőek el társadalmi keretek nélkül. Az I. világháborús veteránok ebben az értelemben *egymásnak* – és nem a kívülágnak! – tudják a legjobban elmondani élményeiket, melyek függvényei mind a katonai csoportok, mind a civil élet egymásra íródo társadalmi emlékezetének. Az eltérések nem elsősorban abból fakadhattak, hogy másképpen élték meg a háborús viszontagságokat, hanem abból is, hogy a civil életbe visszatérve hogyan illesztették be az adott társadalmi keretbe elbeszéléseiket. A tapasztalat nem lehet igaz vagy hamis, hiszen mint Marc Bloch roppant izgalmas és érzékeny megfigyeléseiből tudjuk, éppen abból kifolyólag, hogy a lövészárkokban el voltak zárva a kívülágtól (például a levelek cenzúrázása révén), és izolált csoportot alkottak, a „valóság” társas felépítésébe, konstrukciójába nagyon sok – ismeretelméletileg – hamis információ, félrehallás alapján szerkesztett rémhír került be valóságalkotó elemként. Azok, akik Bréma város (Brême) nevét Braisne-nek félrehallva a mindenütt jelenlévő német kémeket neszelték meg, ezt a rémhírt félelmetes tapasztalatként élhették meg, jóllehet Bloch első kézből tudta, hogy ostoba félreértés volt az egész.³⁰

Az 1920-as évek kapcsán Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker könyvükben „megemlékező feszültségről” vagy hevületről beszélnek, melynek jegyében „minden egyes háborús halottat megidéz a család, a falu, a plébánia, a munkahely”, s „a liturgikus elemek tűzijátékkal és díszkivilágítással, bankettekkel, sportversenyekkel egészülhetnek ki: a háború előtti gyakorlatok és társas összejöveteli formák élednek tehát fel, illetve ezeket igazítják a halottakról való megemlékezéshez”.³¹ Jóllehet ezeket kiegészítik a nemzeti szintű, állami megemlékező szertartások, de lehetetlen nem észrevenni azt is, hogy a család, a falu, a plébánia és a munkahely éppen annak a kollektív emlékezetnek a helyei és kisebb léptékei, melyekre Maurice Halbwachs az elméletét építette. Erre alapozta azt, hogy a tapasztalati alapon nyugvó, megélt emlékezet hatóköre aligha nyúlik túl a csoporton (*groupe*), hiszen a csoport jelenti azt a mikro-miliót, mely a társadalmi normákat leképezi, ugyanakkor annak univerzalizmusát a csoportot alkotó tagok partikuláris, de a keretekbe illeszthető emlékei szerint megőrzi. A háború másnapján a nemzeti, politikai emlékezet szükségszerűen a hősiesség és az áldozat (*sacrifice*), pontosabban az önfeláldozás teleológiáját hozta magával (és nem csak Franciaországban), míg a társas emlékezet kisebb léptékű, csoportalapú, kollektív formái megőrizhettek valamit a megélt, személyes és kollektív tapasztalatokból. Az egyik nem jobb vagy rosszabb, mint a másik, csak más természetű, a háborút túlélő baka, vagyis egy egyén szempontjából azonban nem mindegy, hogy lénye és tettei a ceremóniális, kultuszképző emlékezés *tárgyát* képezik (a miniszter beszédében méltatja a katonák hősiességét), vagy ő maga

²⁹ Dulong 1998: 64. Az osztályozást részletesen elemzi Prochasson 2001.

³⁰ Bloch 1921 (legújabb kiadása: Bloch 2006).

³¹ Audoin-Rouzeau–Becker 2006: 147, 143 és 145.

a kollektív emlékezet egyik *alanya*: a cselekvő, aki elmeséli (akár századszor is), mi történt velük Verdunnél.³²

A szociológiatörténet ugyan számtalanszor rávilágított már arra, hogy Halbwachs kollektív emlékezet fogalma mennyit köszönhet Durkheim kollektív reprezentációról szóló fejtegetéseinek (ami persze nem jelent ok-okozati összefüggést), ám az a kontextus, hogy az I. világháború utáni francia (és részben brit) társadalom hogyan szervezte újra magát a gyász és a megemlékezés révén, s ez mennyiben szűrődött be a kor társadalomtudományos gondolkodásába, az még tanulmányozásra vár. Pedig köztudomású, hogy Durkheimet milyen mélyen megérintette nem csak fia, André, valamint a nagy reménységű antropológus, Robert Hertz halála, de magának a háborúnak a ténye is; 1917-es halála okadatolásánál nem csupán személyes veszteségeit, de a túlfeszített tudományos és patrióta aktivitását is ki szokás emelni, jóllehet két háborús pamfletje nem tartozik az életmű legfényesebb lapjaira.³³ A kontextus megszerkesztésénél ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Strasbourgi Egyetemet sem, mely az impériumváltás után újra francia kézre került, s ebből fakadóan új, a fiatalabb nemzedékekből kikerült oktatói gárdát kapott. A „strasbourgi szellem” elhanyagolhatatlan nem csak a szociológiatörténet, de a történelemtudomány, ezen belül is a társadalomtörténet szempontjából, hiszen ebből született 1929-ben a Marc Bloch és Lucien Febvre nevéhez kötött *Annales d'histoire économique et sociale* nevű folyóirat is, melynek mások mellett Maurice Halbwachs is szerkesztője volt.³⁴ Ugyan történeti szakfolyóiratról beszélünk, mégsem tekinthetünk el attól, hogy hangsúlyozottan interdiszciplináris lap volt ez, melyben a társtudományok gyakran nagyobb helyet foglaltak el a kritikai rovatban, mint a történetiek, s melyben a „történeti elemzések kiinduló- és végpontja: a jelen”; ezt nevezte pozitívan az *Annales* prezentizmusának André Burguière. Ez volt az a kritikai imperatívusz, mellyel elhatárolták magukat az önmagáért való, antikvárius történelemtől.³⁵ Nem vezethető le tehát egyszerű kauzális magyarázattal semmiből sem az emlékezet szociológiai vizsgálata, de a fogalmak, a tapasztalatok, – a Marc Blochnál vagy Marcel Maussnál kimutatható – a Nagy Háborúra és annak következményeire érzékeny „kritikai jelen” posztulálása megítélésem szerint jelentősen hozzájárult Halbwachsnál az emlékezet társadalmi kereteinek és a csoporthoz kötődő kollektív emlékezet fogalmának kidolgozásához.³⁶ Ennyiben természetesen fogalmi készlete referenciális, a háború utáni időszak értelmezéséhez kötődik, s világos, hogy a társadalmi világ átalakulásával bizonyos időre elvesztette érvényességét, intellektuális izgalmát, mígnem az 1980-as években újra fel nem fedezték és klasszikussá nem tették.

³² Ennek egy speciális szeletét vizsgálja Offenstadt 1999.

³³ Davy 1960, valamint Denis–Durkheim 1915; Durkheim 1915.

³⁴ Takács 2008.

³⁵ Burguière 2006: 37. Lásd még Revel 2006a.

³⁶ Lásd Dzimira 2007; Dumoulin 2000: 182–190.

A kollektív emlékezet kialakulásának és jelentésének hosszas fogalomtörténeti firtatása megítélésem szerint azért fontos, hogy rámutassunk az emlékezet fogalmának hihetetlen változására, kitágulására, alakváltozására, mely igen gyakran vonatkozási kereteinek keveredését vagy egymásra rétegződését hozza magával. Ahogyan Reinhart Koselleck megfogalmazta: a kulturális formák és gyakorlatok társadalomtörténetének vizsgálatához elengedhetetlen annak a nyelvi, fogalmi univerzum változásnak a vizsgálata is, mely a folytonos változásban lévő társadalmi valóságot körülírja. A társadalmi valóság megjelenítésekor alkalmazott nyelvi elemek, a hozzájuk rendelt jelentések ugyanis éppúgy változásban vannak, mint ahogyan a körülöttünk lévő világ szüntelenül átalakul, így a kettő egymásra vonatkoztatott vizsgálata a megismerés új területeit nyithatja meg előttünk. Ezek azonban nem egymástól független változók.

„A fogalmak – írja Koselleck – nem csupán hajdani jelentések egyszerűségéről tudósítanak, hanem strukturális lehetőségeket is hordoznak, az egyidejűség mélyén nem-egyidejűséget tesznek szóvá, és ez a nem-egyidejűség nem redukálható a történelmi események egyszerű egymásutánjára.”³⁷

HALBWACHS UTÁN: MIT JELENT AZ, HOGY EMLÉKEZET?

Az 1980-as évek emlékezetboomjának két központja Németország és Franciaország volt, a Jan és Alieda Assmann, illetve a Pierre Nora által vezetett kutatócsoport indította útjára az újabb vizsgálatokat. Utóbbi híres esszéjének – sokat vitatott – megállapítása az, hogy az emlékezhelyekre azért van szükség, mert az emlékezetnek már nincsenek valódi közegei, s itt épp az halbwachsi kollektív emlékezethez tapadó csoportra gondol. Jan Assmann kultúraelméleti fejtegetései ugyan rekonstruálják az halbwachsi emlékezetelmélet pilléreit, de a társadalom- és tudománytörténeti aspektus teljes figyelmen kívül hagyásával, némileg Marc Bloch fentebb idézett kritikájának megfelelően, végül is mindent a kulturális emlékezet fogalmába sűrített (legyen az hagyomány, történelem), ami túl van a társas interakció megélt felelevenítésén.³⁸ Persze ebben benne lehet az a nem lényegtelen körülmény is, hogy Halbwachs kimondatlanul is a Nagy Háború utáni francia társadalom alapján szerkeszti meg teóriáját, míg Assmann ókori példák alapján próbál univerzális kultúraelméletet felhúzni. Könnyen lehet, hogy az 1980-as évek tapasztalatai alapján az halbwachsi kollektív emlékezet fogalma többé nem volt alkalmas arra, hogy leírja a kor megemlékező gyakorlatait. A II. világháború utáni időszak emlékezetboomját a háborús felelősség morális és metafizikai dimenziója, és ezzel szoros összefüggésben a holokauszt mintázta.

³⁷ Koselleck 2003: 143.

³⁸ Assmann 1999.

Ma, mintegy három évtizeddel az emlékezetboom után (ami Kelet-Európába némi késéssel érkezett), az akkori paradigma mintha kimerülőben lenne.

Amennyiben tehát áttekintjük az emlékezet kérdésének eszmetörténetét, felfigyelhetünk arra, hogy a fent kivonatolt folyamatot ellentételezendő a kutatók negatív jelzőkkel „címkézik fel” az emlékezet kortárs folyamatait. Jan Assmann a „járvány”, Pierre Nora a „szökőár”, Tzvetan Todorov az „abúzus”, vagyis káros és káros túl-használat, Paul Ricœur, Jacques Revel és mások a (morális) „teher” metaforájával értelmezik az emlékezet expanzióját és konjunktúráját.³⁹ A kollektív betegség, a természeti csapás, a visszaélés, a zaklatás és a morális feladatként viselt emlékezet jelentései csak annyiban egyek, hogy a hozzájuk társított konnotációk maradéktalanul negatívak, továbbá, hogy többnyire affektív, nem reflektált viszonyt teremtenek a tárggyal; a tudomány szemszögének zavara fedezhető fel ezekben az elvétett megjegyzésekben. A jelenség máskülönben nem analógia nélkül való: Serge Moscovici említi könyve elején, hogy az Egyesült Államokban egy konferencia során Freud és Jung azt mondogatták egymásnak, hogy úgy néznek rájuk, mint akik a pestist vitték be az országba.⁴⁰ A betegség itt valóban metaforaként működik, s mindösszesen zavart, kellemetlenséget, rendellenességet jelöl, amit el kell viselnünk. Az erről szóló mentalitástörténeti vizsgálatok alapján azonban azt is tudjuk, hogy a betegség szónak korántsem konstans a jelentése, hanem tértől, időtől függő ez a viszony. Amíg a romantika például egyes betegségekhez, kivált a tbc-hez, a kiválasztottság érzését fűzte, s ennek gyógyítási képessége karizmatikus felhatalmazást jelenthetett, addig ma, ahogyan Susan Sontag megfogalmazza, a „betegség az élet sötét oldala, a kínosabbik, a terhesebb állampolgárság”, és a pestishez hasonlóan gyakran *morális állapotot* fejez ki.⁴¹ A fenti két gondolatmenetet összekapcsolandó úgy is fogalmazhatnánk, hogy az emlékezés kulturális formái elvben az élet sötétebbik oldalát jelentik, vagyis maga az emlékezés terhes állampolgári feladat.

Talán nem követünk el illetéktelen megállapítást, ha azt mondjuk, hogy az ebből a „kimerülésből” származó egyik legérdekesebb, legreflektívabb fogalomalkotás az utóbbi években a Marianne Hirsch által bevezetett *postmemory*, vagyis az utóemlékezet volt. Első látásra e szóalkotmány értelmetlennek tűnik, hiszen eleve minden emlékezet utólagos, *ex post facto* konstrukció, akkor mi végre a kiegészítés? Ám mint már az eddigiekből is kiviláglott, az emlékezetnek nincs ún. normál fogalma, a kor, s vele együtt az emlékezés gyakorlatainak megváltozásával a fogalmi készletnek is módosulnia kell – mindazzal együtt, hogy a konceptus magában hordozza a korábbi jelentések feltorlódott konnotációt, s ezért van az, hogy manapság roppant sok dolgot észlelünk emlékezetként. Marianne Hirsch neologizmusa viszont egy speciális terepre készült, nevezetesen éppen azt

³⁹ Lásd a teljesség igénye nélkül Assmann 1999: 11; Nora 2001: 26 (németül a szemantikailag semlegesebb Gedächtniskonjunktur címmel jelent meg az írás); valamint Nora 2002; Robin 2003; Laliou 2001; Kattan 2002; Todorov 1995; Revel 2006b; Gaudard 1997; Derrida 1995.

⁴⁰ Moscovici 1976: 5.

⁴¹ Sontag 1983: 5.

a hagyományt nevezi utóemlékezetnek, mely közvetlen tapasztalatok *híján* van; a referencia pedig egyértelműen a holokauszt, melynek emlékezete és emlékezet-története újfent speciális megközelítést igényel. Az utóemlékezet megítélésünk szerint nagyon is találó kifejezés, amennyiben azt hangsúlyozza, hogy az utódnemzedékek nem rendelkeznek közvetlen hozzáféréssel, hiszen még meg sem születtek a vézskorszak idején, így Hirschet az érdeklő – például fényképeken keresztül –, hogy a tapasztalat hiánya és a képi reprezentáció jelenléte milyen szerepet játszik a holokauszt-emlékezet mint képzetrendszer kialakulásában.⁴² Mint egy interjújában utal is rá, az utóemlékezet középpontjában így nem a tapasztalat áll (mint mondjuk Halbwachsnál), hanem a „személyes, kollektív és kulturális trauma”.⁴³ A kulturális trauma konceptusa ugyanakkor szintén meglepő lehet elsőre, hiszen a „seb”, „sérülés” jelentéssel bíró szó a 17. századtól az orvosi traktákban tűnt fel, s testi, fizikai károsodás értelemben a traumatológia mindmáig őrzi ezt, ám pszichés sérülés értelemben mára a lélektani szókinccs részévé vált, majd az emlékezet jelenségének általánossá válásával, a kortárs kultúra szerkezetének megváltozásával a trauma kulturális alakot is öltött.⁴⁴ A fiziológiai, pszichés és kulturális rétegek így megint csak egymásra torlódhatnak.

Egy hagyományosan Paul Watzlawicknak tulajdonított *bonmot* szerint az, aki munkaeszköz gyanánt csak a kalapácsot ismeri, minden problémában szöveget fog látni. Bizonyos értelemben ez az emlékezet kutatására is érvényes: ha mindig mindenhol emlékezetet keresünk, előbb-utóbb meg fogjuk találni. Egy jobb könyvesboltba belépve az emlékezet (sőt, egyre inkább az örökség) címszó alá besorolt munkák mennyisége (és részben minősége) alapján az ember olykor eltűnődik azon, hogy túl a fogalomtörténeti ambíció, vajon van-e még „értelme” (bármit is jelentsen) ennek a szónak, vagy egyszerűen a vele járó konjunkktúra értékének inflálódásához vezetett. Amíg Maurice Halbwachsnak elfelejtett, majd újra felfedezett 1925-ös könyve kapcsán a fenti fejtegetések középpontjában épp az állt, mennyire mást jelent, s milyen eltérő formái vannak az *emlékezni* szónak (mondjuk 1925-ben, mint 2015-ben), voltaképpen azt a kérdést is fel lehetne tenni, milyen mértékig hatotta át az emlékezet az I. világháború utáni európai társadalmakat, s mennyi teret hagytak a jövőnek?

François Hartog is kitér arra, hogy a század eleji izmusok, de kiváltképpen a futurizmus, melynek kiáltványa 1909. február 20-án jelent meg a *Le Figaró*-ban, nehezen sorolható be a prezentizmus fogalma alá, hiszen törekvései folyamatosan anticipálnak valamit.⁴⁵ Ugyanekkor az avantgárd komplex törekvései nem csak új művészetet és új társadalmat ambicionálnak, de a jövőt célzó terveik kifejezetten formatív jellegűek voltak – még ha többnyire csak a kijelentés szintjén is (ami persze nem jelenti azt, hogy nem voltak megvalósított részsikereik). A régi művészetet és annak intézményeit tagadó, ugyanakkor folyamatosan újat

⁴² Hirsch 2001, 2012.

⁴³ Hirsch é. n.

⁴⁴ Erős 2007a: 13–26, valamint Alexander 2014.

⁴⁵ Hartog 2006: 109.

akaró és alkotó törekvéseik középpontjában – bármilyen „utópikusnak” is tetszik sokaknak mai „mindent-tudásunk” felől –, az avantgárd egy új jövőről beszélt, amennyiben a jelen meghaladására törekedett.⁴⁶ Ahogy Paul Ricœur rámutatott, az utópia legfontosabb célja nem a megvalósulás, mely a leggyakrabban a körülötte lévő félreértést okozza, hanem hogy *perspektívát* adjon a jelenben az idő tapasztalatának.⁴⁷ S bár nyilvánvaló, hogy itt a Nagy Háború s annak összes következményei jelentik a cezúrát, ám az idő társas tapasztalata akkor sem válhat exkluzív módon múltközpontúvá egyik pillanatról a másikra. Kell, hogy legyen valami átmenet; a háborút követő művészeti, építészeti, urbanisztikai viták és tervek is ezt sugallják.

Ha csak és kizárólag a történelemtudomány termését nézzük e tárgyban, úgy tűnik, szinte mással sem foglalkozott az utóbbi két évtizedben, mint az emlékezettel. Természetesen jól tudjuk Lucien Febvre-től, hogy minden történelem saját korának gyermeke, így érdemes belekalkulálnunk, hogy a múlt képzete – a szó jó és rossz értelmében – kutatási divatoktól is függ. Az egyik oldalon ez annyit tesz, hogy hasonlóan tárdiszciplínáihoz, a történelemtudomány is reagál saját korának kihívásaira, formálja is ezzel a mindenkori jelen érdeklődését, a másik oldalon viszont benne van az is, hogy a divatba jó és érdemes belesimulni, mert követendő mintát ad, vagyis elvárásokhoz igazodik, s ez esetleg pályázatok megnyerésében ölthet testet. Nem kívánjuk eldönteni ezt a vitát; dacára annak, hogy valóban úgy tűnik, „túlteng” az emlékezet a kortárs kultúrában, úgy véljük, továbbra is érdemes annak kritikai történetével foglalkozni. Nem szeretnénk tehát abba a hibába esni, mint Umberto Econak a nemzetközi trendekben otthonos klasszika-filológus barátja, aki bennfentesen arról tájékoztatta a szerzőt, hogy Jakobsont – 1967-ben íródik a szöveg – „épp most készítik ki” az Egyesült Államokban. Miután Jakobson a század legfontosabb intellektuális törekvéseiben, iskoláiban, a formalizmustól a strukturalizmusig megkerülhetetlen hivatkozási pont volt, így Eco, „hároméves itáliai ismertség után most agyagba döngölik”.⁴⁸ Ne legyünk tehát új barbárok, ne a kérdésfeltevést magát utasítsuk el, hanem tegyük fel másképpen a kérdést! Ahogy Madame de Châtelet ismert maximájának zárlata sugallja: egyezzünk ki a divattal!

AZ IDŐTAPASZTALATOK POLIFÓNIAJA: MINKOWSKI ÉS A „JÖVŐ” KITÜNTETETT SZEREPE

Éppen ezért egy másik és másképpen elfelejtett könyvet, Eugène Minkowski nyolc évvel Halbwachs emlékezetkönyve után megjelent *Le temps vécu. Études phénoménologiques et psychopathologiques* (A megélt idő. Fenomenológiai és pszicho-

⁴⁶ Rochlitz 1990. Lásd még Buch–Riout–Roussin 2010. Bővebben tárgyalom: K. Horváth 2013.

⁴⁷ Ricœur 1997.

⁴⁸ Eco 2002.

patológiai tanulmányok) című munkáját szeretnénk körüljárni.⁴⁹ A felejtés, mely egy könyv esetében a tudományos kánonon kívülre kerülést jelenti, természetesen sosem végérvényes. Minkowski néhány munkáját ismerik, hivatkozzák filozófusok, esztéták, neve – legalábbis Franciaországban – ismert a pszichológia történetével foglalkozók körében, de komoly túlzás lenne azt állítani, hogy része a humántudományos kánonnak; többnyire Bergson-epigonoknak tartják.⁵⁰ Ezzel szemben Annick Urfer dán kutató a 20. század egyik legeredetibb gondolkodású pszichopatológiai szakértőjének tartja Minkowskit, akinek életműve nem csak a pszichiátria és a pszichológia, de a fenomenológia szemszögéből is érdeklődésre tarthat számot.⁵¹ Pedig úgy vélem, az idő, a tapasztalat vagy az emlékezet egymással alig érintkező, időben nem nagy különbséggel megjelenő elméletei kapcsán érdemes lenne tágabb tudománytörténeti perspektívába helyezni a kérdést. Halbwachs emlékezet-felfogása ugyanis ebből a szempontból érdekes kapocs a bergsoni filozófia, a durkheimi szociológia és – igaz csak részben – a korai *Annales*-iskola háromszögelési pontjában. Frédéric Keck egyik tanulmánya például épp a vallás és az erkölcs felfogásait vizsgálja Bergson *Les deux sources de la morale et de la religion* (*A morál és a vallás két forrása*) és Durkheim *A vallási élet elemi formái* című művei kapcsán.⁵² Halbwachs, illetve Minkowski szempontjából tehát egyáltalán nem lényegtelen, hogy ki mennyire táplálkozott a korszak szellemi életét meghatározó két „forrás” egyikéből.⁵³

Lévn azonban, hogy a *Le temps vécu*-t nem pszichiátriai és nem is filozófiai szempontból szeretnénk vizsgálni, nem érdektelen felidézni annak a két könyvnek a perspektíváját, mely először utalt Minkowski munkásságára. Az amerikai típusú kultúratörténet két művéről, Stephen Kern 1983-ban publikált *The Culture of Time and Space, 1880–1918* című, valamint Roxanne Panchasi *Future Tense. The Culture of Anticipation in France between the Wars* címmel 2009-ben kiadott könyvéről van szó.⁵⁴ Utóbbi előszavában explicit módon is szóba kerül az, milyen érdekes, hogy az emlékezetéről szóló vizsgálatok milyen elterjedté, divatosá váltak, míg az idő (és a tér) ettől eltérő tapasztalatai, Panchasinál kifejezetten a jövő, mennyire mellőzött témává váltak. Mint írja, lekötelezettje az emlékezetéről szóló történeti vizsgálatoknak, de „a *Future Tense* azon az előfeltevésen alapul, hogy egy adott történeti pillanatban anticipált jövő sok mindent elárulhat annak a jelennek a kulturális érdeklődéséről és politikai perspektíváiról, mely előrevetíti azt”.⁵⁵ A szerző az emlékezet kutatásának túltengése mellett arra figyelte fel, hogy a két háború közötti Franciaországban a jövőről szóló diskurzusokat alig vizsgálja valaki, jöllehet az a kultúra több regiszterét is áthatotta.

⁴⁹ Minkowski 1968.

⁵⁰ Stanghellini 2001; Gunter 2008.

⁵¹ Urfer 2001.

⁵² Keck 2005.

⁵³ Durkheimnek a vallás eredetéről szóló fejtegetései különben is komoly kritikát váltottak ki, lásd Vargyas 2004.

⁵⁴ Kern 1983; Panchasi 2009.

⁵⁵ Panchasi 2009: 4.

Nem arról van tehát szó, hogy kétségbe vonná az emlékezet jelentőségét a Nagy Háború után, csak arra irányítja figyelmünket, hogy az idő más tapasztalata is része volt az akkori jelennek. A *Le Miroir du monde* és más lapok alapján elemzi a jövőről szőtt vernakuláris elképzeléseket, a hétköznapi házimunka gépesítését, a – korábban említett – háború utáni súlyos sérülések pótlására szolgáló protézisek, művétagok problémáját, de ugyanúgy tárgyalja a döntően Le Corbusier nevéhez kapcsolódó urbanisztikai terveket, melyek a hagyományos város radiális újragondolásai voltak. Panchasi külön fejezetet szentel a Franciaországban akkoriban dívó Amerika-képnek, mely múlt híján a jövőt és a fejlődést jelentette a „Hatszögben”, ugyanakkor az I. világháború következményeként, terhes örökségként ott lebegett a következő háború gondolata is. Az utolsó fejezet pedig a jövő – eszményi – nemzetközi nyelvének kérdését veti fel a Párizs környéki békéket záró diplomáciai tárgyalások nyelvkérdése kapcsán.

A „fogalmi távolság” eszméjét középpontba állító Kern kötete pedig abból indul ki, hogy a 19. század harmadik harmadától a nyugati kultúrában feltehetően azért sokasodnak meg az idővel kapcsolatos reflexiók – legyen szó Bergsonról, Husserlról, Proustról vagy a taylorista time managementről –, mert az egységes világidő 1884-es bevezetése a nevezetes washingtoni konferencián egészen egyszerűen új kereteket adott a mindennapi életnek a kortársak számára.⁵⁶ A korábbi referenciákat nyújtó megszokott helyi időt, illetve a megélt időt felváltotta az időzónához sorolt kronometrikus, órával mért idő társadalomtörténetileg kialakuló gyakorlata.⁵⁷ Az idő természetes: a múlt, a jelen, a jövő, a sebesség, a forma, a távolság, az irány és más témák érintésével Kern tehát az idő használatának, elgondolásának, tapasztalatának és a vele való kísérletezés és spekuláció világába vezeti el az olvasót. Panchasi és Kern közös hivatkozási pontja azonban Minkowski – a fenomenológia és a pszichopatológia által hanyagolt – *Le temps vécu* című munkája. A továbbiakban nem a társtudományok elemzési szempontjait szeretnénk felülbírálni, nem is tudnánk, hanem a Nagy Háború utáni időszak időtapasztalatának sajátos termékeként szeretnénk megvizsgálni.

Mivel Eugène Minkowski (1885–1972) magyar kontextusban még kevésbé ismert, nézzük meg röviden intellektuális pályafutása néhány állomását.⁵⁸ A Minkowskit *maître à penser*-nak, sőt, *cadik*-nak, igaz embernek nevező – magyar származású, de élete túlnyomó részét Franciaországban élő – Gábel József is úgy fogalmazott, hogy a pszichiáter nem kapta meg azt az elismerést, amely megillette volna, s valljuk meg nem kevés elfogultsággal és sűrűséggel úgy fogalmazott, hogy szerinte „Minkowski a betegségtudat Lukács Györgye, míg Lukács az osztálytudat Minkowskija”.⁵⁹ Mint Gábel rámutatott, Minkowski esetében úgy az I., mint a II. világháborús tetteinek, önfeláldozásának híre, elismerése

⁵⁶ Lásd még Grosz 1999.

⁵⁷ Kern 1983: 16–17; Bartky 1989; Zerubavel 1990. Továbbá az idő normalizáló szerepéről: Thompson 1990.

⁵⁸ Magyarul lásd Minkowski 1986.

⁵⁹ Gábel 1962: 165–168.

elnyomta, sőt, hátráltatta gondolkodói teljesítményének számba vételét.⁶⁰ Henri Ey, majd Jacques Lacan munkássága valósággal elhomályosította úttörő érdemeit.

Az ellentmondásos recepció mellett azonban vegyük észre, hogy amikor 1949-ben Maurice Merleau-Ponty a Sorbonne-on tartott előadásában a fenomenológia francia előfutáiról beszélt, az elsők között említette meg Minkowskit, aki a fenomenológiai szemlélet pszichopatológiába való bevezetésével ráadásul nemzetközi hírnevet szerzett.⁶¹ És ne feledjük, hogy a betegségtudat és a létezés viszonyrendszerét firtató fiatal Michel Foucault Karl Jaspers és Ludwig Binswanger mellett harmadikként Minkowskira, jelesen a *Le temps vécu*-re hivatkozik. Az érdeklő, hogy a betegnek a betegségről alkotott eredeti tudata miképpen érzékeli, pontosabban deformálja az időt és a teret: „számára a múlt már nem képes megsemmisülni, és ennek korrelációjaként, a múlt és a jelen nem befolyásolhatja a jövőt [...]; abszurd módon a jövőben minden lehetséges”.⁶² Mindezzel együtt természetesen Minkowski Foucault-ra tett hatása össze sem vethető Binswangerével, akivel rendszeresen találkozott és levelezett is.⁶³ Mint fentebb is említettük, Minkowski a bergsoni *élan vital*, az életlendület felfogásától vezéreltetve a mentális betegségek fenomenológiai felfogása mellett történelmi lázadását, és amellett érvelt, hogy a szkizofrénia lényege a valósággal való kapcsolat elvesztése. A szkizofrén beteget nem egyszerűen a környezettel való érzéki kapcsolat elvesztésének lehetősége, hanem sokkal inkább e kapcsolatok dinamikájának megbomlása jellemzi.⁶⁴ Ebből kiindulva elemzi Minkowski a világhoz való viszonyt jelentő idő és tér torzulását.

Jóllehet a *L'Évolution psychiatrique* kezdetben magában foglalja a pszichoanalízist is, illő megjegyezni, hogy maga Minkowski igyekezett távol tartani magát tőle; ez Franciaországban – mint Freud maga is utal rá – korántsem volt meglepő.⁶⁵ Míg Magyarországon 1913-ban megalakult a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület, addig Párizsban csak 1926-ban, s mint Erős Ferenc megjegyzi, maga Jacques Lacan is a szürrealizmus kerülőútvonalán jutott el a pszichoanalízishez.⁶⁶ Urfer rámutat arra, hogy Minkowski kifejezetten idegenkedett a pszichoanalízistől mind az osztályozásbeli, mind etiológiai kérdésekben; a kulcskérdés a szimptóma értelmezése, mely a pszichoanalízis számára tartalmi kérdés, míg Minkowski számára a tünet és annak tartalma pszichiátriai szempontból csak a felszín jelentik.⁶⁷ Ő, mint láthattuk, már korábban elkötelezte magát a fenomenológiai megközelítés mellett.⁶⁸

⁶⁰ Lásd Lanteri-Laura 1993: 64–67, valamint Pilliard-Minkovskó 2009.

⁶¹ Spiegelberg 1972: 233–248. A szerző módszeres áttekintése során Minkowski tudományos ambícióit Karl Jaspersszel és Ludwig Binswangerrel rokonítja.

⁶² Foucault 2000: 55. Lásd Basso 2012; Chrostowska 2012.

⁶³ Eribon 1991: 73–77. Vö. Smyth 2011.

⁶⁴ Minkowski 1948; Urfer 2001: 282.

⁶⁵ Freud 1989: 68–69.

⁶⁶ Erős 1985, 2001.

⁶⁷ Urfer 2001: 281.

⁶⁸ Minkowski 1925, 1927.

Világos tehát, hogy a sokoldalú műveltséggel bíró, a lélekelemzés felé az orvostudomány felől érkező kelet-európai Minkowski szinte az első pillanattól részt vett a pszichológia és a pszichopatológia terjesztésében, annyiban azonban nagyon is „francia”, hogy idegenkedett a pszichoanalízistól. Tanulmányait részben Varsóban, részben Münchenben végezte, vagyis amikor a háború idején Franciaországba érkezett, újfent idegen nyelvet sajátított el. Éppen ezért nem lehet pusztán véletlen, hogy Annick Urfer szerint Minkowski mondandóját olykor nehéz rekonstruálni, mert nem sztenderd tudományos nyelvet használt, hanem irodalmias, nemegyszer metaforákban gazdag nyelvezetet alkalmazott.

A továbbiakban arra vagyunk kíváncsiak, miért is lehet érdekes a történész szempontjából a Nagy Háború utáni évtizedek idő- és tértapasztalata szempontjából e munka. Már a zsáner is problémás: tudományos munka a *Le temps vécu* vagy valami más? Voltaképpen maga a szerző, illetve egyik első recenzense, a fiatal Lacan sem tudta eldönteni, hogy mi is a műfaja. Az I. világháború fronttapasztalataiból merített sok személyes vonatkozás, megfigyelés ugyanis egyfajta tudományos naplóvá teszi azt, melyet magyar kontextusban talán Mérei Ferenc börtönkörülmények között született *Lélektani naplójához* lehetne hasonlítani.⁶⁹ A mintegy négyszáz oldalas mű két nagyobb lélegzetű részből áll: az első a fenomenológiai alapozás, melyet elsősorban Henri Bergson, másodsorban pedig Edmund Husserl gondolatai inspiráltak, a második rész pedig a mentális betegek tér- és időtapasztalatának struktúráit elemzi. Udvarias, ám elméleti szinten módfelelt kritikussá cikkében Lacan úgy fogalmaz, hogy Minkowski az idő két gyökeresen különböző szemléletét óhajtotta egyesíteni. Talán ezért is indul ki abból, hogy a *Le temps vécu* ambiciózus, de kétértelmű könyv:

„A filozófiai szókincsből merített terminus használata extrém bizonytalanságról tanúskodik. Minkowski úr munkája igyekszik rögzíteni e használatot, de a bergsoni intuicionizmus gyakorlati módján. Vegyük úgy, hogy kevésbé elméleti konformizmusról, mint inkább olyan magatartásról van szó [...], melynek megfogalmazásai számunkra némileg elavultnak tűnnek, mint ahogyan elég iskolásnak tetszenek azok az érvelési antinómiák is, melyekből azok táplálkoznak”.⁷⁰

Ugyanakkor a *Le temps vécu* pszichopatológiai része is intuitív és impreszcionisztikus marad, melynek oka, hogy Minkowski – nyelvtudása dacára – nem ismeri, vagy nem használja Heidegger alapvető fogalmait. Ebből fakadóan Lacan a *Le temps vécu*-t egészében idejét múltnak, meghaladottnak tekinti. Ám hagy némi egérutat, amennyiben még a szigorú kritika is elismeri „az aktivitás eredeti antitéziseként értett várakozás (a passzivitás helyett, »ahogy értelmünk szeretné«) fogalmának leleményességét és a rendszer által elvárt módját”.⁷¹ Amit Lacan

⁶⁹ Lásd Mérei 1998.

⁷⁰ Lacan 1935–1936: 429.

⁷¹ Lacan 1935–1936: 430. Talán nem lényegtelen jelezni, hogy Lacan ettől függetlenül jó kapcsolatot tartott fenn Minkowskival, egyes munkák a szkizofrénia filozófiai értelmezésénél Lacan

értékel, azok elsősorban a jövő a *Le temps vécu*-ben bevezetett formái, nevezetesen a *vágy*, a *remény*, az *ima* és az *etikai cselekedet*, melyek egyaránt anticipálják a jövőt.⁷² Minkowski szerint az aktivitás és a passzivitás szembeállítása megtévesztő, mert ami a cselekvéssel szemben áll, az a temporális természetű jelenségként felfogott várakozás (*attente*), mely magában foglalja a jövőt (*avenir*).

„Ebből a szempontból a várakozás ugyanazon a szinten képzelhető el, mint az aktivitás. Léteznek persze különbségek. A cselekvésben a jövő felé törekszem, a várakozásban az időt ellenkezőképpen élem meg; utóbbiban azt érzem, hogy váratlan és megzabolázhatatlan módon a jövő érkezik felém. [...] A várakozásban, amilyen paradox módon csak lehetséges, az *azonnaliségot* élem meg. Így sokkal inkább közeledik a várakozás a szukcesszióhoz, mint a megélt tartamhoz. A várakozásban nincsen tartam, nincs időbeli szerveződés, de van két egymást követő elem, a majdnem egyedül megélt eljövendő pillanat, mely a jelen kizárásával a maga megzabolázhatatlan módján [tör] az én felé. A hangsúly a szukcesszió B pillanatára esik, mely hogy úgy mondjam, felszívja a pillanatot és a valamivé-válás (*devenir*) nem hagyja helyettesíteni a pillanatot”.⁷³

Minkowski szerint téves azt állítani, hogy a várakozásban megélem a jelent és a közvetlen jövőt, mert valójában csak azt a jövőt éljük meg, mely jelenné tud válni. A várakozás lényege tehát, hogy anticipálunk valamit, s ha ennek tárgya iránt tanúsított érdeklődésünk elég erősnek bizonyul, úgy megélhetjük a jövőt – de nem a jelent. A szerző azt hangsúlyozza, hogy a bergsoni életlendület (*élan vital*) az, mely ezt az időbeli anticipációt táplálja, ám e meglátása – mint Lacan kapcsán ízelítőt kaptunk belőle – meglehetősen intuitív és személyes marad.

„Az életlendület és csakis az életlendület hozza létre előttünk a jövőt [...]. Ámde pontatlan lenne azt mondani, hogy *tudjuk*, hogy létezik jövő és hogy életlendületünket efelé a jövő felé irányítjuk. A jövő és az életlendület oly szorosan együvé tartoznak, hogy valójában egy egészet alkotnak. Az életlendület az, amely feltárja előttünk a jövő létét, amely jelentést ad neki, mely felnyitja és létrehozza előttünk, s ez az a jövő, melylyel kapcsolatban egy nap talán *megtudhatunk* egy pár, jóllehet igen kevés dolog”.⁷⁴

Majd oly módon folytatja, hogy a jövő a „legstabilabb pontja az időnek. Amíg a kiterjesztett jelen többé-kevésbé röpkének tűnik, amíg a múlt lassan eltávolodik tőlünk, addig a jövő nem mozdul, de legalábbis *nem* egészében

---

előfutárának tartják őt (például Waelhens–Ver Eecke 2001). Életrajzi adalék, hogy amikor Françoise Minkowska-Brokman 1950-ben meghalt, akkor Lacan búcsúztatta őt. Lásd Mijolla (szerk.) 2005: 1056–1057.

⁷² Vö. Emery 2006: 43–44.

⁷³ Minkowski 1968: 81–82. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁴ Minkowski 1968: 35. (Kiemelés az eredetiben.)

mozdul”.⁷⁵ Ahhoz azonban, hogy világosabban értsük Minkowski meglátásait, meg kell különböztetnünk a „valamivé válást” (*devenir*) a „jövőtől” (*avenir*). Úgy magyarázza, hogy „ha engem meg kell operálni holnap, akkor minden pillanatban érzem, hogy a végzetes óra közeledik felém, mégpedig azért, mert ez a fontos esemény időben egy meghatározott pontra van betervezve, de alapvetően az igazi jövő az az, ami ezen a ponton túl kezdődik. A jövő kimeríthetetlen”.⁷⁶

A pszichiáter szemében a valamivé válás mindig konkrét pontot jelent a jelen előtt, mely felszámolja önmagát abban a pillanatban, amint a terv beteljesül. Ezzel szemben a jövőt sohasem lehet elérni. A várakozás vitális jellege miatt Minkowski szerint könnyebben megtapasztalható a jövő *horizontja*, mint a valamivé válás konkrét tárgya; megítélésünk szerint ez a paradoxonnak tűnő megállapítás azonban 1914–1918 állóháborúi nélkül kevésbé értelmezhető. Minkowski speciális kontextusban íródó, bár általános időfilozófiának szánt gondolatai bizonyos szempontból rokoníthatók Niklas Luhmann egyik írásával. A kronológia „feltételezi az önazonosságot és az idő folytonosságát, mely csak egyetlen megkülönböztetési elvet ismer: a dátumét. Ebben az értelemben a jövő nem más, mint dátumok sorozata, melyek a jelen után következnek”.⁷⁷ Ám a kronológiai linearitás gondolatától távolodva Luhmann azt javasolja, hogy az időt különböző *modalitásokként* fogjuk fel.

„Ez annyit tesz, hogy a jövőt és a múltat úgy fogjuk fel, mint a jelen időbeli horizontjait. [A modalitások elméletének] legfontosabb következménye, mely a címben is megjelenik, vagyis, hogy a jövő nem kezdődhet el. A horizont egyik leglényegesebb sajátossága, hogy sosem érhetjük el, érinthetjük vagy haladhatjuk meg, ennek ellenére hozzájárul a jelen meghatározásához.”⁷⁸

Reinhart Koselleck, tőle némileg szokatlanul, de jó dramaturgiai érzékkel egy Hruscsov-viccel világitja meg a horizont fogalmát:

„A horizonton már látszik a kommunizmus – szónokolja Hruscsov az emelvényről. A hallgatóságból valaki közbekiált:

– Hruscsov elvtárs, mi az a horizont?

– Nézz utána a lexikonban – veti oda Nyikita Szergejevics.

Kíváncsi kérdezőnk otthon felcspaja az idegen szavak szótárát és a következő magyarázatot találja:

Horizont – képzeletbeli vonal, mely az eget a földtől elválasztja; ahogy közeledünk felé, úgy távolodik”.⁷⁹

⁷⁵ Minkowski 1968: 75. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁶ Minkowski 1968: 75.

⁷⁷ Luhmann 1976.

⁷⁸ Luhmann 1976: 139–140.

⁷⁹ Koselleck 2003: 409–410.

A horizontot tehát olyan hipotetikus vonalként fogja fel a német történész, ami mögött olyan új tapasztalati tér nyílik meg, melyről még nincs tudomásunk, még kevésbé bizonyosságunk. Persze Koselleck a tapasztalati tér és várakozási horizont fogalmakat nem csak ellenfogalmakként használja, hanem egymást feltételező korrelátumokként is, ezért írja, hogy „nincs tapasztalat várakozás nélkül, nincsenek várakozások tapasztalatok nélkül”.⁸⁰ Minkowskinál ezt az egymásra vonatkoztatást így nem találjuk meg.⁸¹

És jóllehet nem lényegtelenek a tapasztalat és a várakozás fogalmai közötti különbségek, a *Le temps vécu*-t nem feltétlenül gondolati értéke vagy kidolgozottsága okán érdemes kézbe venni, hanem dokumentumként. Ez az értelmezési szempont egyébként magától Lacantól sem állt messze, amikor úgy fogalmazott, hogy a mű a tudományos objektiváció, a fenomenológiai analízis és személyes beszámoló (*témoignage personnel*) sajátos egyvelege.⁸² Ha megnézzük a szöveg-szerző alakzatokat, akkor látható, hogy a tudományos elemzéstől távol álló, valóban személyes hangú, már-már a vallomáshoz közelálló stílus is feltűnik. Az előszóban meglehetősen ünnepélyes tónusban fogalmaz a szerző:

„[A] háború alatt a békét vártuk; azt reméltük, hogy ott folytathatjuk az életünket, ahol abbahagytuk. Valójában nehézségek, csalódások, kudarcok és a lét új feltételeihez való alkalmazkodás sokszor kínos és hiábavaló erőfeszítéseinek új korszaka kezdődött. Meddő és sötét évek követték a háborút. [...] A háború alapvetően formálta át az életemet.”⁸³

A háború után Minkowski nekilátott a szerzett tapasztalatok, megfigyelések rendszerezésének és katalogizálásának, ám nem memoárnak szánta azokat, hanem tudományos reflexiónak, mely utóbb a *Hogyan éljük meg a jövőt (s nem azt, ami tudunk róla)* címet kapta (bár végül kiadatlan maradt).⁸⁴ A fronton látott és hallott dolgok esetében természetesen nem különösebben meglepő, hogy egy lelki jelenségekkel dolgozó ember lejegyezni és rendszerezni óhajtja megfigyeléseit. Erős Ferenc tanulmánya Freud és Ferenczi Sándor gazdag levelezése nyomán már betekintést nyújtott a háborús lelki sérülések ilyen szempontú tanulmányozásába, ami még akkor is roppant fontos, ha Ferenczi leginkább a hátországbán, Pápán, majd a Mária Valéria barakk-kórház ideggyógyászati osztályának vezetőjeként találkozott először *tömegesen* a háború fizikai és lelki sérültjeivel.⁸⁵ Ferenczi egy 1918 szeptemberében megtartott előadásán már utalt arra, hogy a háborús neurológiai irodalom „óriási tömegéből” csak egy-egy szempontot emel ki, mely jól jelzi a lelki problémák eltömegesedésének, általánossá

⁸⁰ Koselleck 2003: 404.

⁸¹ Fraisse 1967: 159–210.

⁸² Lacan 1935–1936: 425.

⁸³ Minkowski 1968: 75.

⁸⁴ Kern 1983: 89–90.

⁸⁵ Erős 2007b.

válásának problémáját, mely jelenséget nem utolsósorban maga a háború, az erőszak, a gyökeresen megváltozó hétköznapi élet indukáltak.⁸⁶

Ám Minkowskit nem csak a konkrét megbetegedések pszichopatológiája érdekelte, diagnosztikai tapasztalatait összekötötte fenomenológiai érdeklődésével is: ennek a kettős ambíciónak a sajátos ötvözete a *Le temps vécu*. A fentebb már idézett, *Hogyan éljük meg a jövőt* című kézirat azonban már jelzi Minkowski azon szándékát, hogy a frontszolgálat élményeit ne pusztán patológiai szempontból értékelje, hanem kiterjessze azt a normál életvilágra is; akarva-akaratlan azt feszegeti, hogy ilyen határhelyzetekben még *szérválasztható-e* egymástól a patológus és a normális. Ám tisztán módszertani szempontból az a törekvés, hogy az idő pszichopatológiájából általánosabb következtetéseket óhajt levonni, önmagában eléggé problematikus. E dilemmát úgy oldhatjuk fel, hogy a *Le temps vécu*-t határműfajként fogjuk fel: olyan tapasztalatokon nyugvó beszámolóknak (*témoignage*), mely a rendszeres pszichopatológiai feldolgozást és fenomenológiai tolvajnyelvet ötvözi a fikcióval (háborús anekdoták, illetve *bonmot*-k használatával). Csak példaként: a szerző a lövészárokban töltött hosszú idő monotóniájáról értekezve némi szójátékkal úgy fogalmaz, hogy „nem azt mondtuk a háború alatt, hogy nemcsak az ellenségnek (*ennemi*), de az unalomnak (*ennui*) is ki vagyunk tévé”.⁸⁷ Elismerve, bár kritikusan szemlélve tehát a *Le temps vécu* intellektuális kvalitásait mondhatja azt Stephen Kern könyvében, hogy a pszichiáter munkája bizonyos értelemben nem más, mint a Nagy Háború lövészárokban töltött élet fenomenológiája, mely a katonák szemszögéből építi fel az időhorizontok elméletét, s ebben kitüntetett szerepet szán a „jövőnek”.⁸⁸

Jóllehet Kern és Panchasi nem térnek ki a *Le temps vécu* második, pszichopatológiai részére, számunkra mégis rendkívüli fontossággal bír, hiszen Minkowski itt fejt ki a mentális betegség és a megélt idő torzulásának összefüggését:

„[E]lsősorban a szkizofrének esetében, az időhöz és a térhez kapcsolódó személyes tapasztalatok a betegség által mélyen megzavart mentális alaplazon keletkeznek. [...] Ráadásul, lévén, hogy a szkizofrénia folyamata magával az élet dinamizmusával (*dynamisme vital*) áll szemben, a megélt idő fenoménjének zavara rendkívül mély lesz. Itt az idő *teljes egészében* [...] *összeomlik*”.⁸⁹

Ez az állapot lényegét tekintve nem csak az időhorizontok észlelését zavarja össze, de az idő mély áthelyeződése együtt jár a *múlt túlsúlyba* kerülésével. Az egyes mentális betegségek között mutatkozó evidens különbségeket nem számítva a közös ezekben az – vonja le a következtetést Minkowski –, hogy egyfelől a múlt dominálja a mentális betegek időstruktúráját, másfelől viszont az is jellemzi őket, hogy meg vannak fosztva a jövő képzetétől. Amint a pszichiáter

⁸⁶ Ferenczi 1982.

⁸⁷ Minkowski 1968: 12.

⁸⁸ Kern 1983: 90. Újabbán idézi Saint-Amour 2015: 18–20.

⁸⁹ Minkowski 1968: 266. (Kiemelés az eredetiben.)

egyik betege megfogalmazta vallomásában: „a múlt egy szakadék, a jövő pedig egy hegység”.⁹⁰ A normálisnak mondott állapot feltétele tehát a kiegyensúlyozott, de a hangsúlyt a jövőre fektető időstruktúra, melynek jövőorientáltságát az életlendület által szavatolja; ez a megélt jövő horizontja, melyet értelemszerűen sosem érhetünk el.

„A jövő (avenir) illetéknéppen meghaladja a tudás és az élmény oppozícióját. De az ő [ri. Minkowski] kérdése az: »hogyan éljük meg a jövőt, függetlenül a tudástól és a tudás előtt?« A jövő ugyanis közönséges értelemben magában foglalja az *idő irányát*, s emiatt életünk alapvetően a jövőbe tekint. Kiemelkedik tehát a struktúrák egy vonala, mely a cselekvéstől és a várakozástól az imán át egészen az etikai cselekedetig vezet. A jövő alkotja tehát ezt a horizontot, amely sosem tűnik el, s melyet nem keverhetünk össze a valamivé válással (*devenir*)”.⁹¹

Minkowski jövőt anticipáló gondolkodásában megkülönböztetett súlya van egyfelől a megélésnek, ennek megtörténtségének, másfelől az ideálnak, mely egy a jó felé törő etikai mozzanatot foglal magában. Másképpen fogalmazva, a pszichiáter szerint a megélt jövő kétféleképpen érthető meg: az egyik olyan cselekvések révén, mely az embereket elkötelezi egy jövőbeli cél reményében. A másik a várakozás, az anticipáció egy formája, mégpedig a maga elkerülhetlenségében, vagyis, hogy az elvárt jövő figyelmen kívül hagy minden ellenőrzésre, féken tartására tett emberi szándékot. Ahhoz, hogy a megélt jövő attitűdje működképes legyen, Minkowski szerint a két módusznak egyensúlyban kell lennie. Pszichopatológiai értelemben ugyanis az akut pszichotikus betegek problémája abban áll, hogy megbomlott bennük a temporalitás, az időbeliség észlelése, s különösen a jövővel kapcsolatos érzékük deformált. A múlt, a jelen és a jövő folyamatának egészséges tudata nélkül az embereket nyomasztó sajnálat, túltengő emlékezet keríti hatalmába, s képtelenné válnak arra, hogy céljaikat, elképzeléseiket a jövőbe vetítsék.

Köztudott, hogy a Nagy Háború sok mindent átformált a nyugati társadalmakban. A mentalitástörténet, az antropológia vagy újabban az emlékezetkutatás a halállal, a testtel, a gyással való összefüggésben komoly törést mutatott ki.⁹² A Nagy Háború utáni emlékezet kutatása, s a többnyire ebből táplálkozó historiográfiai gondolkodás, mely a két háborút követő hosszú távú traumával magyarázza a kortárs nyugati időtudat múlt- és emlékezetközpontúságát, talán kevésbé vetett számot azzal, amit fentebb a lövészárkokban töltött élet fenomenológiájának, illetve megélt jövőnek neveztünk.⁹³ A szociológus Maurice Halbwachs vagy a pszichiáter Eugène Minkowski munkásságát, gondolkodását valamiképpen

⁹⁰ Minkowski 1968: 261.

⁹¹ Mahieu 2000. Kelemen András magyar fordítása adja vissza így igen pontosan a *devenir* szó jelentését, lásd Minkowski 1986: 288.

⁹² A teljesség igény nélkül: Schwartz 1998: 45–88; Bernard 2001; Capdevila–Voldman 2002.

⁹³ Hartog 2006: 110.

befolyásolta a Nagy Háború, s az azután következő évek, évtizedek. Halbwachs nyolc évvel Minkowski előtt született, a *Les cadres sociaux de la mémoire* nyolc évvel korábban jelent meg, mint a *Le temps vécu*. Jóllehet 1935 után ugyanabban a Párizsban közlekedtek, tudásunk szerint sem személyesen, sem intellektuális értelemben nem találkoztak soha egymással, pedig mindketten Henri Bergson-tól indultak. Persze nincs ezen mit csodálkozni, hiszen a durkheimi szociológia követői és a *L'Évolution psychiatrique* pszichiáteri fogalmilag, módszertanilag homlokegyenest ellentétesen fogták fel és konstruálták meg a tudományuk által posztulált *embert*; az emlékezet és a jövő fogalmainak középpontba állítása mellett ott van az öngyilkosság tökéletesen eltérő felfogása. Durkheim szerint a pszichiáterek egy társadalmi tényt fognak fel egyéni patológiaként, míg utóbbiak szerint a durkheimista szociológusok külsődleges tényezőkkel magyaráznak mélyen nyugvó mentális jelenségeket.⁹⁴ E vita mögött megítélésünk szerint nem csak az egyén–társadalom dilemmáját láthatjuk, hanem azt is, hogy hasonló élmények nyomán, nagyjából ugyanabban a térben és időben látszólag homlokegyenest eltérőnek tűnő szempontrendszert alkalmazott az idő társadalmi konstrukciójára két Bergsontól indult kutató. Olyan, mintha egyebek mellett ez is az idő polifon szerkezetére utalna, s a „párhuzamos különidejűségek” újabb példáját adná a kezünkbe.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ackermann, Volker 1994: 'Ceux qui sont pieusement morts pour la France'. Die Identität des Unbekannten Soldaten. In: Koselleck, Reinhart – Jeismann, Michael (Hgg.): *Der Politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München, 281–314.
- Alexander, Jeffrey 2014: Holokauszt és trauma: kulturális univerzalizmus Nyugaton. In: Szász Anna – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest, 66–147.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2006: *1914–1918. Az újrairt háború*. Budapest.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane 2006: Massacres. Le corps et la guerre. In: Courtine, Jean-Jacques (dir.): *L'histoire du corps. Les mutations du regard – le 20e siècle*. III. Paris, 293–334.
- Bartky, Ian R. 1989: The Adoption of Standard Time. *Technology and Culture* (30.) 1. 25–56.
- Basso, Elisabetta 2012: On Historicity and Transcendentality Again. Foucault's Trajectory from Existential Psychiatry to Historical Epistemology. *Foucault Studies* (8.) 14. 154–178.

⁹⁴ Mucchielli–Renneville 1998.

- Bastide, Roger 1970: *Mémoire collective et sociologie de bricolage*. *L'Année sociologique* 21. 65–108.
- Becker, Annette 2003: *Maurice Halbwachs: un intellectuel en guerres mondiales, 1914–1945*. Paris.
- Becker, Annette 2004: La guerre des gaz entre tragédie, rumeur, mémoire et oubli. In: Prochasson, Christophe – Rasmussen, Anne (dir.): *Vrai et faux dans la Grande Guerre*. Paris, 257–276.
- Béra, Mathieu é. n.: Halbwachs, sociologue de la mémoire, a-t-il refoulé la guerre? <http://www.philosophiedudroit.org/bera,%20halbwachs%20par%20becker.htm> – utolsó letöltés: 2015. március 14.
- Bernard, Jean-Pierre A. 2001: *Les deux Paris: les représentations de Paris dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Paris.
- Besnard, Philippe 1979: La formation de l'équipe de l'Année sociologique. *Revue française de sociologie* (20.) 1. 7–31.
- Bloch, Marc 1921: Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre. *Revue de synthèse historique* 33. 13–35.
- Bloch, Marc 1925: Mémoire collective, tradition et coutume. A propos d'un livre récent. *Revue de synthèse historique* 40. 73–83.
- Bloch, Marc 2006: *L'Histoire, la guerre, la résistance*. (Becker, Annette – Bloch, Étienne [dir.]) Paris, 293–316.
- Buch, Esteban – Riout, Denys – Roussin, Philippe (dir.) 2010: *Réévaluer l'art moderne et les avant-gardes*. Paris.
- Burguière, André 2006: *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*. Paris.
- Burke, Peter 2001: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* (12.) 1. 3–21.
- Capdevila, Luc – Voldman, Danièle 2002: *Nos morts. Les sociétés occidentales face aux tués de la guerre (XIXe–XXe siècles)*. Paris.
- Carlyle, Thomas 2003: *Hösockröl*. Budapest.
- Carroy, Jacqueline 2008: Les rêves de et selon Maurice Halbwachs. La science publique et l'intime partagé d'un sociologue. *Revue des sciences sociales* 40. 94–103.
- Chrostowska, S. D. 2012: Angelus Novus, Angst of History. *Diacritics* (40.) 1. 42–68.
- Craig, John E. 1979: Maurice Halbwachs à Strasbourg. *Revue française de sociologie* (20.) 1. 273–292.
- Davy, Georges 1960: Émile Durkheim. *Revue française de sociologie* (1.) 1. 3–24.
- Denis, Ernest – Durkheim, Émile 1915: *Qui a voulu la guerre?* Paris.
- Derrida, Jacques 1995: *Mal d'archive*. Paris.
- Dulong, Renaud 1998: *La témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris.
- Dumoulin, Olivier 2000: *Marc Bloch*. Paris.
- Durkheim, Émile 1915: *L'Allemagne au-dessus de tout. La mentalité allemande et la guerre*. Paris.
- Dzimira, Sylvain 2007: *Marcel Mauss, savant et politique*. Paris.
- Eco, Umberto 1998: *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest.
- Eco, Umberto 2002: Hogyan dívik a divat a kultúrában? In: Eco, Umberto: *Az új közép-kor*. Budapest, 88–97.
- Emery, Erich 2006: *Prendre le temps d'être*. Lausanne.

- Eribon, Didier 1991: *Michel Foucault (1926–1984)*. Paris.
- Erős Ferenc 1985: Pszichoanalízis és strukturalizmus Jacques Lacan munkásságában. *A Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás Szekciójának füzetek* 6.
- Erős Ferenc 2001: Jacques Lacan, a vágy tragédiája. In: Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*. Budapest, 239–251.
- Erős Ferenc 2007a: Trauma és történelem. In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest, 13–26.
- Erős Ferenc 2007b: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában. Freud, Ferenczi és a háborús neurózisok. In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*, Budapest, 103–120.
- Ferenczi Sándor 1982: A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: Ferenczi Sándor: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Budapest, 199–225.
- Foucault, Michel 2000: *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése*. Budapest.
- Fraisse, Paul 1967: *Psychologie du temps*. 2. bőv. kiad. Paris.
- Freud, Sigmund 1989: *Önéletrajzi írások*. Budapest.
- Gabel, Joseph 1962: *La fausse conscience. Essai sur la réification*. Paris.
- Gaudard, Pierre-Yves 1997: *Le fardeau de la mémoire. Le deuil collectif allemand après le national-socialisme*. Paris.
- Gensburger, Sarah 2011: Réflexion sur l’institutionnalisation récente des Memory Studies. *Revue de Synthèse* (132.) 3. 411–433.
- Grosz, Elizabeth 1999: Thinking the New: Of Futures yet Unthought. In: Grosz, Elizabeth (ed.): *Becomings: Explorations in Time, Memory, and Futures*. Ithaca, 15–28.
- Gunter, Pete A. Y. 2008: Bergson’s Divided Line and Minkowski’s Psychiatry: the Way Down. In: Weber, Michel – Basile, Pierfrancesco (dir.): *Chromatikon IV. Annuaire de la philosophie en procès – Yearbook of Philosophy in Process*. Louvain, 107–119.
- Halbwachs, Maurice 1967: Mémoire collective et mémoire individuelle. In: Halbwachs, Maurice: *La mémoire collective* (1950). Paris.
- Halbwachs, Maurice 1971: Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.) *A francia szociológia*. Budapest, 124–131.
- Halbwachs, Maurice 1994: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris.
- Halbwachs, Maurice 2000: A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai írások a XX. század elejéig*. I. kötet. Budapest, 403–432.
- Halbwachs, Maurice 2012: *Écrits d’Amérique*. (Topalov, Christian [dir.] Paris.
- Hartog, Francois 2006: *A történetiség rendjei: prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest.
- Hirsch, Marianne é. n.: An Interview with the author of *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture of the Holocaust*. <http://www.cupblog.org/?p=8066> – utolsó letöltés: 2015. március 14.
- Hirsch, Marianne 2001: Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory. *The Yale Journal of Criticism* (14.) 1. 5–37.
- Hirsch, Marianne 2012: *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York.
- K. Horváth Zsolt 2013: Az új művészet társadalmi programja: Hevesy Iván, Palasovszky Ödön és a megélt jövő imperatívusza. *2000* (25.) július–augusztus. 53–61.

- Kattan, Emmanuel 2002: *Penser le devoir de mémoire*. Paris.
- Keck, Frédéric 2005: The Virtual, the Symbolic, and the Actual in Bergsonian Philosophy and Durkheimian Sociology. *MLN* (120.) 5. 1133–1145.
- Kern, Stephen 1983: *The Culture of Time and Space, 1880–1918*. Cambridge.
- Koselleck, Reinhart 1979: Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden. In: Marquard, Odo – Stierle, Karlheinz (Hgg.): *Identität*. München, 255–276.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest.
- Kovács Ákos 1991: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok eseménytörténete. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest, 104–124.
- Lacan, Jacques 1935–1936: Psychologie et esthétique. *Compte rendu du Temps vécu de Minkowski. Recherches Philosophiques* 4. 424–431.
- Lalieu, Olivier 2001: L'invention du 'devoir de mémoire'. *Vingtième Siècle* 69. 83–94.
- Lanteri-Laura, Georges 1993: Introduction à l'œuvre psychopathologique d'Eugène Minkowski. In: Minkowski, Eugène: *Etudes sur la structure des états de dépression*. Paris, 64–67.
- Luhmann, Niklas 1976: The Future Cannot Begin. *Social Research* (43.) 1. 130–152.
- Mahieu, Eduardo T. 2000: Une lecture de Minkowski. (Előadás a Cercle Henry Ey-ben, 2000. április 20.) <http://eduardo.mahieu.free.fr/Cercle%20Ey/Seminaire/MINKOWSKI.htm> – utolsó letöltés: 2015. március 14.
- Marcel, Jean-Christophe 2006: Annette Becker, Maurice Halbwachs: Un intellectuel en guerres mondiales 1914–1945. *Revue française de sociologie* (47.) 2. 383–385.
- Mauss, Marcel 2004: A test technikái. In: Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest, 423–446.
- Mérei Ferenc 1998: *Lélektani napló*. Budapest.
- Mijolla, Alain de (ed.) 2005: *International Dictionary of Psychoanalysis*. Detroit.
- Minkowski, Eugène 1926: *La notion de perte de contact vital avec la réalité et ses applications en psychopathologie*. Paris.
- Minkowski, Eugène 1948: Phénoménologie et analyse existentielle en psychopathologie. *L'Évolution psychiatrique* 11. 137–185.
- Minkowski, Eugène 1968: *Le temps vécu. Études phénoménologiques et psychopathologiques*. Neuchâtel.
- Minkowski, Eugène 1986: A szkizofrénia. In: Pethő Bertalan (szerk.): *Pszichiátria és emberkép*. Budapest, 281–300.
- Moscovici, Serge 1976: *La psychanalyse, son image et son public*. Paris.
- Mucchielli, Laurent – Renneville, Marc 1998: Les causes du suicide: pathologie individuelle ou sociale? Durkheim, Halbwachs et les psychiatres de leur temps (1830–1930). *Déviance et société* (22.) 1. 3–36.
- Nagy Ildikó 1991: Első világháborús emlékművek. Esemény- és ideológiatörténet. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest, 125–140.
- Namer, Gérard 1994: Postface: Rééditer Les cadres sociaux de la mémoire de Maurice Halbwachs. In: Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 299–367.
- Nora, Pierre 2001: The tidal wave of memory. *Newsletter. Institut für die Wissenschaften vom Menschen* 72. 26–29.
- Nora, Pierre 2002: Pour une histoire au second degré. *Le Débat* 122. 24–31.

- Norton Cru, Jean 1929: *Témoins. Essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants édités en français de 1915 à 1928*. Paris.
- Norton Cru, Jean 1997: *Du témoignage*. Paris
- Offenstadt, Nicolas 1999: *Les fusillés de la grande guerre et la mémoire collective*. Paris.
- Panchasi, Roxanne 2009: *Future Tense. The Culture of Anticipation in France between the Wars*. Ithaca–London.
- Pilliard-Minkovski, Jeannine 2009: *Eugène Minkovski 1885–1972 et Françoise Minkovska 1882–1950. Éclats de mémoire*. Paris.
- Pléh Csaba 1999: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya Anikó et al. (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 437–446.
- Prochasson, Christophe 2001: Les mots pour le dire. Jean Norton Cru, du témoignage à l'histoire. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (48.) 4. 160–189.
- Prochasson, Christophe 2008: *L'Empire des émotions. Les historiens dans la mêlée*. Paris.
- Prost, Antoine 1977: *Les anciens combattants et la société française, 1914–1939*. I–III. Paris.
- Ranschburg Pál 1901: Módszerem és készülékem az emlékező erő vizsgálatára. In: Epstein László (szerk.): *Az 1900. évi október 28–29-én Budapesten tartott Első Országos Elmeorvosi Értekezlet munkálatai*. Budapest, 111–118.
- Ranschburg Pál 1939: Les bases somatiques de la mémoire. In: *Centenaire de Th. Ribot et jubilé de la psychologie scientifique française*. Agen, 513–531.
- Revel, Jacques 2006a: A történelem és a társadalomtudományok: az *Annales* paradigmái. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 555–576.
- Revel, Jacques 2006b: Le fardeau de la mémoire. In: *Parcours critique. Douze exercices d'histoire sociale*. Paris, 371–387.
- Ribot, Théodule 1901: *Az emlékezet betegségei*. Budapest.
- Ribot, Théodule 1906: *Les maladies de la mémoire*. 18. kiadás. Paris.
- Ricœur, Paul 1997: *L'Idéologie et l'utopie*. Paris.
- Robin, Régine 2003: *La mémoire saturée*. Paris.
- Rochlitz, Rainer 1990: L'esthétique, l'individualisme et la tentation néoconservatrice. *Critique* 521. 785–801.
- Russell, Nicolas 2006: Collective Memory before and after Halbwachs. *The French Review* (79.) 4. 792–804.
- Saint-Amour, Paul K. 2015: *Tense Future: Modernism, Total War, Encyclopedic Form*. Oxford.
- Schwartz, Vanessa R. 1998: *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*. Berkeley.
- Smyth, Bryan 2011: Foucault and Binswanger: Beyond the Dream. *Philosophy Today* 55. 92–101.
- Sontag, Susan 1983: *A betegség mint metafora*. Budapest.
- Spiegelberg, Herbert 1972: *Phenomenology in Psychology and Psychiatry: A Historical Introduction*. Evanston.
- Stanghellini, Giovanni 2001: A Dialectical Conception of Autism. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* (8.) 4. 295–298.

- Takács Erzsébet 2008: Megjegyzések a francia historiográfia és szociológia viszonyáról a 30-as években. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest, 45–60.
- Thompson, E. P. 1990: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 60–116.
- Tiedemann–Bartels, Hella 1986: „La mémoire est toujours de la guerre”. Benjamin et Péguy. In: Wismann, Heinz (dir.): *Walter Bejamin et Paris*. Paris, 133–144.
- Todorov, Tzvetan 1995: *Les abus de la mémoire*. Paris.
- Urfer, Annick 2001: Phenomenology and Psychopatology of Schizophrenia: the Views of Minkowski. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* (8.) 4. 279–289.
- Vargyas Gábor 2004: E. Durkheim és A vallási élet elemi formái. In: Durkheim, Émile: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest, I–XXXI.
- Waelhens, Alphonse de – Ver Eecke, Wilfried 2001: *Phenomenology and Lacan on Schizophrenia: After the Decade of the Brain*. Leuven, 129–131.
- Zerubavel, Eviatar 1990: La standardisation du temps. Une perspective socio-historique. *Politix* (3.) 10–11. 21–32.

Kovács Éva

Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban

2010-ben az Országgyűlés a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánította a trianoni békeszerződés aláírásának napját. Azóta számos, amúgy eltérő szakmai és politikai nézeteket valló társadalomtudós – hogy csak a legismertebbeket említsem: Csepeli György, Gyáni Gábor, György Péter, Heller Ágnes, Ormos Mária, Romsics Ignác és Ungváry Krisztián – nevezte egyöntetűen máig ható társadalmi traumának a békeszerződést.¹

„TOTÁLIS TRAUMACSOMAG”

Két évvel később, 2012 nyarán szenvedélyes vita bontakozott ki a zsidóságnak a 20. századi magyar történelemben – különösen az 1918–19-es forradalmak és az 1945 utáni újrakezdés idején – játszott szerepéről, amely Gerő–Romsics-vitaként (egyések szerint a magyar *Historikerstreit*ként) vonult be a köztudatba,² s amely a Trianon-jelenséget is új megvilágításba helyezte. Mind a Nemzeti Összetartozás Napjával kapcsolatos emlékezetpolitikai összefüggésekről, mind a Gerő–Romsics-vitáról írtam már;³ most azt próbálom bemutatni, miképp „eszkalálódott” egy tudományos szempontból alig átgondolt trauma-koncepció az elmúlt évtizedben a köztörténelemtől és az emlékezetpolitikáról folyó magyarországi diskurzusban.

A Gerő–Romsics-vita egyik résztvevője, Bojtár Endre arra hívta fel neheztelően a figyelmet, hogy Romsics Ignác a *Magyar sorsfordulók 1920–1989* című könyvében⁴ Trianont igen, ám a két világháború közötti antiszemita törvényeket, a holokausztot, de még az 1945-ös felszabadulást sem említette az 1920–1989 közötti magyar történelem tíz sorsfordulója között.⁵ Romsics válaszában azzal érvelt, hogy a kötet nem törekedett a teljességre, korábbi tanulmányainak gyűjteménye, „önálló témaként” pedig, mint írta „korábban soha, semmilyen összefüggésében nem foglalkoztam a holokauszttal és az antiszemitizmussal sem”.⁶

¹ Az ÉS-ben folytatott vitát Laczó Ferenc foglalta össze (Laczó 2011). A tágabb összefüggéseket lásd Zahorán 2013.

² A vita kronológiáját lásd Rácz 2012. A vita elemző összefoglalóját pedig Rigó 2013.

³ Kovács 2010, 2013.

⁴ Romsics 2012a.

⁵ Bojtár 2012, Ungváry 2012.

⁶ Romsics 2012b.

A kötet szerkezete, a sorsfordulók kiválasztása azonban még egykori tanítványát, Ungváry Krisztiánt is meglepte: „Romsics sokkal nagyobb és ismertebb történész annál, mintsem elhithető volna neki, hogy a sorsfordulók tárgyalása nála véletlenszerű, csupán pillanatnyi érdeklődése által determinált.”⁷

Mindez tehát a szerző eredeti szándékától függetlenül is jól tükrözi a rendszerváltás utáni évtizedek emlékezet- és történelempolitikájának ellentmondásosságát és a történész szakma aktív részvételét ezen ellentmondás fenntartásában illetve újratereztetésében. Gyáni Gábor a vitához közvetlenül nem kapcsolódó írásában ezt, a Gerő–Romsics-vitában addig csak burkoltan megfogalmazott dilemmát emeli ki: „Trianon *versus* holokauszt”.⁸ E cikkben Gyáni Trianont és a holokausztot egymásra sokban hasonlító, egymást emiatt kizáró, illetve egymással versengő emlékezetként ábrázolja. Úgy véli, hogy azért is takarhatja el oly könnyen a Trianon-kultuszban feloldódó kollektív emlékezet a holokausztot, mert előbbinek – a kultusz természetéből fakadóan – nem kell reagálnia az időbeli változásokra, a Trianon által jelképezett eseménysor következményeire, Trianon és a holokauszt összefüggéseire. Gyáni ezt a helyzetet, rezignáltan ugyan, de tudomásul veszi és nem sok esélyt lát a változásra. A „*Historikerstreithoz*”, s abban Romsics idézett kijelentéséhez (tudniillik, hogy a 20. századi magyar történelem szakértőjeként a holokauszttal nem foglalkozott) felemás módon közelít: Romsics történetírói attitűdjét a Trianon-mítoszt re- és dekonstruáló magyar köztörténelem főáramába helyezi, ám közben azzal, hogy nem a történetírás, hanem a mai társadalmi emlékezet felől értelmezi a konkrét vitát, ki is tér a nyílt ütközés elől: az olvasó számára nem világos, hogy legitim-e jelenkor-történészként a holokausztot *nem* tanulmányozni. Gyáni írására két reflexió is érkezett. Az első György Péter tollából *Trianon és holokauszt – a múlt jövője* címmel. A cikkben György emlékezetpolitikai fordulatot sürget:

„A Trianon-sértettség feloldása automatikusan historizálja a Horthy-korszakot, s nyilvánvalóvá teszi, hogy annak normál állapotként való leírása, genealógiája: igen veszélyes tévedés. A modern, etnikai nemzetfogalmon túli magyar nemzettudat illúzió marad mindaddig, amíg hol a nagy sérelem mítoszának hódolunk, hol a zsidók idegenségéről, különbözőségéről folyik a vita. Két egymást éltető hazugságtól kell és lehet egyszerre megszabadulnunk.”⁹

Ez a szöveg, noha az illúziók ellen száll síkra, az emlékezet traumatikus voltát elfogadja. A másik vitacikket Romsics jegyzi, s miként György, a „vagy” helyett ő is az „és”-t használja, Romsics azonban magára a traumára fókuszál (*Trianon és a holokauszt – huszadik századi traumáink*), korábbi megszólalásához képest meglepően új megközelítésben: „a XX. századi magyar történelem két sorsdöntő eseménye, az 1920-as trianoni békeszerződés és az 1944-es holokauszt a nemzeti

⁷ Ungváry 2012: 1147.

⁸ Gyáni 2012. (Kiemelés tőlem – K. É.)

⁹ György 2012.

liberális magyar állam- és nemzetépítés tragikus kudarcának két egymással szorosan összefonódó komponense”.¹⁰

2013-ban *Mindennapi traumánkat add meg nekünk ma!* címmel a Fiala Írók Szövetsége (FISZ) kétnapos, úgynevezett traumatalálkozót szervezett magyar, román, cseh, szerb, horvát és szlovák költők, irodalmárok, történészek, traumatológusok és pszichológusok részvételével. 2014-ben *Tiéd a trauma, a hatalom és a dicsőség!* címmel már a második konferenciát tartották – s noha a blaszfém címek iróniát sejtettek, az előadások a kelet-közép-európai emlékezet traumatikus mivoltát meglehetősen komolyan vették. A 2010-et követő években több tucatnyi történeti, szociológiai és szépirodalmi írás, tanulmánykötet, konferencia és esemény címében jelenik meg a trauma kifejezés a 20. századi magyar történelem társadalmi emlékezetére utalva.¹¹

Amikor Závada Pált új könyve, a *Természetes fény* megjelenésekor a *Magyar Narancs* arról faggatta, hogy „a háború eseményei a regényben mint a trianoni traumára adott rossz válaszok jelennek meg, amelyek még több elbeszélhetetlen traumához vezetnek – most mit kezdünk ezekkel a traumákkal”, a szerző így válaszol:

„[E]bben egyre rosszabb köröket fut ez a nemzetinek mondott kollektív emlékezet, illetve annak államilag kinevezett formája. Hiszen ha már egyszer az a csapás ért minket, hogy hazánk a legszörnyűbb háborút így szenvedte el, illetve így hajtotta végre tetteleg, ilyen fölfoghatatlan bűnökkel egyetemben – akkor ennek egyetlen hozadéka az lehetne, hogy tanuljunk, okuljunk belőle. Ez olyan *totális traumacsomag*, amelynek földolgozására a történetek föltárása, a felelőségek bevallása, egyfajta nemzeti megrendülés és bűnbánat lehetne alkalmas.”¹²

Ahogy a kilencvenes években az identitás fogalmában, mintha így lubickolnánk most a „traumázásban”: parttalanul és önfeledten. Egy komplex és igen sokat vitatott pszichológiai szakkifejezés kerül be ezáltal észrevétlenül a közbeszédbe, s kel önálló életre később, amiből csak egy rövid ízelítőt adott a fenti néhány eset.¹³ A következőkben először azt próbálom bemutatni, hogyan vált mára a trauma – a nyugati tendenciákat követve – a magyarországi történetírás egyik meghatározó fogalmává, majd a Trianon és a holokauszt közötti emlékezetpolitikai összefüggést vizsgálom meg közelebbről. Itt kell leszögezmem, hogy ebben az írásban nem foglalkozom a kortárs „kisebbségi” – értsd erdélyi, felvi-

¹⁰ Romsics 2012c.

¹¹ Külön figyelmet érdemelnek a *Debreceni Disputa* 2009/5-ös számának traumával foglalkozó tanulmányai, valamint S. Varga–Szárász–Takács 2013.

¹² Markó 2014. (Kiemelés tőlem – K. É.)

¹³ Természetesen ellenpéldák is akadnak. A szépirodalmi feldolgozások közül kimagaslik Tompa Andrea *Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben* című nagyregénye, ez azonban nem a trianoni Magyarországon játszódik (Tompa 2013). Ám ezt a könyvet is lehet a trauma-paradigma keretei között értelmezni (vö. Vincze 2014).

déki, kárpátaljai és vajdasági – magyar tudás-, emlékezet- (és trauma)termelés jellegzetességeivel, sem az ezekből a régiókból származó Trianon-értelmezésekkel.¹⁴

A TRAUMA-FOGALOM ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS

A lélektani kategóriák alkalmazása komoly hagyománnyal rendelkezik a 20. századi magyar történeti, társadalomtörténeti irodalomban. Bibó István „német hisztériáról”, „eltorzult magyar alkatról”, Leopold Lajos „színlelt kapitalizmusról”, Németh László „híg-” és „mélymagyarokról” értekezett, hogy csak a legismertebb példánknál maradjunk.¹⁵ Mindazonáltal a II. világháború után a magyar történészek többsége az „objektív” leírás és a racionális magyarázat mellett tette le a garast. (Még az emóciók *története* sem vált fontos kérdésévé a történetírásnak.) Az érzelmes, pszichologizáló vagy éppen pátoszos *hangvétel* a rendszerváltás környékén tért valamelyest vissza a Trianonnal nosztalgikus viszonyt ápoló történetírás berkeibe és onnan szivárgott át a köztörténelembe, ám ez az irányzat is csak egyszer-egyszer és akkor is inkább csak érintőlegesen találkozott az akadémiai diszkussziókkal.¹⁶

Nemcsak a hangvétel maradt szikár, hanem a kutatás is került az érzelmeket tükröző történelmi forrásokat. Jóllehet a nyolcvanas évektől élénk nemzetközi vita bontakozott ki a holokauszt történetírásában arról, hogy olyan „szubjektívnek” és „irracionalisnak” tartott *források*, mint a szemtanúk vallomásai, a naplók és a visszaemlékezések miképp válhatnak tudományos elemzés tárgyává, s egyáltalán, mik a holokauszt reprezentációjának a határai,¹⁷ ezek a fejlemények nem hagytak nyomot a hazai kutatásokon.

Ennek következtében nem csak a történetírás őrizte meg konzervatív, a módszertani és elméleti kihívásokat elkerülő zsánerét, de a források köre is csak lassan bővült, mert a személyes tanúságtételek, a vizuális vagy éppen tárgyi források a racionalitás és objektivitás hagyományos mércéjének nem feleltek meg. A fősorbeli történészek alig használták és akkor sem módszeresen az *oral history*-t vagy más szubjektív forrásokat a 20. század megismerésében.¹⁸ Így aztán, jó húsz évvel a trauma fogalmáról lefolytatott nyugati történelmi, történelemfilozófiai

¹⁴ Ennek évtizedek óta jelentős irodalma és szakmai műhelyei vannak – hogy csak a hazaiakat említsem: az egykori Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének kiadványaitól a *Regio* és a *Limes* folyóiraton át egészen az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének kutatásaiig – és nagyon érdekes volna összevetni, milyen kölcsön- és ellenhatások érvényesülnek az anyaországi és a kisebbségi magyar történelmi és eszmetörténeti kutatásban.

¹⁵ A magyar eszmetörténet e vonulatát alaposan feldolgozta Balog Iván, Dénes Iván Zoltán és Trencsényi Balázs. Vö. Balog 2004; Dénes 2014; Trencsényi 2011.

¹⁶ Lásd a *Limes* 2010/4. és 2011/1. számait a Szlovák Tudományos Akadémia és a Magyar-Szlovák Történetész Bizottság 2010-es érsekújvári konferenciájának szlovák és magyar anyagaival. A szlovák nyelvű megjelenést lásd Michela–Vörös et al. 2013.

¹⁷ Itt egy kisebb könyvtárnyi irodalomra lehetne hivatkozni. Lásd például: Friedlander 1992; LaCapra 2001; Roth 2011.

¹⁸ Más a helyzet a társadalomtörténészeknél. Lásd például: Gyáni 2007; Kövér 2014.

viták után meglepetésként hat az a „traumatikus fordulat” (vagy traumatikus visszatérés?), amely a szemünk előtt zajlik Magyarországon.

Trauma és történelem összekapcsolására természetesen már korábban is voltak hazai kísérletek – ezekből azonban hiányzott a pátosz és mindvégig jellemezte őket egyfajta módszertani megalapozottság. Úttörő szerepet azok a pszichiáterek, pszichológusok és szociálpszichológusok játszottak, akik a 20. századi történelmi tapasztalatokat a trauma, az emlékezet és az identitás fogalmával próbálták értelmezni, Virág Teréztől Erős Ferencen és László Jánoson át egészen Csepeli Györgyig és Pataki Ferencig. Témánkhoz legközelebb Judith Herman, illetve Erős Ferenc tanulmánykötete áll, előbbi azért, mert magyarra fordításával olyan analitikus szempontrendszer jelenhetett meg a hazai szociálpszichológiai diskurzusban, amely a családon belüli bántalmazástól a politikai erőszakig öleli fel a traumák történelmi vizsgálatát, mégpedig a feminista pszichiáter pozíciójából szemlélve a felejtés és az emlékezés dialektikáját. Utóbbi pedig azért, mert a traumák egyéni és társadalmi megélését, az áldozat problematikus helyzetét és az elmondhatatlanság paradoxonát helyezi történelmi és eszmetörténelmi keretbe.¹⁹ A *mainstream* történetírás azonban nem követte ezt az irányt.

1999-ben jelent meg K. Horváth Zsolt fordításában és kísérő tanulmányával Pierre Norák gigantikus vállalkozása, a *Les lieux de mémoire* (1984–1992) előszava magyarul.²⁰ Ebben ugyan nincsen szó traumáról, épp ellenkezőleg, nagyon határozottan pszichológia-ellenes. Nora egyszerre „siratja” az emlékezet személyességét és küzd ádázul a mai pszichologikus, egyéni és szubjektív emlékezet ellen.²¹ A szöveg jelentős hatást gyakorolt a magyar szociológiai, társadalomtörténelmi és kulturális antropológiai kutatásokra, annak ellenére, hogy nagyon úgy tűnik, a fogalom gazdag jelentéstartományát csak kevesen tudták konkrét emlékezeti formák elemzésére alkalmazni: valójában társadalmi emlékezet-, rítus- és kultusz-elemzések jöttek létre „emlékezethely” címszó alatt. A történelmi kutatások szemléletét sem változtatta meg, holott a kifejezést egy időre több történész is felkapta és használta.²²

¹⁹ Erős 2007; Hermann 2011.

²⁰ Nora 1999; K. Horváth 1999.

²¹ „A lieu de mémoire-ok kora az a pontos pillanat, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik (...) Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tüzeiben való végleges eltűnése. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye. (...) Persze lehetetlen elkerülnünk e szó használatát. Fogadjuk el, ám egyértelművé téve a valódi emlékezet (mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba) és az átmenetisége miatt történelemmé alakult emlékezet (ami majdhogynem az ellenkezője: önkéntes és szándékos, kötelességként él, s már nem ösztönös, inkább pszichologikus, egyéni és szubjektív, nem pedig társadalmi, közös és átfogó) közötti különbséget. Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy végeredményben egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ üdvözülése.” Nora 1999.

²² Romsics Ignác például a 2002-es, a *Mindentudás Egyetemén* tartott előadásában is kitért rá. Vö. Romsics Ignác: A történetíró dilemmája: megismerjük vagy csináljuk-e a történelmet? I. szemeszter, 2002.10.07.

Ezzel párhuzamosan, a pécsi Modern Irodalomtörténeti Tanszéken Thomka Beáta körül olyan narratológiai műhely jött létre, amely a *Narratívák* című könyvsorozatában sorra fordította le a metahistória, a történeti reprezentációs viták és a kurrens emlékezetelméleti alapirodalom egy részét az Assmann házaspár munkájától kezdve Ricœur, Rüsen, White, Carr, Ankersmit és mások műveig. Ezek is inkább a filozófia, a társadalomtörténet és a szociológia köreibben váltottak ki nagyobb érdeklődést – a történészek nagyo+bbik részének figyelmét elkerülték.

Két korai, a (poszt)modern történetírás és a kortárs emlékezetudomány összekapcsolására irányuló kísérletről kell még szólni, mégpedig a magyar holokauszt-kutatásban. 1994-ben, a nagy nemzetközi reprezentációs viták idején jelent meg a fiatal történész doktorandusz, Braun Róbert írása *The Holocaust and Problems of Historical Representation* címmel a *History and Theory*-ban,²³ amire külföldön azóta is – szinte az egyetlen magyar műként e tárgyban – rendre hivatkoznak. Egy évvel később Braun magyar nyelvű doktori értekezése is napvilágot látott²⁴ – a kötetet azonban a hazai történész szakma elzárkózással fogadta.²⁵ 2000-ben Komoróczy Géza publikált esszékötetet *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe* címmel, amely aktuális történelempolitikai kérdéseket is feszegetett, mégsem hozott tapintható változást a történész-diskurzusokban.²⁶

Elsőként a már említett Gyáni Gábor vívta ki a történész szakma érdeklődését azzal, hogy mind könyvekben, mind esszékben és publicisztikákban rendszeresen értelmezte a narrativitás, a metatörténelem, az emlékezet és a trauma elméleti kérdéseit.²⁷ Az is valószínűleg neki köszönhető, hogy az emlékezetkutatás nem csak a szociológia és az irodalomtudomány, de a történettudomány világában is ismertebbé, s lassacskán elismertté vált.²⁸ Függetlenül attól, hogy miért egy társadalomtörténészre – és nem egy szociálpszichológusra, filozófusra vagy

²³ Braun 1994.

²⁴ Braun 1995.

²⁵ A kandidátusi disszertációról Karsai László lesújtóan negatív, Vajda Mihály és Sipos Péter pozitív véleményt fogalmazott meg, majd a vitán Varga László, a vizsgabizottság elnöke fölállt és azt mondta, hogy olyan ember, aki megkérdőjelezi a történettudomány objektivitására törekvését és a levéltárak jelentőségét, az nem lehet történész kandidátus és nulla pont jár neki. A helyzetet Litván György mentette meg azzal, hogy Vajda opponensi véleményére hivatkozva javasolta, a disszertáció kerüljön át az MTA Filozófiai Albizottságához. Az új, immár sikeres védésre csak négy évvel később, 2002-ben kerülhetett sor. (Braun Róbert szíves közlése.)

²⁶ Komoróczy 2000. A holokauszt magyarországi historiográfiájáról nyolc év múlva élénk vita bontakozott ki a *Kommentár* folyóirat hasábjain. Lásd Gyáni 2008; Karsai 2008.

²⁷ Gyáni Gábor első esszéje a témában 2006-ban jelent meg az *Élet és Irodalomban*. Itt Trianonról eképp ír: „A Trianon-szindróma a Horthy-kori irredenta kultuszban mutatja a poszttraumatikus fázisra jellemző tüneteket. Nem egészen helyes tehát Zeidler Miklósnak, az irredenta kultusz kítűnő történészének az a megállapítása, miszerint e kultusz az »illúziókra épülő önterápiának, befelé koncentráló dacreakciónak« tekinthető, mivel »szerepet kapott a trianoni trauma társadalmi méretű terápiájában«. Nem, hiszen teljesen hiányzott mögüle az érdemi gyász-munka, ezért nem is tekinthető tehát valóságos terápiának. Az irredentizmus örvén, úgy tűnik, a XIX. század végi millennium historizáló nemzeti önképének a kultikus tradíciója tér vissza, hogy gyógyítsa a Trianonnal ejtett mély sebet.” (Gyáni 2006). A hivatkozott mű: Zeidler 2002.

²⁸ Erről pontos összefoglalást ad Virágh 2011.

kultúrakutatóra – esett a közvetítő szerepe a történelem és az érzelmek között, a Trianon versus holokauszt képlet mára megkerülhetetlenné vált a magyar emlékezetkultúra és történelempolitika vizsgálatakor.

A közvetítés mindazonáltal felemásra sikeredett – és ez nem Gyáni hibája. A trauma *terminus technicus*a ugyan majdnem olyan gyorsan söpört végig a magyar köztörténelem és a történetírás berkein, mint Nyugaton húsz évvel ezelőtt, azonban a trauma-elmélet reflexív megalapozása, majd érdemi bírálata – amely a nyugati diskurzust mindvégig jellemezte²⁹ – Magyarországon eközben elmaradt. Annak ellenére, hogy a 2000 idejekorán közölte Wulf Kansteiner *Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete* című írását, amely minden egyoldalúsága mellett is olyan fontos problémákra hívja fel a figyelmet, mint például:

„Amint egyre több traumakutató hagyta maga mögött azoknak a konkrét pszichológiai dinamizmusok vizsgálatát, amelyeket olyan történelmi események váltottak ki, mint a végső megoldás vagy a vietnámi háború, és amint egyre több kutató tette a traumát széles körben használt fogalmi eszközzé, úgy kezdtek megfelekedni a történeti pontosságról és arról a morális sajátosságról, melyet eredetileg maga a fogalom segített létrehozni. Saját sikereik eredményeképpen a traumakutatók vezető iskolái hajlamosak összekeverni a traumatikust és azt, ami nem az, a különlegest és a mindennapit, sőt akár elhomályosítják a szélsőséges erőszak áldozatai és elkövetői közötti alapvető különbséget.”³⁰

Egyszerűbben fogalmazva, úgy tűnik, hogy a témával foglalkozó magyar történészek többsége átvette a (kulturális) trauma igencsak problematikus fogalmát, és behelyettesítette a Trianon-jelenségbe. Nehezen rekonstruálható, hogy ezzel pusztán engedtek-e bizonyos, a társadalmi emlékezetet hordozó csoportoktól kiinduló nyomásnak, vagy maguk váltották ki emlékezetpolitikai eszközökkel e csoportok érzékenységét. Valamivel könnyebb feltérképeznünk, hol a helye Trianon társadalmi emlékezetének a mai magyar emlékezetpolitikában és miképp függ össze Trianon a holokauszttal.

²⁹ Lásd például a már idézett Friedlander, LaCapra és Roth köteteket, valamint Leys 2013.

³⁰ Kansteiner 2005. A legüditőbb és persze legvitriolosabb kritikát mégis Harald Weilnböck fogalmazta meg: Weilnböck 2007. Szintén (ön)kritikus hangon szólaltak meg a trauma-fogalom kiterjesztett használatáról az oral history szakértői, lásd Greenspan et al. 2014.

A „HELYZET”: TRIANON A MAI EMLÉKEZETPOLITIKÁBAN

Trianon társadalmi emlékezete, ahogy azt a különböző szociológiai és etnográfiai elemzések, felmérések és közvéleménykutatások mutatják,³¹ *amorf* és (ezért) végletesen kiszolgáltatott a mai történelempolitikának. Amorf, mert keverednek benne táj- és térképzetek³² és magatartásbeli hasonlóságok, tehát elsődlegesen – bár egy konkrét történelmi eseményre vonatkozik – *habitualis*:³³ olyan testi automatizmusokat hívhat elő, mint például „ismerősség” érzete és gyakorlatai a határon túli magyar területeken – az állomáson, a piacon, vagy éppen az üzletekben. Trianon kollektív emlékezete *emocionális* is: mindig magában hordja az elveszített otthonosság szomorúságát, és azt, ahogy ezt ma átéljük. Trianon emlékezete *narratív*, s amikor megszólal, elbeszélése mindig etnocentrikus és gyakran nem mentes az antiszemitizmustól. Továbbá Trianon kollektív emlékezete *antagonisztikus ellentéttel* terhes: etnocentrikus alapokon nem mesélhető el olyan változata, amely minden utódállamban, minden nemzeti és etnikai közösségben érvényes lehetne. Arra a kérdésre tehát, hogy mi történt „velünk”, az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáraival 1920-ban, nincs közös elbeszélésünk.³⁴

Végül, Trianon emlékezete *kulturális* (nem kommunikatív), ráadásul már a húszas években elnyerte máig használatos formáit és rítusait.³⁵ Ha tetszik, ekkor történt az első „traumatikus fordulat”, amelyben a megszemélyesített nemzeten esett „sebként”, sőt, „csonkolásként”, feldolgozhatatlan sérülésként jelent meg a területvesztés.³⁶ Mindazonáltal Trianon a személyes és családi emlékezetből 1945 után lassan kikopik, távoli legendává válik. Ez az emlékezet úgy őrződött meg közel száz éven át, hogy a magyar állam a két világháború közötti időszakban minden intézményes lehetőséget kiaknázva erőltette rá polgárait a saját gyász-verzióját és reváns-kultuszát. Számos példát lehet erre felhozni – feltetelezem, sok családnak vannak saját relikviái is ebből a korszakból. Én az egyik nagyanyám iratai között találtam rá erre a történelem munkafüzetre, melynek néhány lapját most közrebocsátom.

³¹ Csepeli 2014; Feischmidt 2014; Pataki 2010; Romsics 2006; Vásárhelyi 2007.

³² Vö. Keményfi 2007.

³³ A habitualis emlékezetéről így ír Paul Connerton: „Commemorative ceremonies prove to be commemorative only in so far as they are performative; performativity cannot be thought without a concept of habit; and habit cannot be thought without a notion of bodily automatisms.” Connerton 1989: 5. Vegyük észre, hogy ez nagyon hasonló ahhoz, amit Nora valódi emlékezetnek nevezett az előbb idézett részletben: „mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba”. Nora 1999.

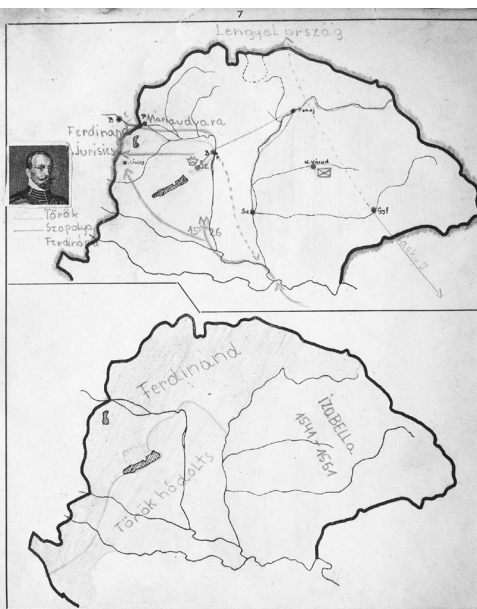
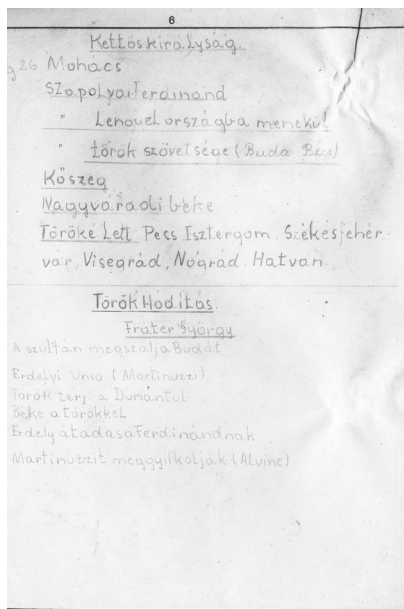
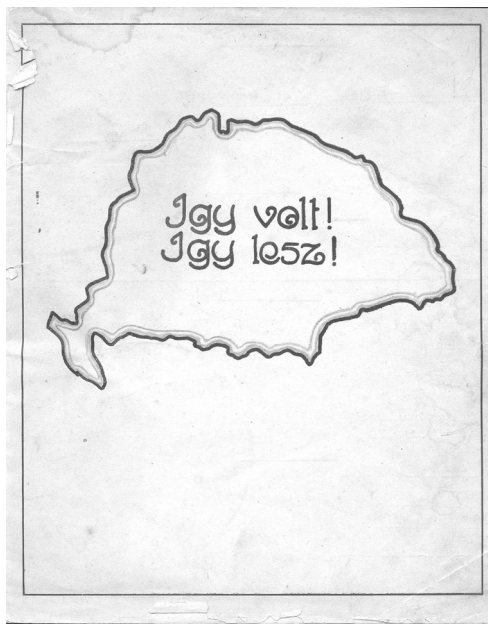
³⁴ Vö. Bárdi 2013; Egry 2013; Holec 2011; Michela–Vörös et al. 2013; Vörös 2013; Boia 2015.

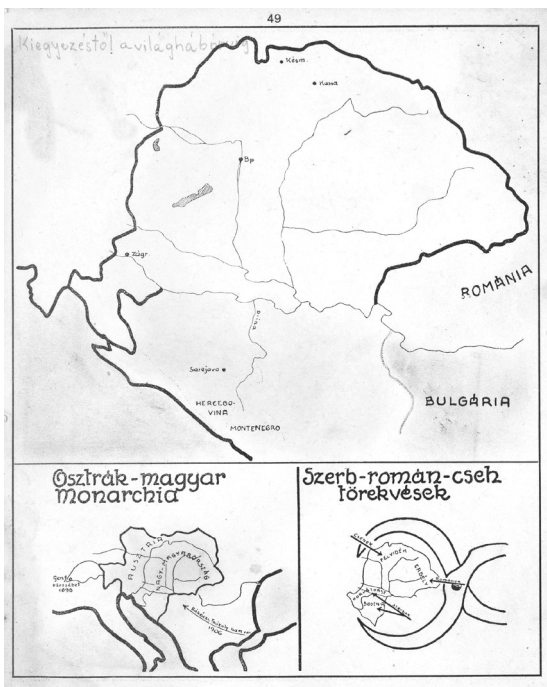
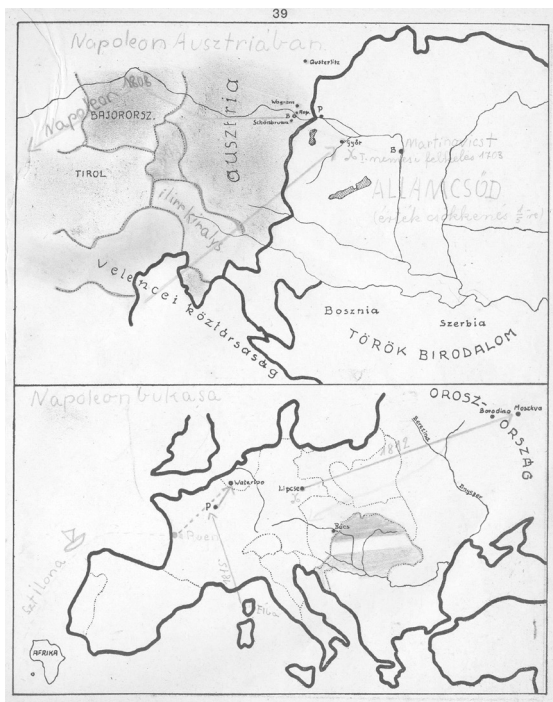
³⁵ Ablonczy 2010; Túrbcuz 2011; Zeidler 2002.

³⁶ Vö. Zeidler 2002; György 2013.

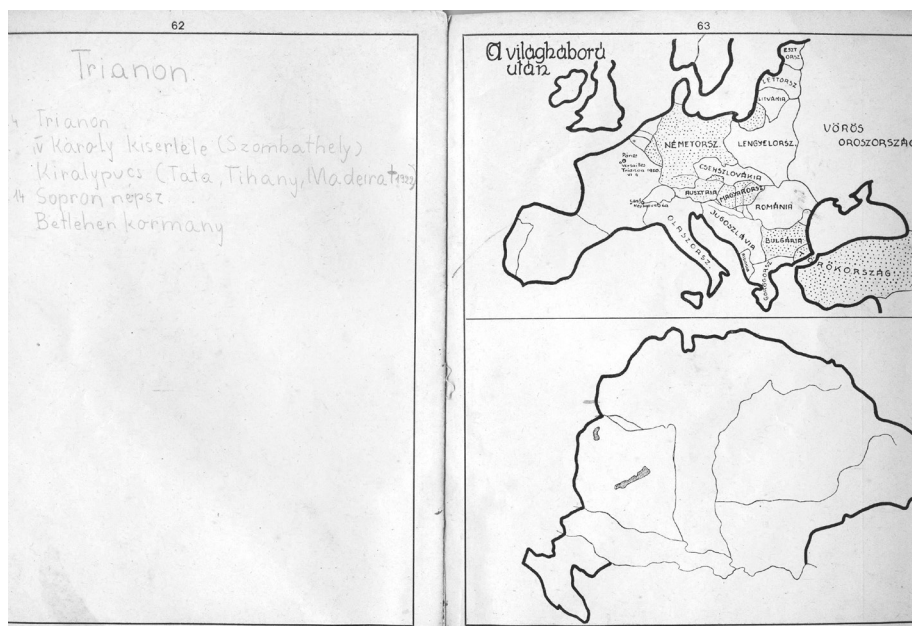
ELSŐ SZEMELVÉNY: EGY TÁRGY

Tudom, e tárgy meglehetősen személyes, ám a családi emlékezetek már csak ilyenek, s én most éppen azt próbálom bemutatni, milyen emléktöredékek őrződhetnek meg Trianonról a családi legendáriumokban. Másfelől mégsem az, hiszen polgári iskolai tananyagról van szó, a munkafüzetet egy egész nemzedék vette kézbe és tanult belőle történelmet.

A Trianon-érzés bevésésének számos mozzanatát nyomon követhetjük e kis füzetben. Nem csupán a plakatív címlap szlogenje írja elő az országvesztés egyszerű és kizárólagos értelmezését, hanem különös figyelmet érdemel az előrenyomatott térkép, amely minden történelmi korszakra visszavetítve létrehozza a diákokban az „örök” Magyarország térképzetét. A dekoratív elemek is a Trianon-topográfiát rögzítik: a nemzeti színekkel körberajzolt térkép, a nemzeti színekkel kisírozott országkép, a feltehetően diktált értelmezések mind-mind egy határozott olvasat kognitív és narratív megteremtését szolgálják. Mindezt a helytörténet nem ellensúlyozza – az üres lapok azt sejtetik, helytörténet-oktatás az adott siklói iskolában nem folyt ebben az évben.³⁷ Nagyanyám nekünk, az unokáknak Trianonról egyáltalán nem beszélt.³⁸

³⁷ Nem tudom persze kizárni, hogy nagyanyám nem betegeskedett-e épp néhány napot ebben a tanévben, mint ahogy azt sem, hogy esetleg nem különösebben lelkesedett a helytörténeti ismeretek iránt, azt azonban nehezen tudom elképzelni, hogy saját szándékából nem töltötte ki a helytörténeti részeket: az 1917-ben a Székelyföldről Baranyába nősült tanító lánya ilyesmit egyáltalán nem is tehetett volna.

³⁸ A történetéből annyit tudtam ezzel kapcsolatban – már csak a halála után – rekonstruálni, hogy dédapám az I. világháború alatt, 21 évesen nem csak tanítói állást kapott, de később a helyi Hangya Szövetkezet alapítása körül is bábáskodott. A családi iratokból úgy sejttem, gyorsan beilleszkedett a helyi közéletbe, fiát a budapesti, majd a bécsi Közgazdasági Egyetemre, lányait gimnáziumba iratta, szőlészkedett-borászkodott, tarokkozott a patikkussal, a lelkéssel és az orvossal, s ha egy szerencsétlen baleset következettében nem halt volna meg 1941-ben, meglehetősen katonaként lelkesen indult volna Észak-Erdélyt visszacsatolni. Hogy a többibe ne is gondoljunk bele...

A II. világháborút követően tabu volt az egykori elcsatolásokat szóba hozni,³⁹ mindazonáltal az első, a nemzeti identitás feltárására irányuló felmérések vagy kérdőíves lekérdezések azt mutatják, hogy mind a határon túli magyarság, mind Trianon – dacára a sok évtizedes tabusításnak – fontos helyet foglalt el a kollektív emlékezetben.⁴⁰ A nyilvánosságban a romániai falurombolással és a bős-nagy-marososi beruházással szembeni tiltakozások idején válik láthatóvá ez az emlékezet, főként a kisebbségben élő magyarokkal való szolidaritás képében, azaz a *restaurációs nosztalgia* helyét felváltja a *reflexív nosztalgia*,⁴¹ amely, ha rövid időre is, de egy progresszív társadalmi emlékezettel jár kéz a kézben. A rendszerváltás után két politikai párt, az MDF és a MIÉP programjában tűnik fel ismét, ahol már a két világháború közötti revizionista propaganda egyes elemeinek újrahasznosítására is felfigyelhetünk.⁴² Ekkor rögzül állandó toposzként, immár restaurációs nosztalgia formájában a szélsőjobb, nacionalista szubkultúrában és mérsékeltbb formáiban a 2000-es évektől beszivárog a köztörténelem főáramába is. Az elmúlt másfél évtizedben – részben a Trianon-nosztalgia hatására, részben annak „korrigálására” – számos könyv született a témában. Ezek a Trianonról szóló történeti tudást árnyalják ugyan, azonban – talán épp a hosszú csend miatt – maguk is gyakran a két világháború közötti etnocentrikus hangon szólalnak meg. Ez az új történeti tudás – néhány üdítő kivételtől eltekintve – *szokatlanul avított*.⁴³ Talán ebből is fakad, hogy a 2000-es évek végére Trianont immár *társadalmi vagy kulturális traumaként* azonosítja a széles közönség – politikai pártállásra, kulturális beállítódásra való tekintet nélkül.

Könnyebb lenne az értelmező helyzete, ha a Trianon-trauma fogalmának megalkotói deklarálták volna, hogy Jeffrey Alexander⁴⁴ vagy éppen a kilencvenes

³⁹ A külsőként észlelt tabu mellett pontosabb lenne, ha a belső tilalomfákról is beszélhetnénk, ezeket azonban még nem kutatta szisztematikusan senki. Így csak feltételezhető, hogy az I. után a II. világháború, és az 1938-at követően visszaszerzett területek elvesztése nem pusztán azért vált elhallgatott eseménnyé, mert a kommunista propaganda megtiltotta a Trianon-kultusz ápolását, hanem talán amiatt is, mert az új, kommunista értelmezési keretben felkínált „utolsó csatlós” tettes-szerepével a társadalom nagy többsége nem tudott azonosulni. A forszírozott felejtés – amely mellel az I. világháborút követő időszakot is átitatta – olyan progresszív jövőképpel társult, amely azt ígérte, hogy a „múltat el lehet törölni” és egy igazságosabb társadalmat lehet felépíteni. A marxista történetírás és történelemoktatás Trianon-képeiről lásd Somlai 2002; Balogh 2011; Turbucz 2014.

⁴⁰ Angelusz 1976; Csepeli 1985, 1987; Hunyady 1968; Lázár 1983; Szabó–Csepeli 1984.

⁴¹ Boym 2001.

⁴² Kovács–Tóth 1992.

⁴³ Távol álljon tőlem bármilyen sommás ítélet. 2010-es írásomban megpróbáltam több alternatívát, kutatói programot is felvázolni, amely a történeti elbeszélést „modernizálhatná” és kiszabaddíthatná a módszertani nacionalizmus béklyóiból (Kovács 2010).

⁴⁴ Alexander 2012. A sors igazságtalansága, hogy a kulturális trauma fogalmát Piotr Sztompka „találta fel”, mégis általában Alexander nevéhez kötik. Vö. Sztompka 2000. Alexander egyik tanulmánya (Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton) végre magyarul is megjelent, lásd Alexander 2014.

években szárnyra kapó *traumaelméletek*⁴⁵ nyomdokait követik.⁴⁶ Alexander ugyanis a traumát eredeti, pszichológiai jelentéstartományából kiszakítva azt állítja, hogy a „kulturális trauma dráma” (*cultural trauma drama*) egy olyan társadalmi folyamat, amely sem azt nem feltételezi, hogy a mai „traumatizált” közösség tagjai valaha is szenvedtek, sem azt, hogy a nagyobb közösség (jelen esetben a nemzet) veszíti el stabilitását (ennyiben a trauma nem rokon az olyan klasszikus szociológiai fogalmakkal, mint például a társadalmi deviancia, a válság, a dezintegráció stb.). A kulturális trauma drámának nem feltétele a megtapasztalt szenvedés sem. Alexander mindössze annyit állít, hogy akkor beszélhetünk kulturális trauma drámáról, amikor egy csoport saját áldozati pozíciójának elismeréséért új értelmezést kényszerít ki egy múltbeli eseményről, s ha ezt sikeresen teszi, ezzel akár növelheti a társadalom belső kohézióját is (amennyiben a társadalom szélesebb rétegei hajlandók osztozni a traumatizált közösség szenvedéstörténetében). Ez az elmélet újabban nagyon népszerű a hazai szociológiában, azonban nem szivárgott be a történetírásba – így én sem időzöm tovább kritikai bemutatásánál. A helyzet azonban az, hogy amennyire a már idézett írásokból is kivehető, a magyar történészek a traumát általában klasszikus szociálpszichológiai értelemben használják: olyan társadalmi konstrukciónak tekintik, amely megélt tapasztalatokon alapul. Azt kell tehát szemügyre vennünk, hogy mi Trianon traumatikus tapasztalata és mennyiben terjeszthető ki a magyar nemzeti közösségre.

KÍSÉRLET A TRAUMA-PARADIGMA ELLENŐRZÉSÉRE: TRIANON MINT TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT

Irányítsuk tehát figyelmünket a *kortársak* („szemtanúk”) 1920–1945 közötti *tapasztalataira*. Az talán könnyen belátható, hogy a mai „trianonozás” nem a kortárs magyar állampolgárok I. világháborús *tapasztalatából* táplálkozik, hiszen a világháború lezárulása és a békeszerződés inkább csak a Magyar Birodalom területén egyébként kisebbségben élő magyar népesség számára lehetett jelentős megrázkódtatás, s tagjai számára is különböző mértékben. Ezzel egyidejűleg szlovákok, románok, szerbek, horvátok stb. milliói örültek (ha nem is felhőtlenül és nem is hosszan), hogy a magyarok rovására végre önálló államiságra tettek szert, hogy megszűnt az őket sújtó diszkrimináció, hogy mobilitásuk felgyorsult, politikai képviseljük lehetőségei megsokszorozódtak. Amit ma Trianon-érzésnek nevezhetünk, az elsősorban a „csonkaország” két világháború

⁴⁵ Ezekről jó magyar nyelvű összefoglalót ad Takács 2011.

⁴⁶ Dacára a Gerő–Romsics-vitában elfoglalt pozíciójának, új könyvében nem ír mást György Péter sem, aki 1920-at „Stunde null”-nak nevezi (127), majd „radikálisan megváltozó tapasztalatokról” (128) beszél, bár ezeket aztán később, némileg önellentmondásosan, a következőképp árnyalja: „Ugyanaz tűnt tehát rettenetesnek, mint ami egyben visszahozhatatlannak. Ugyanaz a korszak lesz nosztalgia tárgya, amelyet 1920-ban egyben a történelmi tévedés forrásának is láttak.” (György 2013.)

közötti magyar népességének kollektív emlékezete (e csoporton belül azonban szinte tényleg mindegy, hogy jobb- vagy baloldali orientációjú, zsidó vagy nem zsidó emberekről beszélünk).⁴⁷ Ráadásul a nemzetépítő politika hazai sajátosságaiából következően elsősorban a *középosztály érzésvilágáról*⁴⁸ van szó, amely a szervezett munkásságon keresztül valamennyire elérte az alsóbb társadalmi csoportokat is, de már akkor sem érintette meg feltétlenül a szegényebb, iskolázatlanabb rétegeket.⁴⁹

Helyesebb úgy fogalmazni, hogy ebben a *restaurációs nosztalgiában*, gyász- és revánskultúrában *szublimálódott* az I. világháború félmillió magyar hősi halottjának, nyolcszáz ezer hadifoglyának és másfél millió hadi sebesültjének a borzalma – s vele mindaz a társadalmi trauma, mely az addig elképzelhetetlen kiterjedésű erőszak, az éhezés és a spanyolnátha pusztításának megtapasztalásából származott és szinte *egyetlen családot* sem került el. Volt tehát olyan traumatikus tapasztalat, amely osztársadalmi mértékben hathatott, az azonban az I. világháború „univerzumában” keletkezett.

MÁSODIK SZEMELVÉNY: EGY LEVÉL

Hadd tegyek ismét egy kitérőt, hogy az I. világháború apropóján beszéljek a tapasztalat, a személyes emlékezet és az emlékezetpolitika szoros kapcsolatáról egy különösen kiélezett politikai helyzetben, jelesül az 1956-os forradalom leverését követően. A forrás, melyet véletlenül, „a szemétkben” találtam, egy fiatal tanár 1957-es peranyagából került elő. A férfit azért állították bíróság elé 1957-ben, mert a forradalom idején kezdeményezte, hogy iskolája igazgatóját demokratikus úton válasszák újra. A perben többiek között azzal vádolták, hogy „apja főhadnagy volt mégpedig vkf [sic!]”. E vád tisztázására kapta az apától 1957 nyarán az alábbi levelet, amit anonimizálva adok közre:

⁴⁷ Kovács 2004.

⁴⁸ A középosztály érzésvilágát elsősorban az értelmiségen keresztül ragadhatjuk meg. Lásd erről legutóbb György Péter pártostól sem mentes, de megragadó elemzését (György 2013, különösen az 5. és 6. fejezet).

⁴⁹ Ahogy Szabó Miklós egy régi publicisztikájában fanyar humorral fogalmazott: „Túlzás volna ugyan azt vélni, hogy akkor, 1920–1922 táján minden magyar legfontosabb gondja a békeszerződés volt, viszont a béke kérdésében lényegében egységes álláspont uralkodott. A hazai »földműves szegénység«, a »hárommillió koldus« csak a két forradalom felborult viszonyai között vált a politikai cselekvés alanyává, konszolidált időben nemigen gondolt politikai dolgokkal. Ha Trianonról véleményét kérdezte volna valamely archaikus közvélemény-kutató, és a megye és a kakastoll árnyékában ezt a véleményt ki is merte volna mondani, akkor ez valahogy úgy hangzott volna, hogy engem az érdekel, hogy éhen ne haljak, és nem az, hogy az urak visszakapják-e kincses Kolozsvárt.” (Szabó 1996.)

Kedves Fiam!

Az ellened indított fegyelmi eljárás komolyra fordulása arra indít, hogy írásba foglaljam, amit neked a

járási párttitkárral folytatott beszélgetésed ismertetésére magamról elmondottam. Teszem ezt kizárólag azért, hogy ha újból kifogást emelnének ellened származásod miatt, adataimat megfelelően felhasználhassad.

"Apja főhadnagy volt mégpedig vkf." hangzott el terhelő kitételként a járási párttitkár részéről, - ha jól emlékszem -, amidőn előtte a vádak nagyrésze alól magadat már tisztáztad. Ezek szerint ha a vádak meg is dülnek fenáll még az "eredendő bűn". Tehet arról a párttitkár, hogy apja nem volt katonatiszt, ugyebár nem? Legfeljebb sajnálhatja, mert....

Hogy egészen az elején kezdjem "nagyszerű" pályafutásom ismertetését, soha eszemágában sem járt, hogy én katonatiszt legyek szerettem volna lenni, - ez volt szívem vágya. Jött azonban az 1914-es világháború a vágyaim dugába dőltek.

Az orosz harctérről Asiagó-tól jöttem haza az összeomláskor az ezredemhez Munkácsra. 1918. végén hadnagy voltam és 1 éves. /: 189 -ben születtem :/ A háború után 1918. decemberében és 1919. elején határszolgálatot teljesítettem a vereckei szorcsnál az ukránok betolakodásának megállítására. Később amidőn a honvédség, helyesebben a munkácsi helyőrség vörös katonasággá alakult át én is vörös katona lettem és egy különítmény vezetőjeként akadályoztam a cseheknek Unvártól keleti irányban való továbbé előnyomulását. Miután az ideiglenes demarkációs vonal rögzítésére a cseh csapatokkal megállapodás történt, az időközben Máramarosból benyomuló román csapatok ellen rendeltettem ki, Dolha irányába. Feladatomat nem teljesíthettem, mert a románok tőlem messze délre vonultak Beregszász felé. Tehát bevonultam Munkácsra, hol ellenforradalmat találtam, már befejezett állapotban. Nem csatlakoztam.

- 2 -

Az ellenforradalmat Pestről érkezett csapatok szétverték és az ellenforradalmárokat elfogták. Közben a románok közeledtek. A népbiztosság engem bizott meg Munkács katonai kiűritésével. Ezt végrehajtottam. A katonai felszerelést és anyagot Sátoralja-ujhelyre szállítottam, - a katonákat személyesen Királyhelmece-re vezettem, az ott állomásozó vörös dandárparancsnoksághoz. Ott ezekből /: zömmel volt küldöncök, szakácsok, lovászok, raktári beosztottak /: egy századot alakítottam és a továbbiakban parancsnokuként végigcsináltam velük az egész vörös háborút. Kezdve mindjárt máshnap a tiszasalamoni nagy pánikkal, melynek következményeként a vörös hadsereg é.keleti csoportja teljezen széjjelszűllött és széjjelfutott /: itt utóvéd szerepét láttam el századdal /:, és folytatva a csehek elleni előnyomulással, melynek során Ónodtól Rozsnyóig vertük a csehet és nem rajtunk mulott, hogy egészen ki nem vertük, - majd a románok ellen Szolnoktól Püspökladányig, hennan - szándékos félrevezetés folytán - csak nehezen tudtam századomat a Tiszán át visszavezetni s még úgy is fogságba estem, századdal együtt. Fogságomból való kiszabadulásom után az "Angol élelmezési örkülönitmény"-hez osztottak be, melynek feladata egyelőre Budapest élelmezése volt, oly formán, hogy a Dunántulon öszszegyűjtött élelmiszert szállítottuk Pestre, később a nemzetközi Dunafőrség alakult volna ki belőle. A különitményt 1920. márciusában feloszlatták s engem csapathoz Szekszárdra helyeztek. Ott az első szemlén a körletparancsnok tábornoknak adott feleletem miatt azonnali hatállyal Hajmáskérre vezényeltek átképzésre "mint olyan tiszte, akin a forradalom hatása meglátszik". Itt meg kell jegyezmem, hogy majdnem igaza volt a járási párttitkásnak, amikor azt mondta, hogy "...mégpedig vkf." Ugyanis az anyyiak által irigylet akkori tiszti fizetésből nem futotta új sapkára és én ugyanazt a fekete sapkát hordtam talán Szerednyétől /: Ungvár és Munkács között /:

- 3 -

Hajmáskérig, minék következében egész szürkésfehérre fakult e így mindenki vezérkarinak nézett, mert a régi /: még mikor közös is volt :/ hadseregben világos szürke volt a vk. sapka színe. A szerbek kivonulása után Pécsre kerültem és itt szolgáltam mint árkász tiszt, helyesebben csak télen itt, mert nyáron vizikiképzésen mindig Baján voltunk. 1922-ben lettem főhadnagy és 1926-ban tehát 2 éves koromban megváltam a katonaságtól. "Rokkant népfelkelői segédszolgálatra is alkalmatlan" minősítéssel bocsátottak el. Katonai pályafutásom megszakításához hozzájárult az is, hogy házasságomat nem engedélyezték. - Te 192 -ban születélt, tehát míg én igazán katona voltam a világon sem voltál! 192 -től a mesterséggel foglalkoztam és emellett a későbbi családi szaporulatok miatt tiszteletdíjas állást is kénytelen voltam vállalni. - A második világháborus mozgósításkor katonai szolgálatra behívtak és 1942. jan. 1-ével visszaténylegesítették és egyben századosá neveztek ki.

A századosá kinevezés illetékes volt, mert kinevezésem előtt hagytam ott 192 -ban a katonaságot. Irodai beosztásom volt most a hdt. parancsnokságnál 1944. augusztus végéig, amikor harctéri beosztást kaptam. E beosztásomból 1945. május -án érkeztem vissza és szolgálatoat teljesítettem 1946. -ig, amidőn nyugdíjaztak.

Díshéjban, a pusztá adatok felsorolásával írtam le katonai multamat, érdemeimet nem soroltam fel, mert ilyenek nem is voltak; ezt bizonyítja az a tény, hogy kitüntetéset nem kaptam. Lényeg az a meggyőződés, hogy mindenkor tisztességgel becsülettel teljesítettem kötelességemet és ezért katonai multam miatt nem érhet soha senki részérl szemrehányás és fiaimat nem terheli "áteredő bün".

Katonai szolgálatoati adataim egyébként a kiegészítő parancsnokság

- 4 -

örizetében levő anyakönyvi lapomból ellenőrizhetők. Természetesen még szűkebb mértékben mint ahogy itt leirtam pl: ...től ...ig század pk. a vörös hadseregben stb.

Felmerülhet itt még egy kérdés, hogy szolgálati ténykedéseim alapján miért nem igyekeztem továbbszolgálni a jelenlegi honvédségben. Erre azt felelhetem, hogy megelégteltem a katonai szolgálatot és mint leírásom elején említettem sohse volt vágyam katonának lenni. Polgári vonalon szívesen elhelyezkedtem volna, de ezirányú kísérleteim során katonatiszt voltom miatt olyan előítélettel találtam magam szemben, hogy felhagytam a próbálkozással és megmaradtam a nem sok jövedelmet adó

Lehet , hogy hatásosabban leírhattam volna demokratikus magatartásomat, de szükségtelennek tartok minden hatásvadászatot, mert úgy gondolom, hogy a felsorolt pusztá tények is elegendőek ahhoz, hogy ne tartsanak népellenes elemnek és fiamat ne tartásák származása miatt "demokratikus nevelésre alkalmatlannak".

Szeretettel ölellek

1957.

-én

Apád

/: Itt folytatom még soraim elején a járási párttitkárnak mondottakat :/ ... mint tiszt esetleg többet tehetett volna a magyar nép érdekében mint munkás, paraszt vagy egyéb foglalkozás mellett. --

Nem nehéz elképzelni azt az emlékezetpolitikai szituációt, amelyben egy fiú tetteit apja katonai múltja – „áteredő bűne” – súlyosbíthatja, ráadásul éppen az 56-os forradalmat követő megtorlások idején. Mégis, az I. világháború, kivált az 1918-as és az 1919-es események különösen pontosan adatoltak ebben a levélben: az apa az asiagói harctértől az összeomláson, majd a Vörös Hadseregbe való belépésén át egészen a Tanácsköztársaság leveréséig, végül a szerbek kivonulásáig minden lényeges mozzanatot, ha szűkszavúan is, de megemlíti. Mindazonáltal ezek még 35 év után sem állnak össze elbeszéléssé – szinte csak a határok, csapatok, rezsimok, forradalmak és ellenforradalmak szüntelen mozgása és az eseményekkel való sodródás vehető ki belőle. Trianon, a szülőföld elvesztése szóba sem kerül. Még beszédesebb azonban, ahogy az apa II. világháborúbeli részvételéről vall a fiának (és vádlóinak). Erről az 1957-es perspektívából nézve igazán veszélyes időszakról csupán annyit tudunk meg, hogy az apát 1942-ben századossá nevezik ki

és 1944 augusztusában küldik a harctérre, hogy hová és ott milyen feladatot kap, arról semmit... Sodrás és rejtőzködés – a kor emlékezetpolitikai ukázai szerint.

Mára az I. világháború csaknem kiesett az aktív emlékezetkultúránkból (bár ebből a szempontból ígéretes a centenárium kapcsán éledező bemutatása mind a kiállításokon, mind az emlékprogramokban, illetve a téma iránt új érzékenységet mutató történetírásban), azonban fontos tudni, hogy akkor, amikor a Trianon-kultusz megszületett, még szorosán összefüggött a kettő. Az az *anómia*s állapot (az I. világháború hatalmas veszteségei együtt jártak a társadalom szerkezeti átalakulásával, különösen a középosztályok esetében⁵⁰), amelybe a Nagy Háború egész társadalmakat sodort, kezelhetetlen volt mind társadalomlélektani, mind szociálpolitikai értelemben.⁵¹

Már 1917-ben belügyminiszteri rendelet írta elő, hogy minden településen állíttassék hősi emlékmű, majd 1925-től a Hősi Emlékművek Bíráló Bizottsága ellenőrizte a központi, revizionista mondanivaló megvalósulását. Ahogy Pótó János fogalmazott: „látszólag csupán az I. világháború halottainak, valójában – feliratukban kimondva vagy csak szimbolikusan jelezve – »az ezeréves határokért« elhunytaknak állítottak emléket. [...] Az I. világháborús hősi emlékművek tehát kegyeleti jellegükön túl a Horthy-korszak politikai irredentizmusának kimondott vagy látens hirdetői is voltak.”⁵² Míg a minden kis faluban megtalálható hősi emlékművek az irredenta üzenetet csak közvetett formában hordozták, illetve a halottak neveinek bevésésével valamennyi lehetőséget kínáltak a személyes gyászra és emlékezésre is, a budapesti emlékművek már közvetlenül a revízióról szóltak.

A korábban tapasztalt nemzeti gyászok hősi kereteit az emberi pusztulás és a területvesztés nagysága miatt az *áldozati elbeszélés* váltotta fel.⁵³ Visszatekintve nincs abban semmi különös, hogy a minden család életét tragikusan érintő Nagy Háború veszteségei fölött ült tor végül a Trianon-metafora, s ezzel a revánsvágy kiéléséhez is vezetett, mindazonáltal fontos észrevenni, hogy Trianon az I. világháború totalitásában nyerte el egykori értelmét. S bár az 1920 után született szuverén Magyarország előtt egy demokratikus és befogadó nemzet építésének a lehetősége is megnyílt, a régi-új elit nem ezt az utat választotta. A Trianon-kultusz ugyanis nem csak azzal a társadalomlélektani haszonnal járt, hogy formába öntötte és nacionalizálta az I. világháború összes szenvedését, hanem azzal a praktikus eredménnyel is, hogy segített konzerválni a háború előtti hatalmi és politikai viszonyokat.

Miközben a két világháború között a „csonkaországban” olajozottan működött a revizionista propaganda gépezete, az elcsatolt területeken maradt magyar

⁵⁰ Komárom kettészakítása például jelentősen kihatott a két város és a környező régió társadalom- és foglalkozás-szerkezetére és nagyban szűkítette a házaspiacot is. Vö. Kovács 2011a, 2011b.

⁵¹ Az I. világháború társadalomtörténeti tanulmányozása Magyarországon még gyerekcipőben jár. Az a néhány kutatás, amit ismerünk, mindazonáltal megerősíti fenti állításaimat. Vö. Bihari 2008; Gyáni 2010; Papp 2014; Szabó 2009.

⁵² Pótó 2001: 240.

⁵³ Vö. Balogh 2013.

közösségeknek azzal a gyökeresen új helyzettel kellett megbirkózniuk, hogy az a magyar etnicista politika, melyet 1914-ig magától értetődőnek vettek, immár román, szerb, horvát vagy éppen szlovák színekben fordul ellenük, sőt, hasonló praktikákkal próbálja kordában tartani a magyar nyelvhasználat és politikai artikuláció lehetőségeit, mint ahogy azt korábban a Magyar Királyság tette a kisebbségeivel. És ehhez nekik az a szelep sem állt rendelkezésükre, hogy csalódottságukat – mint az „anyaországiak” – a reváns vágyában nyíltan kifejezhessék. Épp ellenkezőleg: most az új nemzetállamok vettek rajtuk revánsot. Ahogy a „csonkaország” az I. világháborúnak és a birodalom összeomlásának személyes tragédiáját és gyászát, úgy az új nemzetállamok a revizionizmus gondolatát zárták ki a közbeszédből. Ez a kortársak számára nyugtalanító és ellentmondásos lehetett – még akkor is, ha az 1910 után született nemzedékek már ebben a világban szocializálódtak.⁵⁴

Trianon tapasztalatától elválaszthatatlan az *antiszemitizmus* és a *magyar soá* megtapasztalása is. A visszacsatolásokkal egyidejűleg a régi-új területeken is érvénybe léptek az ún. zsidótörvények, amelyek a kisebbségi magyar közösségeket másképp érintették, mint az anyaországiakat. A „magyarajkú” zsidóság különösen a nagyobb városokban vált a két évtizednyi kisebbségi magyar politika fontos szereplőjévé. Ráadásul az anyaországot 1920 óta egységben tartó *antiszemitizmus* (amely a háború elvesztésében és magában a trianoni békeszerződésben is bűnbaknak tette meg a hazai zsidóságot) az elcsatolt területek magyarságában kevésbé vert gyökeret. Ezt az antiszemitizmust a kisebbségben élő magyaroknak 1938 után újra kellett tanulniuk. Sem a társadalmi emlékezetben, sem a történetírásban mindmáig nem kristályosodott ki az az összefüggés – noha a kortársak valódi tapasztalata kellett legyen –, hogy a revánsvágy beteljesülése kíméletlenül *együtt járt* a zsidóüldözésekkel, majd a deportálásokkal és a vidéki zsidóság halálba küldésével. A bűnbakképzési vízió, amely 1919-ben keletkezett, 1944–45-ben, a magyar vidéki zsidóság csaknem teljes elpusztításával teljesedett be. Így a kisebbségi sorban élő magyarság felelőssége, ha lehet, még nagyobb kellett volna legyen, mint az anyaországié: olyan zsidó közösségeket hagyott egy pillanat alatt jogaitól, vagyonától, majd életétől megfosztatni, melyek nemrégiben még testvérei voltak a magyar kisebbségi sorsban.

Összegezve tehát: az a feltevésem, hogy a Trianon-kultuszban nem csupán a területvesztés szublimálódott, hanem az I. világháború összes sebe, szenvedése és gyásza. Azt próbáltam bemutatni, hogy e kultusznak már a kezdetektől immanens része volt az entocentrizmus (és az antiszemitizmus), ezért Trianon történetírása és társadalmi emlékezete elválaszthatatlan a magyar nacionalizmus

⁵⁴ Ezek a különbségek a visszacsatolásokkor váltak igazán láthatóvá. Vö. A. Sajti 1987; Ablonczy 2011; Simon 2014. Minden erényük ellenére sajnos e könyvek is megmaradnak a hagyományos etnicista keretben, amikor a visszacsatolt felvidéki, délvidéki és észak-erdélyi társadalmat próbálják bemutatni. Az államközi viszonyokat ugyan „egyenlő távolságból” vizsgálta, az interetnikus kapcsolatokra azonban Holly Case sem volt tekintettel könyvében (Case 2009). Annyanban mindegyik kísérlet hasonló, hogy a zsidóság 1920 utáni történetét, majd a visszacsatolt területeken szempillantás alatt lezajló jogfosztásokat, s végül a deportálásokat csak nehezen tudja az elbeszélés „nemzeti” keretei között tárgyalni.

és a holokauszt történetétől, ám a „traumatikus fordulat” éppen erre az elválasztásra törekszik. Ha a mai trauma-felfogás alapján Trianon kizárólagos szerepet tölt be a magyar társadalmi emlékezetben, mellyel a holokauszt nem versenyezhet, akkor az újraéleszti a két világháború közötti revánsvágyat és visszazár abba a módszertani nacionalizmusba, amely nemcsak a társadalom-, de a politikatörténeti folyamatok megértését is hátráltatja. Egyúttal, mintha a történészvitának egyik pozitív hozadékeként artikulálódott volna e veszély jelentősége, komoly zavart okozva a korábbi etnocentrikus kánonban. Hisz hiába mondja valaki, hogy Trianon és a holokauszt szorosan összefüggő, tragikus összetevői a magyar nemzetépítésnek, ha a következő mondatában már azt hangsúlyozza, hogy Trianon traumája máig kihat ránk. A „traumatikus fordulat” tétje, hogy az áldozati csoportokat valóban tudja-e definiálni, s képes-e aztán ebből egy, az áldozatokkal való szolidaritáson alapuló, de a történelmi tényekbe ágyazott – s így a tettesek és a tétlen szemlélők egykori felelősségét is tisztázó – progresszív, a mai társadalmat integrálni képes elbeszélést közösen létrehozni mind a történetírásban, mind a történelempolitika csatamezején. A trauma eredeti fogalmához ugyanis a gyász és a gyógyulás is hozzátartozik.

Két szemelvényemmel azt próbáltam szemléltetni, hogy a személyes emlékezet mindig az adott történelempolitikai erőterben talál formára, a személyes szenvedés tapasztalatai másképpen nem artikulálhatók társadalmilag sikeresen. Trianon személyes tapasztalatai, mint állítom, heterogének és nem feltétlenül traumatikusak, a Trianon-gyászban megjelenő áldozati elbeszélés azonban valós szenvedéseket szívhat magába: jelesül az I. világháború borzalmaival, melyeket ezzel el is takar.

EPILOGUS

1918 őszén, nem sokkal az őszirózsás forradalom győzelme után éppen Budapesten tartották az 5. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszust. A pszichoanalízis összes, ma már klasszikusnak számító mestere Freudtól Ferenciig részt vett az eseményen. A konferencia témája a háborús neurózis volt.⁵⁵ Mellesleg, a Horthy-rendszer első lépései közé tartozott a pszichoanalízis diszkvalifikálása és kiüldözése az orvosi intézményrendszerből.

A *shell shock*, a háborús neurózis – mai fogalmainkat használva a *post traumatic stress disorder* (PTSD) – mint alapvető tudományos magyarázat a háborús tapasztalatok elszenvedésére és az azokból fakadó traumára, már az I. világháború első véres csatái óta benne volt tehát a levegőben. Mégis közel 60 évet kellett várni, míg végül a vietnami veteránok a PTSD-t orvosilag és társadalombiztosítási szempontból is elismertették – ez sem az I. és a II. világháború testi és mentális sérültjeinek, sem a holokauszt túlélőinek nem sikerülhetett...

⁵⁵ Freud–Ferenci–Abraham–Simmel–Jones 1919; Erős–Kapás–Kiss 1988; Erős 2014.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A. Sajti Enikő 1987: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth, Budapest.
- Ablonczy Balázs 2010: *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Ablonczy Balázs 2011: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Alexander, Jeffrey C. 2012: *Trauma: A Social Theory*. Polity Press, Cambridge.
- Alexander, Jeffrey C. 2014: Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 66–147.
- Angelusz Róbert 1976: A lakosság ismeretei a történelemről. *Rádió és Televízió Szemle* 1. 105–109.
- Balog Iván 2004: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum, Budapest.
- Balogh László Levente 2013: A Trianon-emlékművek és az áldozatdiskurzus. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékeztethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 45–57.
- Balogh Róbert 2011: Trianon az általános iskolai tankönyvekben 1945–1988. In: Antos Balázs – Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből: A III. modern kori magyar történeti PhD-konferencia tanulmányai*. SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 281–288.
- Bárdi Nándor 2013: *Utthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. (Spectrum Hungarologicum 6.) University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Hungarian Studies. Jyväskylä–Pécs, Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátrországban. Középszintű, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Boia, Lucian 2015: *Vésztések és győztesek – Az első világháború újraértelmezése*. CSER Kiadó, Budapest.
- Bojtár Ende 2012: Antiszemita vagy-e? *ÉS* (LVI.) 30. 2012. július 27. (es.hu/bojtár_endre; antiszemita_vagy-e;2012-07-25.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Boros Géza 2003: Trianon köztéri revíziója 1990–2002. *Mozgó Világ* (29.) 2. 23–21.
- Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.
- Braun, Róbert 1994: The Holocaust and Problems of Historical Representation. *History and Theory* (33.) 2. 172–197.
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest.
- Case, Holly 2009: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford University Press, Stanford.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csepeli György 1985: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák Közművelési Kiadó, Budapest.
- Csepeli György 1987: *Csoporttudat, nemzettudat*. Magvető, Budapest.
- Csepeli György 2014: *Nemzeti emlékezet, nemzeti felejtés. A Történelemtanárok Egylete által szervezett „Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban” című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata*. (tte. hu/media/pdf/nemzeti_emlekezet.pdf – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)

- Dénes Iván Zoltán 2014: Mesterelbeszélések. *Századok* (148.) 6. 1425–1464.
- Egry, Gábor 2013: Navigating the Straits. Changing Borders, Changing Rules and Practices of Ethnicity and Loyalty in Romania after 1918. *The Hungarian Historical Review* (2.) 3. 449–476.
- Erős Ferenc – Kapás István – Kiss György 1988: Pszichoanalízis a hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* (35.) 1. 142–148.
- Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem*. Józsoveg, Budapest.
- Erős Ferenc 2014: Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban. *Kaleidoscope* (5.) 8. 33–58.
- Feischmidt Margit 2014: Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 51–81.
- Freud, Sigmund – Ferenczi, Sandor – Abraham, Karl – Simmel, Ernst – Jones, Ernest 1919: *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. (Diskussion gehalten auf dem V. Internationalen Psychoanalytischen Kongress in Budapest, 28. und 29. September 1918). Internationaler Psychoanalytischer Verlag (Psychoanalytische Bibliothek Nr. 1), Leipzig–Wien.
- Friedlander, Saul (ed.) 1992: *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Harvard University Press, Boston.
- Greenspan, Henry – Horowitz, Sara R. – Kovács, Éva – Lang, Berel – Laub, Dori – Waltzer, Kenneth – Wieviorka, Annette 2014: Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts. *Dapim* (28.) 3. 190–224.
- Gyáni Gábor 2006: Trauma, emlékezet, kultusz. *ÉS* (L.) 45. 2014. november 10. (regi.sofar.hu/hu/node/71308 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Gyáni Gábor 2007: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (3.) 3. 13–23.
- Gyáni Gábor 2010: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 294–303.
- Gyáni Gábor 2012: Trianon versus holokauszt. *ÉS* (LVI.) 32. 2012. augusztus 10. (es.hu/gyani_gabor;trianon_versus_holokauszt;2012–08–09.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- György Péter 2012: Trianon és holokauszt – A múlt jövője. *ÉS* (LVI.) 34. 2012. augusztus 24. (es.hu/gyorgy_peter;trianon_es_holokauszt_8211;_a_mult_jovoje;2012–08–23.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- György Péter 2013: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Herman, Judith 2011: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér–NANE, Budapest.
- Holec, Roman 2011: Trianon rituals or considerations of some features of Hungarian historiography. *Historický časopis/Historical Journal (Issue Supplement)* 59. 25–48.
- Hunyady György 1976: A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. In: Vass Henrik (szerk.): *Történelem és tömegkommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 151–166.
- K. Horváth Zsolt 1999: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* (14.) 3. 142–157.

- Kansteiner, Wulf 2005: Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. *2000* 21. 1. (ketezer.hu/2005/01/egy-fogalmi-tevedes-szarmazastortenete/ – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Karsai László 2008: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár* (3.) 6. 91–104.
- Keményfi Róbert 2007: A szakrális táj jelentése, keletkezése, „barna háttere”. In: A. Gergely András – Papp Richárd: *A szakralitás arcai*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 179–199.
- Komoróczy Géza 2000: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Osiris, Budapest.
- Kovács Éva – Tóth István János 1992: Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle* (1.) 1. 99–123.
- Kovács Éva 2004: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely.
- Kovács Éva 2010: Trianon traumatikus emlékezetéről. *Limes* (22.) 4. 47–56.
- Kovács Éva 2011a: A határ és a „házassági piac” Komáromban 1900–1940. In: Vajda Barnabás (szerk.): *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 59–94.
- Kovács Éva 2011b: Határváltó diskurzusok: Komárom (1918–22, 1938). In: Vajda Barnabás (szerk.): *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 95–129.
- Kovács Éva 2013: A nemzet einstandolása? Töprengések egy történészvita közben. *Café Babel* (20.) 72. 35–44.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest.
- LaCapra, Dominick 2001: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Lázár Guy 1983: *A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvélemény-kutatások tükrében 1968–1980*. Tanulmányok, beszámolók, jelentések 15. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 65–90.
- Laczó Ferenc 2011: The „Trianon” – Debate in the Hungarian left-liberal weekly *Élet és Irodalom*. In: *Forum Geschichtskulturen, Hungary*. Version: 1.0, (<http://www.imre-kerteszh-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=414&l=0> – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Leys, Ruth 2013: *Trauma: A Genealogy*. Chicago University Press, Chicago.
- Markó Anita 2014: „Totális trauma” – Závada Pál író. *Magyar Narancs* 2014. június 12.
- Michela, Miroslav – Vörös, László et al. 2013: *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: K politikám pamäti na Slovensku a v Madarsku*. Historický ústav SAV, Bratislava.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (14.) 3. 142–157. (<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> – Utolsó letöltés: 2015. március 8.)
- Papp István 2014: A háború mint tapasztalat. A hátszág ábrázolása Veres Péter Számadás című visszaemlékezésében. *Hitel* (26.) 3. (hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/11-papp.pdf – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Patakí Ferenc 2010: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány* (171.) 7. (<http://www.matud.iif.hu/2010/07/01.htm> – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)

- Pótó János 2001: Rendszerváltások és emlékművek. *Budapesti Negyed* (9.) 32–33. 219–244.
- Rácz Árpád é. n.: Egy „vita” története. *Rubicon online*. (rubicon.hu/magyar/oldalak/racz_arpad_egy_vita_tortenete/ – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Rigó, Máté 2012: A Hungarian version of the Historikerstreit? A summary of the Romics–Gerő debate among Hungarian historians. *Forum Geschichtskulturen, Hungary*. Version: 1.0 (imre-kerteszkolleg.uni-jena.de/index.php?id=415&l=0 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Romsics Gergely 2006: Trianon a Házban. A Trianon fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 35–52.
- Romsics Ignác 2012a: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2012b: Antiszemita vagyok-e? *ÉS* (LVI.) 31. 2012. augusztus 3. (es.hu/romsics_ignac;antiszemita_vagyok-e;2012-08-03.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Romsics Ignác 2012c: Trianon és a holokauszt. *Népszabadság* 2012. szeptember 2. (nol.hu/belfold/20120901-huszedik_szazadi_traumaink-1329321 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Roth, Michael S. 2011: *Memory, Trauma, and History. Essays on Living with the Past*. Columbia University Press, New York.
- S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.) 2013: *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Simon Attila 2014: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Somlai Katalin 2002: Trianon a marxista történetírásban. *Limes* (16.) 2. 51–61.
- Szabó Dániel (szerk.) 2009: *Az első világháború*. Osiris, Budapest.
- Szabó Ildikó – Csepeli György 1984: *Nemzet és politika a 10–14 éves gyermekek gondolkodásában. Tanulmányok beszámolóik, jelentések*. 4. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Szabó Miklós 1996: Trianon és a nemzeti egység. *Beszélő* (4.) 18. (beszelo.c3.hu/epublish/2/231 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Sztompka, Piotr 2000: Cultural Trauma. The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory* (3.) 4. 449–466.
- Takács Miklós 2011: A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében. *Studia Litteraria* 3–4. 36–51.
- Tompa Andrea 2013: *Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben*. Pesti Kalligram, Budapest.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum, Budapest.
- Turbucz Dávid 2011: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Turbucz Dávid 2014: A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989). *Történelmi Szemle* (LVI.) 4. 663–688.
- Ungváry Krisztián 2012: Magyar sorsfordulók 1920–1989. *Magyar tudomány* (173.) 9. 1145–1147. (<http://www.matud.iif.hu/2012/09/18.htm> – Utolsó letöltés: 2015. március 13.)

- Vásárhelyi Mária 2007: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar gondolkodásban*. Kalligram, Pozsony.
- Vincze, Zsófia Kata 2014: Politics of Memory in Andrea Tompa's Novel Fejtől s lábtól ['Head to Feet']. *Hungarian Cultural Studies* 7. 110–126. (ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/145/197 – Utolsó letöltés: 2015. január 27.)
- Virágh Szabolcs 2011: Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ* (23.) 2. 161–170.
- Vörös, László 2013: How to Define a "Nation"? A Thing, a Group, or a Category? In: Hudek, Adam et al. (eds): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Institute of History, Slovak Academy of Sciences in Prodoma, Bratislava, 11–23.
- Weilnböck, Harald 2007: „Das Trauma muss dem Gedächtnis unverfügbar bleiben.” Trauma-Ontologie und anderer Miss-/Brauch von Traumakonzepten in geisteswissenschaftlichen Diskursen. *Mittelweg* 16. 2. 2–64. (Angolul is elérhető a eurozine oldalán: eurozine.com/articles/2008–03–19-weilnbock-en.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Zahorán Csaba 2013: A trianoni labirintus. A Trianon-jelenség és okai a magyar közgondolkodásban. In: Szalai László (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 9–54.
- Závada Pál 2014: *Természetes fény*. Magvető, Budapest.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. (Regio Könyvek.) Teleki László Alapítvány, Budapest.

Sélei Nóra

A női test mint áldozat – Polcz Alaine: *Asszony a fronton*

Polcz Alaine önéletrajzi írása, az *Asszony a fronton* (1991) tabutémát felszínre hozó, boncoló könyvnek számít Magyarországon. Olyan témával foglalkozik, amely túlmutat az önéletrajzi írás legnagyobb részét kitevő tárgyán: a magyar nők szovjet-orosz katonák általi megerőszakolásán a második világháborúban. Kétségtelen, ha „csak” ennyit tenne a szöveg, jelentősége akkor is felülbecsülhetetlen lenne, hiszen mint Louise O. Vasvári rámutat, „[a] háborús nemi erőszakot övező hallgatásnak a története, mely az otthon és a nyilvánosság köreire is kiterjed, politikailag igen összetett, hiszen egészen 1989-ig a háború politikailag túlzottan is kényes témának számított ahhoz, hogy foglalkozni lehessen vele”.¹ Polcz Alaine szövege ezt a hallgatást töri meg,² de ugyanakkor legalább két fontos szempontból túl is mutat rajta: közvetlen és közvetett módon egyrészt felveti a nők háborúban való megerőszakolásának általános kérdését, másrészt pedig markánsan összeköti ezt a sokak által egyértelműen elítélt brutalitást a női testen való erőszaktételek egyéb, kulturálisan sokszor elfogadottabb formáival is. Ezáltal olyan problémákat feszeget, hogy miképp is jön létre a női test a kultúrában, melyek azok a kulturális konstrukciók, amelyek nemhogy lehetővé teszik a női test áldozattá válását, hanem egyenesen áldozatként kódolják azt. Ahhoz, hogy megérthessük ezeknek a kérdéseknek a szövegbeli jelenlétét, lehetséges jelentését és jelentőségét, röviden három elméleti (részben történelmi és jogi) problémát kell áttekinteni: a (női) test kulturális írottóságát, az áldozat fogalmát általában és a nők ellen háborúban elkövetett nemi erőszakot.

Polcz Alaine szövegének tudomásom szerint mind a mai napig legnagyobb terjedelmű elemzésében Louise O. Vasvári egyebek mellett támaszkodik Elizabeth Grosz 1994-es, a test kérdését központba állító korporeális feminizmust megfogalmazó alapművére. Számomra is megkerülhetetlen Grosz monográfiája, értelmezésemben azonban Grosz belátásainak egy olyan elemével fogok dolgozni, amely nem nagyon érhető tetten Vasvári értelmezésében, ugyanakkor

¹ Vasvári 2010: 6.

² Louise O. Vasvári felhívja a figyelmet arra, hogy az *Eine Frau in Berlin: Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22 Juni, 1945* című, szintén önéletrajzi írás már 1954-ben megjelent angolul, majd négy év múlva németül, magyarul pedig 2005-ben Anonyma: *Egy nő Berlinben* címmel, és ennek alapján azt állítja: ezt a szöveget illeti az elsőség abból a szempontból, hogy megtörte a hallgatást (Vasvári 2010: 7). Ennek a sokáig csak angolul és németül meglévő szövegnek azonban a magyar kulturális kontextusban semmiféle hatását nem lehet felfedezni egészen magyar nyelvű megjelenéséig. Épp ellenkezőleg: magyar megjelenéséhez és fogadtatásának mikéntjéhez talán éppen Polcz Alaine addigra kanonizálódott szövege is hozzájárult.

szerintem kulcskérdése Grosz elméletének, és egyúttal segítséget nyújt abban, hogy megérthessük, miként válhat – avagy bizonyos kulturális kontextusban miként válik „törvényszerűen” – áldozattá a nő, elsősorban teste révén és miatt. Grosz elméletében a megélt testeknek éppolyan jelentőségük van, mint a testek kulturális írottágának: Möbius-szalagként képzelem el azt a szinte minden pillanatban zajló folyamatot, melynek következtében lehetetlen megkülönböztetni a testet az elmétől,³ és amelynek következtében a szubjektum létrejön. Ebben a folyamatban Grosz különös jelentőséget tulajdonít a nemi különbözőségnek („sexual difference”), amellet érvelve, hogy „[a] test és az elme nem két külön szubsztancia, de nem is egyazon szubsztanciának két különféle attribútuma, hanem valahol e két alternatíva között helyezkednek el. A Möbius-szalagnak megvan az az előnye, hogy megmutatja az elme behajlását a testbe, és a testét az elmébe, azaz azokat a módokat, amelyek révén egy csavarral vagy inverzióval az egyik oldal a másikra válik. Ez a modell arra is lehetőséget ad, hogy problematizáljuk és újragondoljuk a szubjektum belseje és külseje, pszichikai belsője és testi külsője közötti viszonyokat, mégpedig azáltal, hogy nem alapvető azonosságokra vagy azonosságra redukálhatóságukra mutatunk rá, hanem az egyiknek a másikba való csavarodására, az átmenetre, a vektorra, avagy arra, ahogy a belső visszatartathatatlannal belesodródik a külsőbe és a külső elkerülhetetlenül belecsúszik a belsőbe”.⁴ Másik alapfeltevéseként Grosz tagadja azt a felfogást, hogy „létezik egyrészt a »valóságos«, anyagi test, illetve annak különféle kulturális és történelmi reprezentációja”. Szerinte „ezek a reprezentációk és kulturális beírások szó szerint alkotóelemei a testeknek és hozzájárulnak létrejöttükhöz”.⁵

Grosz ezen felfogása azért fontos és hasznos mind kultúraértelmezési szempontból, mind pedig bizonyos, az erőszakkal kapcsolatos pszichikai jelenségek megértésében, mert úgy helyezi a testet, a női testet középpontba, hogy nem tagadja annak materialitását, ugyanakkor hangsúlyozza annak kulturális írottágát is; nem törli ki tehát a nemi különbözőséget, és nem helyettesíti teljes mértékben a test társadalmi konstrukcióként való felfogásával. Ugyanakkor azáltal, hogy a (női) testet a konstruktivista írottág eredőjének is tekinti, lehetővé teszi azt is, hogy újragondoljuk ezen kulturális írottágok jelentéseit, előfeltevéseit, mindazt, amit az adott kultúra belülről nézve adottnak és természetesnek – olykor akár törvényszerűnek is – tart, és ezen újragondolások révén akár meg is változtassuk őket. Mi több, Grosz felfogása az elme közbeiktatásával nemcsak a kultúra – a kulturális reprezentációk – és a test közötti összefüggésekre világít rá, hanem arra is, hogy magának a szubjektumnak a létrejöttében (ami önmagában is állandó folyamatban levés) milyen szerepet játszik a test és az elme elkerülhetetlen és folyamatos – Grosz kifejezésre visszatérve – egymásba csavarodása, miközben az elme, és ezáltal közvetetten a test is, a kulturális diszkurzusok beíródásának

³ Az angol szöveg „mind” kifejezésének megfelelőjeként használom. A magyar fordításban nem létező felhasznált szakirodalmi forrásokból vett szövegrészletek mind saját fordítások.

⁴ Grosz 2010: xii.

⁵ Grosz 2010: xiv.

a helye. Az elmében sokszor meg nem kérdőjelezett (avagy megkérdőjelezhetetlen), internalizált formában jelennek meg a kulturális reprezentációk, ami az elme és a test egymásba sodródása miatt kihat a testre, és mindez fordított – de épp az egybecsavarodások miatt sosem kizárólag lineáris – logikával is működik.

A testnek tehát egyszerre van materiális és diszkurzivitása: anyagiséga egyúttal szemiotikailag is értelmezhető, mert a kultúraspecifikus kódok révén jelentések íródnak rá, illetve éppen ezen kódok kultúraspecifikus dekódolása révén értelmezzük a testek „jelentését”. Ez a megközelítés hasznosnak bizonyul az áldozat és az áldozattal együtt járó erőszak diszkurzusában, különösen azokban az esetekben, amikor a nő, a női test válik áldozattá, hiszen mint Bernhard Giesen érvel, az „áldozatiságnak” („victimhood”) megvannak a maga „hallgatólagos előfeltevéseken nyugvó kulturális alapjai”.⁶ Ezeknek meglátásom szerint egyértelműen része az, ahogy a női test a maga nemi különbözőségében megképződik a kultúrában: a kulturális diszkurzusok olyan módon írják a női testet, hogy a kimondatlan, reflektálatlan előfeltevések teszik lehetővé a női test áldozattá válásának specifikus formáit. Az áldozatiság szerkezetét elemezve Giesen arra hívja fel a figyelmet, hogy az áldozatoknak sok esetben már az áldozattá válás előtt roncsolt a szubjektumuk, és olyan térben foglalnak helyet, amely túl van törvények, szabályok és jogok világán,⁷ aminek viszont az az oka, hogy az áldozatok nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amelyek egy közösség ideális tagjaivá tennék őket.⁸ Elemzésében Giesen arra is rámutat, hogy „az áldozatok és az elkövetők egyaránt az erkölcsi közösség szélein helyezkednek el, a teljes jogú tagság és a közösséghez viszonyított »kint« között: az áldozatok azért, mert vagy nem tudnak a közösség teljes jogú tagjaiként fellépni, vagy nincsenek meg hozzá az eszközeik; az elkövetők pedig azért, mert megsértették a közösség erkölcsi alapelveit”.⁹

Giesen leírásában nincsenek ugyan nemspecifikus vonatkozások, az áldozatiság ezen elemeit azonban nem nehéz a nőkre, a nőiesség kulturális konstrukciójára vonatkoztatni, részben a női test kulturális szemiotikája révén, részben pedig azért, mert a férfielvű társadalmak (erő)viszonyai között a nő csakis egyfajta Másik lehet, sohasem a maszkulin szubjektummal egyenrangú teljes szubjektum. Simone de Beauvoir klasszikussá vált érvelése szerint „[a] nőt a férfihoz viszonyítva szokás meghatározni és jellemezni, a férfit nem a nőhöz viszonyítva, ő a lényeges, a nő a lényegtelen. A férfi a szubjektum és az Abszolútum, a nő a Másik”.¹⁰ Mivel a nő kulturálisan Másikként tételeződik, a maszkulin perspektívából szubjektuma nem teljes, s ekként – visszautalva Giesenre – nem rendelkezik azon tulajdonságokkal, amelyek a közösség ideális tagjává tennék. Ebből következően a nőiesség konstrukciójában benne rejlik az áldozattá válás lehetősége, aminek alapjául szolgál a nőiesség és a női test ambivalens szemiotikája is kultúrkö-

⁶ Giesen 2004: 46.

⁷ Giesen 2004: 48.

⁸ Giesen 2004: 52.

⁹ Giesen 2004: 53.

¹⁰ Beauvoir 1971: 11.

rünkben. A nő, szexusból fakadóan, vagy a piedesztálra állított Madonna lehet, aki paradox módon éppen teste, testisége, testi vágyai hiánya (pusztán a meglehetősen eufemisztikus angyali üdvözlés) révén válik anyává, vagy pedig a testisége, illegitim vágyai, csábítása révén meghatározott Éva, avagy a bukott nő. A női test szemiotikája ekként nem pusztán ambivalens, hanem egyenesen áthidalhatatlan kétosztatúságban létezik, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a nő kultúránkban áldozat lehessen, hiszen mind a szinte szakrális Madonna, mind a bukott nő Éva – más módon, de mégiscsak – kívül esik a közösség erkölcsi határain: éppen máságuk specifikumai jelölik ki a közösség határait.

A nő alakjának, testének, ha úgy tetszik, „figurájának” ez a kétosztatúsága pedig a legfontosabb eleme azoknak a kulturálisan reflektálatlan előfeltevéseknek, amelyek alapul szolgálnak a kulturális tudattalanban ahhoz, hogy a nő, a női test – a nő szexusa – erőszak általi áldozattá váljon. A Madonna-szerű, (lehetőséges vagy valós) anyaként felmagasztosuló nő alakjának szinte szakrális szimbolikája van: ezt támasztja alá minden olyan retorika, amely háborús konfliktusokban a legfőbb megvédendő értéknek az ártatlan nőket és gyerekeket nevezi meg, de ugyanezzel a logikával értelmezhető az elvont fogalmak (mint az Igazság – Veritas is, Justitia is –, a Győzelem, a Szabadság, a Haza, egyes nemzetek: Hungária, Marianne, stb.) nőalakként való ábrázolása. Egyet lehet érteni Marina Warner érvelésével, mely szerint a nőalakok ezekben az esetekben éppen az elérhetetlen, mindig is csak vágyott ideált testesítik meg, azt, amelyet földi halandó sosem érhet el; és a szimbolikus reprezentációk – legyenek azok nyelvi jellegűek (ezen fogalmaknak a nyelvtani neve) vagy irodalmi, képzőművészeti vagy egyéb kulturális reprezentációk – épp azért nőalakok, mert a valódi nők kulturálisan sokkal távolabb esnek attól, hogy ezen elvont eszméket megvalósítsák, gyakorolják, és ezáltal fejezhetik ki annak elérhetetlenségét.¹¹ Az allegorikus formában való piedesztálra való állítás, ez az elérhetetlenség azonban – Julia Kristeva Madonna-értelmezése szerint – csakis annak árán lehetséges, hogy ezeknek az allegorikus alakoknak semmi közük nincs az emberi léthez, hiszen Madonna alakja épp azért magasztosul fel, hogy nem olyan, mint a valóságos nők: mentes az eredendő bűntől, a bűnbeeséstől, a testiségtől, a szexustól.¹² A nőiségnek, az anyaságnak ez a szakrális jellege vetül ugyanakkor a kultúra által megképzett (avagy elképzelt) ideális „valós” nők alakjára is minden olyan metaforikus-allegorikus beszédmódban, retorikában és (férfi)fantáziában, amely az anyaság vagy a család szentségét idézi meg, ahol a nő a családi tűzhely őrzője (azaz Hestia/Vesta istennő vagy a Vesta-szüzek¹³ kései leszármazottja), és ennek következtében „legszentebb feladata” a közösség szakrális összetartása. Ennek az értelmezésnek a fényében vissza lehet térni Bernhardt Giesen áldozatiság-fogalmára, hiszen

¹¹ Warner 1985: xix–xxii.

¹² Kristeva 1986: 99–118.

¹³ Vesta istennő és a Vesta-szüzek manapság leginkább látszólag profán formában, gáztűzhely-márkaként vannak jelen életünkben, de annál jobban kifejezve a látszólag profán használati tárgy szent eredetét.

Giesen nem kevesebbet állít, mint azt, hogy „[a] szakrálisnak a győzedelmes hős személyében való összpontosulása csakis mások deszakralizálásának árán lehetséges. A győzelem pillanatában tehát a hősök gyakran »termelnek« [produce] áldozatokat, és ezt meg is tehetik”,¹⁴ majd azt is hozzáteszi, hogy az „elkövetők az adott közösség szakrális magját szennyezik be”.¹⁵ Márpedig ha a nő „jelenti” egy kultúrában mindazokat a középponti értékeket, amelyekért a háborút meg kell vívni (haza, család, otthon, stb.), akkor az is „természetesen” következik, hogy az éppen győztes (az idegen területet éppen elfoglaló) „hős” a nőnek (mint az ellenség szakrális középpontjának) a „megbecstelenítésével”, azaz megerőszkolásával, erőszakos magáévá tételével hajtja végre azt a szinte elengedhetetlen deszakralizációs aktust, amelynek révén ő maga valóban győztes hőssé válik. A nő „jelenti” ugyanis a gyerekszülés révén a nemzet vagy etnikum számára a jövő lehetőségét, így ennek a női testnek az erőszakos birtokba vétele – megerőszkolása – az ellenséges hadsereg által több a fiziológiai szükséglet kielégítésénél: magának a leigázott nemzetnek vagy etnikumnak a szimbolikus-rituális birtokbavételét is jelenti. A nő efféle deszakralizációja ugyanakkor nemcsak az elkövetőre és a megerőszkolásra vezethető vissza, abban ugyanis legalább akkora szerepet játszik a nőnek, a női testnek az a kétosztatú szemiotikája, mely szerint a nő vagy Madonna, vagy bukott nő. A megerőszkolt nő nemcsak az őt magáévá tévő ellenség szempontjából veszíti el szakrális mivoltát, hanem legalább ennyire problematikus lesz a visszatérése a saját közösségébe is, amelynek szemében szintén „megbecstelenített” lesz: szennyes, mind fizikai, mind metafizikai értelemben, a státusa ebből következően kétségessé válik, és – Giesen áldozatiság-fogalmára utalva vissza – az erkölcsi közösségnek, saját erkölcsi közösségének széleire fog sodródni.

A háborús nemi erőszak kontextusában az ellenséges hadsereghez tartozó erőszaktevő nyilván kívül áll annak a kulturális közösségnek a határain, amelynek a „szakrális magját” beszennyezi, ilyen értelemben tehát az erőszaktevés nem felel meg a klasszikus áldozatrítusok szerkezetének, amikor is az adott közösség maga ajánl fel valamely szentnek tartott (állat- vagy akár ember)áldozatot az isteneknek. A háborús nemi erőszak azonban egyáltalán nem áll távol az áldozatrítusok logikájától, amelyekben mindig valaki más helyett áldoznak fel valakit. És az sem véletlen, hogy ezeket az atavisztikus áldozati formákat a maguk módján megőrző mesékben a sárkánynak mindig fiatal szűzlányokat kell feláldozni: ez a meselem szintén az érintetlen, tiszta női test feláldozásának – feláldozhatóságának, tökéletes áldozatitést mivoltának – rituális-szakrális jelentéséről árulkodik, amely azonban elkerülhetetlenül összefonódik a fizikai erőszak általi áldozattá válással is. Van azonban különbség a mesék és a háborús megerőszkolások szerkezete és szimbolikus jelentése között, a különbség pedig szinte szó szerint hűsbavágóan kihat azokra a nőkre, azoknak a nőknek a testére, akiket megerőszkolnak. A mesékben ugyanis a királylányt többnyire mégiscsak megmenti

¹⁴ Giesen 2004: 45.

¹⁵ Giesen 2004: 53.

a királyfi, tehát az emberáldozat csak emlékként, fenyegetésként, lehetőségként lebeg a mesevilág horizontján. Vagy ha egy kevésbé középponti (nem királylány) – s ekként kevésbé szakrális – szűz mégiscsak a sárkány áldozatává válik, akkor meghal, és így emléke megmarad tisztának, szűzinek.

A háborús nemi erőszak esetében viszont szimbolikus jelentése van annak, hogy a nő szexusa, testisége révén válik a harcokon kívüli, de mégis háborús erőszaktétel áldozatává a hadizsákmány részeként. Ebben alapvető szerepet játszik a nő, a női test szemantikailag már elemzett, túldeterminált és egyúttal ellentmondásos mivolta: mind „becses” tisztasága, az adott kultúrkör férfijaihoz tartozása és nagy „becsben” tartott elvont fogalmakkal való asszociációi, mind pedig az a felfogás, mely a „már mindig is” szennyes, bűnös, csábító testtel azonosítja a nőt, a női szexust. A kulturálisan bűnösnek konstruált test és testiség pedig stigmatizálás alapjául szolgál: mintha a nő maga is cinkos lenne abban, hogy megtörtént vele az erőszak.¹⁶ A nők megerőszakolása tehát nem pusztán – vagy talán a legkevésbé – a saját asszonyaiktól régóta távol lévő katonák fiziológiai szükségleteiről szól: a nő ebben a folyamatban az egymással szemben álló seregek harcának szimbolikus tétje, akinek birtoklása önmagában is győzelem és „hőssé” teszi az elkövetőt, megerőszakolásának tétje pedig a legyőzött kultúra szimbolikus beszennyezése. Rhonda Copelon ezt a hatást ekképp részletezi: „a nők megerőszakolása, akár egyszerűen engedélyezett, akár rendszerszerű zsákmányszerzésként funkcionál a háborúban, egyúttal a háborús gépezet része: segít fenntartani a harci morált, táplálja gyűlöletüket és felsőbbrendűség-érzetüket, és további harcra ösztönzi őket”.¹⁷ A háborús szexuális erőszak ezen belső logikája mellett érvel Pető Andrea is, amikor azt írja, hogy „ebben az archaikus-patriarchális magyarázó keretben a nőt – mint az ellenséges katona birtoktárgyát – magáévá teszi a győztes. Az ellenség asszonyainak megerőszakolása révén a győztes katona »tönkreteszi« az ellenség tulajdonát. Az áldozatoknak pedig hallgatniuk kell arról, ami velük történt, mert valójában nem is ők, hanem férfirokonaik voltak az áldozatok”.¹⁸ Hasonlóképp határozza meg a háborús nemi erőszak általános (ha nem is problémamentes) felfogását Rhonda Copelon is, aki így fogalmaz: a háborús nemi erőszak „megsérti a férfi becsületét és kizárólagos jogát asszonyának birtoktárgyaként való szexuális birtoklásához”.¹⁹

Erre tökéletesen rímelve a nemi erőszaknak – ekkor még csak – a lehetősége és réme ekként jelenik meg Polcz Alaine önéletrajzi szövegében: „Este mentem haza a sétatéren át, a százados vadgesztenyefasorok alatt német tankok álltak, lövésre készen. Mellettük mozdulatlanul, némán a katonák. Csak égő cigarettájuk parázslott vörösén a légó- és lombsötétben. Mintha a lélegzetüket is

¹⁶ Ez az az áldozathibáztató érvelés, amely rendszeresen visszaköszön a *nem* háborús nemierőszak-esetekben is, a nőre hártva a felelősséget vagy legalábbis annak egy részét: az öltözködésére, a viselkedésére, arra, hogy mely napszakban hol járt.

¹⁷ Copelon 1994: 69.

¹⁸ Pető 2003: 141.

¹⁹ Copelon 1994: 65.

hallottam volna... Egy nő megy egyedül a sötétben, a tankok előtt, és a katonák mozdulatlanul, hangtalanul nézik. Félttem, nem magam miatt, nem én voltam a *tét*. Különös volt, hogy az egész hosszú úton egyetlen pisszenés, mozdulat nem hallatszott. Ez a kép még ma is kísért.”²⁰ Ez is azt támasztja alá, hogy a nő teste nem – vagy nem pusztán – önmagáért kell a háborús erőszakolóknak, hanem szimbolikus funkciója miatt, amelynek számos további jelentésárnyalatát lehet felfedezni. Elisabeth Jane Wood jegyzi meg forrásokra támaszkodva, hogy míg a Vörös Hadsereg például szinte példamutatóan viselkedett Bulgáriában vagy bármelyik szláv etnikumú országban, addig Budapesten és Berlinben zajlottak a legkegyetlenebb megerőszakolások, és hozzáteszi: az erőszaktevések leginkább az egy-egy város (vagy – tegyük hozzá, éppen Polcz Elaine szövege alapján – terület) kitartó ellenállását követő „büntetés” részét képezték.²¹ Copelon – a délszláv háborúk elhíresült eseteit elemezve – ennél még tovább megy, és kijelenti, hogy „a nemi erőszak az etnikai tisztogatás taktikáinak egyik formája”, és ekként a nemi erőszak egyik speciális formája. Ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy „ha eltúlozzuk a genocidiális nemi erőszak speciális mivoltát, azzal elhomályosítjuk a »szokásos« nemi erőszak brutalitását”.²² Mindkét állítással egyet lehet érteni, hiszen a „szokásos” háborús nemi erőszak szerkezetében és kulturális tudattalanságában is az ellenséges nemzet vagy etnikum megsemmisítése áll, akár szimbolikus formában, akár konkrét, biológiai értelemben is, hiszen a nemi erőszak által a nőknek sokszor éppen reprodukzív funkciójuk – vagy éppen a saját szexualitásukhoz, testükhöz való lelki viszonyuk – sérülhet visszafordíthatatlanul (amire példa Polcz Elaine esete is). Tehát a genocidiális nemi erőszakot sokkal inkább a „szokásos” nemi erőszak még egy fokkal továbbvitt, még egy határt átlépő, de lényegileg azonos formájaként lehet felfogni.

A nők háborús helyzetben való megerőszakolásának szakirodalma tehát egyet-érteni látszik abban, hogy háborúban az ellenséges ország vagy népcsoport asszonyai egyfajta atavisztikus szakrális – avagy inkább deszakralizáló – rítus áldozatai is egyben. Ezt a kulturális jelentést próbálja diszkurzív módon felülírni a kortárs büntetőjog, amely egyértelműen kriminológiai fogalomként, háborús bűnként kezeli ezeket az eseteket;²³ azaz a modernitás formalizált kategóriái által határozza meg az erőszakot és az áldozatot, ezáltal fogalmi, jogi, kulturális tudatossággal, egy újfajta diszkurzussal helyettesíti azokat a jelentéseket, amelyek ott rejtőznek kulturális tudattalanságunkban. De az is tagadhatatlan, hogy nem lehet megérteni a nők

²⁰ Polcz 1997: 13. (Kiemelés tőlem – S. N.)

²¹ Wood 2006: 309.

²² Copelon 1994: 69.

²³ A nők elleni háborús erőszak ezen értelmezése nem csak a Hágai Nemzetközi Bíróság számátalan ítéletében jelenik meg, hanem interdiszciplináris kutatások és tanulmányok formájában is: 2015. február 11-én nyílt meg a London School of Economics új tanulmányi központja, a Nők, Béke és Biztonság Központ (Centre for Women, Peace and Security), mely a nők elleni erőszak megakadályozását, illetve az áldozatok túlélésének segítségét, valamint az elkövetők felelősségre vonását tűzi ki célul, elsősorban háborús konfliktusokban (<http://www.lse.ac.uk/newsAndMedia/news/archives/2015/02/WPSCentre.aspx>).

ellen elkövetett háborús erőszakot anélkül, hogy számot vetnénk annak szakrális jelentésével, ha mégoly deszakralizált formában jelenik is meg az adott háborús körülmények között. Mint ahogy az is nyilvánvalónak tűnik, hogy nem lehet egyértelmű választóvonalat húzni aközött sem, hogy az adott nemi erőszak „egyszerűen” ösztönös cselekedet volt (és természetesen az sem menthető fel), vagy mélyen benne gyökerezik abban a kulturális tudattalanban, amelyik nemhogy megengedhetővé, hanem szinte kötelező rítussá teszi a nők megerőszakolását bizonyos politikai-történelmi helyzetben. Ez pedig arra is rámutat, hogy a test – mind a női, mind a férfi test – egyúttal elválaszthatatlan része az adott korszak hatalmi és ideológiai szerkezetének: amit a test megtehet és ami megtörténhet a testtel, az része az adott kultúra normatív szabályozási rendszerének, elválaszthatatlan tőle, mi több, a kultúra domináns hatalmi berendezkedésének következtében létrejövő diszkurzív gyakorlatok hozzák létre magát a testet, annak létmódját. A normatív szabályozás viszont nem pusztán a jogilag formalizált rendszereket jelenti, hanem az adott kultúra szocializációjának „rejtett tantervét” is, azaz a kimondatlan, de attól még a felszín alatt hatásosan működő attitűdök, természetesnek vett előfeltevések, magától értetődő, reflektálatlan berögződések rendszerét, amely sok esetben visszahat arra is, hogy a bűnelkövetés határát átlépő cselekedeteket milyen módon és szigorral bünteti a jogi rendszer, melyek azok, amelyekkel elnézőbb, és melyek azok, amelyekkel a legszigorúbban szankcionál.

Annak, hogy a nemi erőszak – legyen bár háborús vagy „civil”, családon belüli vagy kívüli – olyan nehezen formalizálható jogi fogalmakkal, és hogy mind a mai napig igen nagy a látencia (azaz az esetek megfogalmazhatatlansága, elmondhatatlansága),²⁴ éppen a szocializáció rejtett tanterve az oka. A kriminológiai fogalmakkal is leírható áldozatban kialakul az az érzés, hogy maga is cinkos saját áldozattá válásában, az elkövető pedig nem érzi azt, hogy súlyos bűncselekményt követett volna el, ami sokszor tetten érhető a jogi érvelések retorikájában is.²⁵ A szocializáció rejtett tantervében – meglátásom szerint – éppen az atavisztikus áldozatrítusok szerkezete és tartalma kísért bennünket a kulturális tudattalan révén. Emiatt nehéz megfogalmazni a kriminalisztikai-viktimológiai értelemben vett áldozatiságot, illetve ennek lehet a következménye az, hogy a nemierőszak-eseteknek ambivalens a társadalmi és jogi meg- és elítélése. A magyar nyelv

²⁴ „A magyar büntető törvénykönyv 2013-ig szinte középkori meghatározásokat alkalmazott a szexuális bűncselekményekkel kapcsolatban. A szabályozás azt tükrözte, hogy a jogalkotó igyekezett minél szűkebbre szabni a nemi erőszak elkövetőinek felelősségét. A régi beidegződések pl. a nyomozási gyakorlatban a törvényszöveg változása után is élnek, a jogalkalmazás ennek megfelelően szintén nem jeleskedik a nemi erőszak üldözésében: a nemi erőszakok mintegy 99%-a büntetlen marad Magyarországon.” Forrás: <http://nokjoga.hu/alapinformaciok/eroszak-fajtai/szexuális-eroszak>.

²⁵ Az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja által 1995-ben rendezett *Megosztott világ* című konferencián Morvai Krisztina elemzett két jogi esetet: az egyik nemi erőszak volt, a másik esetben egy kislítótól erőszakkal, de súlyos sérülések okozása nélkül elvették a horgászbotját. Morvai kimutatta, hogy az ítélet indoklásában retorikailag miképp jelennek meg a nemekre és a női szexualitásra vonatkozó kulturális elfogultságok, minek következtében a horgászbot elvétele súlyosabb testi sértésnek tételeződött, mint a nemi erőszak.

ambivalenciája rá is segít a rituális és jogi-kriminológiai fogalomtartalmak elválaszthatatlanságára és eldönthetetlenségére. Ne feledjük, hogy az áldozat szónak legalább két jelentésköre van a magyar nyelvben: a szakrális értelemben vett feláldozás mint cselekedet és a maga a feláldozás tárgya, de ugyanakkor a profán, kriminológiai értelemben vett jelentés is, az áldozattá válás, a büntény áldozata. Míg más nyelvekben többnyire két szó fejezi ki a két fogalmat,²⁶ a magyar szó kétértelműsége mintha éppen arra hívná fel a figyelmet, hogy a két fogalom összefügg, határaik elmosódnak, és minden szakrális áldozat, amennyiben élőlény integritásának, testének a megsértésével jár együtt, egy másfajta nézőpontból egyúttal viktimológiai értelemben vett áldozat is²⁷ – és fordítva is lehetséges: a viktimológiai értelemben vett áldozat sokszor azért válik azzá, mert valami kulturális előfeltevés szakrális áldozatként definiálja. Ezt a két jelentést többnyire elkülöníti a gondolkodás, Polcz Alaine megrázó és tabuk ellenében írt szövege azonban épp a fogalom két értelmének könnyű kettéválasztását kérdőjelezi meg a nők ellen elkövetett (háborús) nemi erőszak esetében. A szöveg emellett felszínre hozza e fogalmak tartalmának látens összefüggéseit is.

Polcz Alaine önéletrajzi szövegének van azonban egy másik, általánosabb tétje is: a nők elleni erőszak, kövessék azt el háborúban vagy a civil életben, legyen az a szó szoros értelemben vett nemi erőszak vagy sem, legyen az fizikai vagy egyéb, például verbális erőszak. A szöveg középpontjában valóban az az önéletrajzi valóság áll, hogy mi történt a nőkkel a második világháború végnapjaiban, az alatt az időszak alatt, amíg a front – és a harcoló szovjet hadsereg – Magyarországon tartózkodott. A választ mindenki tudja: a nők tömeges megerőszakolása. Polcz Alaine szövege azonban a szövegszerkezet szintjén is, de tematikusan is továbblép, részben az áldozatfogalmak, részben pedig a nők elleni háborús és civil erőszak összefüggéseire világít rá. A narratívának keretes szerkezete van abban az értelemben, hogy a front átvonulása előtt kezdődik, és a front átvonulása után végződik. A cselekmény kezdete és lezárása a „normális”, civil világban játszódik, s ekként azt a hatást is keltheti, hogy a háború – és mindaz, ami a háborúban a nőkkel történik – az annak az „ex lex” állapotnak tulajdonítható, amelyet a háború mint speciális tér és idő jelent. A szöveg cselekményének kerete azonban épp arra ébreszti rá az olvasót, hogy a háborús körülmények között megjelenő erőszak kevésbé látható formában ugyan, de jelen van a civil életben, a „normalitás” körülményei között is. Ezért nem értek egyet Louise O. Vasvárival, aki csak a háborús részekkel kapcsolatban állítja azt, hogy Polcz Alaine „[i]tt vezeti be először a test egy új diskurzusát is, amikor leírja, hogyan erőszakolták meg a háború-

²⁶ Például: angol: victim – sacrifice; francia: victime – sacrifice, spanyol: víctima – sacrificio; kivétel többek között a német, amelyben mindkettő: Opfer.

²⁷ A rendszerszerű, szakrális áldozat és a világi alapon álló, kriminalisztikai értelemben vett áldozatfogalom határainak elmosódására és éles elkülönítésének fenntarthatatlanságára példa egy napi hír, mely szerint Egyiptomban börtönbüntetés vár azokra, akik felemelik szavukat a koránbeli-ábrahám törvények szellemében végrehajtott állatmészárlások ellen, amelyek – más szemszögből nézve – az állatok jogainak súlyos megsértéseként és értelmetlen vérengzésként is értelmezhetők (http://hvg.hu/vilag/20150128_aldozati_allatok_miatt_sajnalkozott).

ban az orosz katonák, és hogy milyen további testi szenvedésekben volt része”.²⁸ Épp ellenkezőleg, az én értelmezésemben a szövegnek – a háborús nemi erőszakot illető hallgatás megtörésén túl – az az egyik legnagyobb újdonsága, hogy sokszoros párhuzamot von a háborús erőszakételek²⁹ és a mindennapok között; illetve a háborús nemi erőszak teszi láthatóvá benne a mindennapi, és mint látni fogjuk, kulturálisan kódolt és jóváhagyott erőszakot is.

Az *Asszony a fronton* – és az, ahogy az önéletrajzi elbeszélő áldozattá válása és azt követő traumája a szövegben metaforák révén megjelenik – szinte mintapéldája az áldozatiság Giesen által leírt fogalmának, rámutat annak „hallgatólagos előfeltevéseken nyugvó kulturális alapjai[ra]”,³⁰ valamint leírja a háborús nemi erőszak áldozatának stigmatizálódási folyamatát, kirekesztettségét. Az önéletrajzi elbeszélővel megtörténik az, amit elképzelhetetlennek tart: brutális, sokszoros, olykor tömeges vagy egy pincényi szemtanú jelenlétében³¹ történő megerőszakolásnak lesz áldozata, és ennek következtében még azt is megérti, miképp történhet meg akár az is, hogy ilyenkor eltörik a nők gerince.³² Fizikai értelemben ír róla, azonban a kifejezésnek elvont értelme is van, hiszen olykor kétségbeesésében – azért hogy másokat is megmentsen az éhezéstől, vagy azért, hogy minimális komfortot biztosítson annak, aki akkor leginkább számít: Mamikának –, akár önként is felajánlja magát, testét tejért, egy matracért³³ vagy egy fél disznóért. Utóbbit aztán nem kapja meg, de ettől igazából jobban is érzi magát. „Megkönnyebbültem”³⁴ – írja, hiszen ezáltal kiírhatja magát abból, amit mások prostitúciónak látnak: „Mentem a folyosón, szembejött az a szakácsnő, aki a kórházban is szakácsnő volt, most itt főzött. Nézett rám, a kórház »üdvöskéjére«. Lefeküdtem, pedig nem vertek, nem ütöttek – látszott a szakácsnő pillantásán, mit gondol. Kurva vagyok. Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. Kurva az, aki lefekszik pénzért vagy valamilyen juttatásért. Kurva, aki tudatosan a testével szerez meg valamit. Tejet vagy matracot.”³⁵

A „kurvává” válás folyamata azonban csak következmény: annak a folyamánnyá, hogy előtte már sokszorosán „megtörték a gerincét”, és annak is betudható,

²⁸ Vasvári 2010: 3

²⁹ A diegesis szintjén ugyan csak az orosz katonákról van szó, azonban a háborús nemi erőszak általános jelenség. Maga az önéletrajzi narrátor is reflektál erre, amikor már sejteni, mi vár a nőkre: „Egyszerre feltárult az az iszonyat, ami körülöttünk van. [...] Lehet, hogy János tudta, csak nem mondta? Ő valamit sejtetett. A magyar katonák se viselkedhettek sokkal tisztességesebben az orosz falvakban. Csak nem voltak ennyire vadak. Itt Kelet tört be Nyugatra.” (Polcz 1997: 110.) A szovjet hadsereg által Magyarországon elkövetett nemi erőszakok számát 50 000 és 200 000 közé teszik (Pető 1999); a második világháborúban az amerikai hadsereg által a volt NSZK területén elkövetett nemi erőszakok számát pedig 190 000-re becsüli egy friss kutatás (<http://mult-kor.hu/hany-nemet-not-eroszakoltak-meg-az-amerikaiak-20150306?utm>).

³⁰ Giesen 2004: 46.

³¹ Polcz 1997: 133.

³² Polcz 1997: 116.

³³ Polcz 1997: 125.

³⁴ Polcz 1997: 143.

³⁵ Polcz 1997: 143.

hogy ezek között a viszonyok között semmi más eszköze nincs, csakis a saját teste, amelynek – mint ahogy a testek találkozásának is – ebben a cserekereskedelemnek különös jelentései vannak. Mihelyt valamelyik orosz katona nem kizárólag nyílt erőszakkal közeledik hozzá, az megbontja azt a rendszert, amelyik itt normaként működik: „Elég gyöngéd és kedves volt. Ez kínosabban érintett, mint amikor alku nélkül megerőszakoltak”.³⁶ A norma az erőszak, amelynek következtében Polcz Alaine egyszer az eszméletét is elveszítette, és így írja le, mit érzett, amikor magához tért:

„Az egyik orosz volt rajtam. Hallottam, hogy a mennyezetről egy női hang csapott le: anyu, anyuka! – kiabálta. Aztán rájöttem, hogy az én hangom az, én kiabálok.

Mikor rájöttem, abbahagytam, csöndesen, mozdulatlanul feküdtem. A tudatommal nem tért vissza a testérzéklésem, mintha megdermedtem vagy kihültem volna. Az ablaktalan fűtetlen szobában, meztelen alsótesttel fázhattam is. Nem tudom, még hány orosz ment át rajtam azután, ahogy azt sem, hogy azelőtt mennyi. Mikor hajnalodott, otthagytak. Fölkeltem, nagyon nehezen tudtam mozogni. Fájt a fejem, az egész testem. Erősen véreztem. Nem azt éreztem, hogy megerőszakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze nem volt az öleléshez, a szexushoz. Semmihez sem volt köze. Egyszerűen – most jövök rá, ahogy írom, hogy a szó pontos: – erő-szak. Az volt.”³⁷

Ez az idézet a testi tapasztalat tudatosítása révén világosan megfogalmazza, hogy a nemi erőszak egyértelműen hatalmi aktus, célja pedig a megerőszakolt test birtokba vétele, megsértése, abúza azáltal, hogy ismételten és agresszív módon szó szerint behatol a testbe, kisajátítja annak legintimebb belsejét is, miközben semmi köze a szexualitáshoz. Ez a testi tapasztalat azonban egyértelműen részévé válik annak a Möbius-szalagnak, amellyel Elizabeth Grosz jellemzi a test és az elme viszonyát, hiszen a sokszoros megerőszakolásnak a következménye az, hogy megváltozik a testnek és a szubjektumnak az egymáshoz való viszonya: ezért jöhet el az a pont, amikor tejért, matracért vagy egy fél disznóért akár „oda is adja magát” valakinek. A test roncsoltsága és a szubjektumhoz való viszonyában Möbius-szalagként való viselkedése miatt maga a szubjektum is roncsolttá válik, illetve az elme maga is másképp tapasztalja meg ezt a roncsolt testet: a test ekkor már nem része az „én”-nek.

A fenti idézet ezen folyamat egyik változatát mutatja: az erőszak következtében beálló eszméletvesztést, öntudatvesztést. Igen beszédes szavak ezek is, és kettős értelmükben szintén alátámasztják a test és az elme Grosz által leírt összefüggéseit, hiszen bár egy fizikai, fiziológiai jelenséget írnak le, arról a test és az elme közötti törésről szólnak, amelynek következtében megszűnik nemcsak a test tudata, hanem – épp a test és az elme összefüggései révén – maga az öntudat, az öntuda-

³⁶ Polcz 1997: 143.

³⁷ Polcz 1997: 114–115.

tosság is. A roncsolt test elkerülhetetlenül roncsolja az öntudatot, az önbizalmat, és lehetetlenné teszi a szubjektum teljességét (ha mégoly elképzelt is az). Ahhoz, hogy az elme, a tudat meg tudjon birkózni a megerőszakolt test tapasztalataival, a test minden funkcióját (beleértve az ösztönös segítségért kiáltást is) el kell távolítani a tudattól, az elmétől: mintha nem is „ő” lenne az, mintha nem is „vele” történne mindez, mintha a megtört test nem is „hozzá” tartozna: „nem tért vissza a testérzéklésem, mintha megdermedtem vagy kihültem volna”.³⁸ Ez az eltávolítás, az abuzált testnek a tudat által szinte tetszhalottá alakítása azonban nem lehet megoldás, amennyiben feltételezzük, hogy a test a szubjektum egyik *locusa*, integráns része. A testérzet megszűnése, a test tapasztalatának a tudatból való kizárása a traumatikus tapasztalat feldolgozhatatlanságának a jele. Nem véletlen, hogy a veszteség meggyászolhatatlanságának folyamatát az „encryptment”, a kriptába zárás fogalmával írja le Nicolas Abraham és Maria Torok (azaz Ábrahám Miklós és Török Mária), akiknek pszichoanalitikai elmélete – szintén nem véletlenül – alkalmas arra, hogy feltárja és érthetővé tegye a második világháborús traumákat, elsősorban a holokauszthoz kapcsolódóakat – és azok transzgenerációs jellegét. Az általuk „inkorporáció” fogalommal leírt pszichikai jelenség ugyanis a freudi értelemben vett gyász munka sikertelenségét, olykor egyenes megtagadását jelzi. Ennek során a szubjektum eltemeti ugyan magába a traumát, de nem dolgozza fel, ami ennek következtében egyrészt halott zárványként létezik tovább, amelyhez nincsen hozzáférése a szubjektumnak (és ez megidézzi a „kriptikus” szó jelentését is: dekódolhatatlan, értelmezhetetlen), másrészt pedig emléke kísérti a szubjektumot, de anélkül, hogy az hajlandó lenne tudomást venni róla.³⁹

Polcz szövegének metaforái, a dermedtség, a kihülés, és az, hogy nincs kapcsolat a traumatizált test és a tudat között, éppen ezt a halottság-tapasztalatot idézik meg. Nincs kapcsolat a test és a tudat között, a test pedig idegenné, élettelené válik. Ez a pszichikai tapasztalat évezredek óta kísérti kultúránkat: a görög mitológia számtalan megerőszakolás- (vagy majdnem-megerőszakolás-) történetet tartalmaz, amelyek egy részét a magyar nyelv eufemisztikusan többnyire „elrablásnak” nevezi (Európa elrablása). Ezekben a történetekben a megerőszakolt vagy erőszak elől menekülő nő sokszor állattá (Philoméla csalogánnyá) vagy növényé (Szürinx náddá, Daphné babérfává) vagy valami más természeti jelenséggé változik át (mint Arethusza nimfa, akiből először felhő, majd forrás lesz Artemisz segítségével, de még így sem tud elmenekülni üldözőjétől, Alpheiosz folyamistentől, aki utoléri a forrást és egyesül vele). Daphné átváltozás-történetét elemezve Bényei Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy „a metamorfózis a fizikai kínokkal járó csonkítás vagy szétszaggatás helyett azzal kínozza a lelket, hogy megőrzi, de elváltoztatja a test képét”, és a testképváltozás épp azoktól a tulajdonságaitól fosztja meg Daphné, amelyeket a sajátjának érzett: gyorsaságától, könnyűségétől, a mozgástól: „merev lett máris a teste” – idézi Ovidiust. Ráadásul új identitása is

³⁸ Polcz 1997: 114.

³⁹ Abraham–Torok 1984: 3–18.

üldözőjéhez rendeli őt is, hiszen – folytatja a gondolatmenetet Bényei Tamás – „Daphne nem egyszerűen fává változik át, hanem Apollo fájává – és fontos mozzanat, hogy a babérfa nem létezett eddig. [...] s itt tárul fel az átváltozás kettős természete: a metamorfózis elszenvedője egyrészt ember-voltát és egyéni életvilágát elvesztve belesüllyed a tiszta biológikumba (tulajdonneve egy fajt jelölő köznévvé válik), másrészt viszont jellé, jelentéssé változik – ez a jelentés azonban az ő számára nem egyszerűen hozzáférhetetlen, de még csak nem is valami olyasmi, amit saját jelentéseként felismerhetne”.⁴⁰ Daphné metamorfózis-története metaforikusan ugyan, de éppen azt az elidegenedési folyamatot meséli el, amely megfelel a modern kori megerőszakolástörténetek pszichikai következményeinek is: a testkép- és testérzetvesztésnek, annak, hogy mindaz, amit a megdermedt, (Daphné esetében szó szerint) kérgessé vált test magában rejt, nem értelmezhető, nem hozzáférhető a szubjektum számára. Identitását pedig oly mértékben elveszíti, hogy csakis az erőszaktevő (vagy erőszakot megkísérlő) számára van jelentése és identitása – ami a bántalmazott nők közös tapasztalata.

A görög mitológia Polcz Alaine történetének egy másik elemére is rávilágít: a megerőszakolt nők kiközösítésére és az amögött meghúzódó hallgatóságos előfeltevésekre. Sokszorosan és rituálisan erőszakolták meg: nem az orosz katonák egyéni ösztönaktusai voltak ezek, hanem a maguk brutalitásában is részei voltak a haditaktikának: „azt tapasztaltuk, vagy tapasztalni véltük, hogy minden nagyobb harc vagy visszafoglalás után három nap szabad rablás járt. Szabad rablás és szabad erőszakolás. Utána tilos volt, állítólag főbe lőtték azt, akire rá lehetett bizonyítani, hogy megerőszakolt egy nőt”.⁴¹ A megerőszakolások tehát a hatalmi kontroll részét képezték, be voltak építve a területhódítás szerkezetébe, ugyanakkor a megerőszakoltak önképébe is beszennyezettséggént épült be, és a környezet is szennyként tekintett a „megbecstelenített” nőkre, és kiteszította őket. Nem véletlen, hogy még a front előtti időszakban ez a félelem járja át az önéletrajz elbeszélést: „Nem az éhezéstől féltem, hanem a piszoktól. (No, aztán megkaptam!)”⁴² A piszok értelmezhető konkrét fizikai szennyeződésként, még a szöveg későbbi passzusában is: „Mindnyájan véreztünk és nem tudtunk tisztálkodni. Titokban a hóban próbáltunk megmosakodni”,⁴³ azonban – épp a női biológiai ciklussal összefonódó, és a kultúra által gusztustalannak tartott – vér formájában túlmutat a fizikai piszkon, szennyen, és metafizikai szennyeződésként, beszennyezettséggént is működik a szövegben. Nem más ez, mint a szubjektum és a kultúra határait kijelölő *abjekt* fogalma, amelyet Julia Kristeva értelmezésében úgy tagad meg a szubjektum és a kultúra, és veti ki saját maga szimbolikus határain túlra egyfajta liminális térbe, hogy nem tudja teljesen megtagadni az *abjekt*ként funkcionáló jelenségeket. Ezek tabuvá válnak, és éppen tabu mivoltuk járul hozzá, hogy akár a szubjektum, akár a kultúra éppen

⁴⁰ Bényei 2013: 34, 50, 51.

⁴¹ Polcz 1997: 138.

⁴² Polcz 1997: 52.

⁴³ Polcz 1997: 119.

az *abjekt* nem-én tulajdonságára alapozva jelölhesse ki saját határait. A Kristeva által *abjekt*ként azonosított jelenségek sorában kiemelt szerepük van a testnedveknek, az ürüléknek, illetve a (menstruációs) vérnek.⁴⁴

Ebből a perspektívából olvasva átértelmeződik a piszoktól való félelem, mint ahogy a vértől való megtisztulás vissza-visszatérő vágya és annak lehetetlensége is. És bár télen bizonyára hó helyettesíthette a vizet, a hó asszociáció előhívna egy sor kulturális tartalmat, melyek éppen a „mocskos” vér ellenpontját képezik: a tisztaságot, a szüzességet, az ártatlanságot. A hóban való mosakodással a nők tehát mintha épp arra tennének kísérletet, hogy lemossák magukról nemcsak a fizikai szennyet, hanem a kulturálisan a testükre íródott szennyeződést is. Az azonban lemoshatatlan, így a beszennyezett, megerőszakolt, (Giesen fogalmával) deszakralizált testeknek a kirekesztés, (ismét Giesenre visszautalva) az erkölcsi közösségek perifériájára sodródás a sorsuk. Ahogy a szubjektum számára *abjekt*té, tabuvá, érinthetetlenné válnak bizonyos testi folyamatok, ugyanúgy a közösség is kiveti saját testéből azokat, akik a saját meghatározása szerint *abjekt*té váltak. A kirekesztettség tudata kísérti Polcz Alaine történetét is: „Azon az éjszakán, amikor kiszöktem a parókiáról, nem fogadott be senki, aztán jóval később egy kicsi magyar városban az utcára szorultam – hiába könyörögtem, hogy csak a pincébe engedjenek be, vagy csak az előszobában egy székre, vagy a pajtába – nem, és nem.”⁴⁵ Szinte ugyanez a minta ismétlődik meg egy másik esetben is:

„Menekültem. Senki se akart befogadni. Félték; fiatal, tizenkilenc éves nő voltam, tudták, hogy sokszor elhurcoltak. Félték befogadni, hogy utánam jönnek az oroszok.

Akkor könyörögtem, hogy az istállóba engedjenek be, engedjék meg, hogy a marhák mellé húzódjak. Nem, nem. A pincébe engedjenek be. Nem. Megígértem, megesküdtem, hogy azt fogom hazudni, csak beosontam, mikor senkit sem láttam.

A kapun se akart beengedni senki, az orvos se, Jánosnak az a néhány ismerőse se, akiről tudtam.”⁴⁶

Az elutasítás és kirekesztés irracionális elemekkel telítődik: semmi nem indokolja, még az sem, hogy ha őt már megerőszakolták néhányszor, akkor további megerőszakolásokat fog vonzani; hiszen ezeknek az eseteknek nem ez volt a belső logikája. Az egyetlen felfedezhető elem a „tisztá” közösség határainak a meghúzása, még az olyan humánus gesztusok megtagadásának árán is, mint az orvosi vagy baráti segítségnyújtás. Az énhatárok meghúzásának irracionális – de épp ettől identitásképző – elemei fedezhetők fel abban is, ahogy elkülönítik az embert és az állatot, mintha éppen az emberből előbújó állattal – vagy fordítva, mintha az állatokban meglévő sokszor humánusabb vonásokkal – nem akarnának szembesülni. Polcz Alaine leghűségesebb társa egy kutya volt, azonban az

⁴⁴ Kristeva 1982: 56–89. A fejezet és annak címe a fizikai szennynek az *abjekt* szennyeződésé válását írja le: „From Filth to Defilement”.

⁴⁵ Polcz 1997: 133–134.

⁴⁶ Polcz 1997: 121.

„óvóhelyre kutyát nem volt szabad levinni. Hogy miért? Tűzben megvadulhat, haraphat, vagy a fertőzés? Milyen fertőzéstől félhettünk mi akkor?”⁴⁷ A kutyát mint az ember Másikját – az elbeszélő és egyúttal reflektáló én feltételezése szerint – épp azzal a tulajdonsággal ruházza fel a kirekesztő közösség, mint amely miatt őt is kirekesztik: a szennyből eredő fertőzéssel, amelytől való félelem rendszerszerűen kísérti a zárt, identitásukat féltő közösségeket. Egyetlen csoport fogadja be, a közösségen kívülrekedteké: „Azt kérdezték: honnan jött? [...] a plébániáról. Erre néma csönd vett körül – úgy látszik, tudtak az ott történekről –, de nem tettek ki. Itt mindenki menekült volt.”⁴⁸

A kirekesztés egyúttal stigma is, megbélyegzés, és hatása legalább olyan tartós, mint a fizikai erőszaké. Erről tanúskodik a szöveg: „Félek, ha idegen városban egyedül vagyok éjszaka az utcán. Félnének attól is, hogy megtámadnak, hiszen megtörténhet békében, Budapesten is. De inkább a kirekesztettségtől félek.”⁴⁹ És erről tanúskodik – ismét – a görög mitológia is: Ió és Kallisztó történetében a megerőszkolást – és Kallisztó esetében a teherbe esést – követő átváltozás és kirekesztés hasonló szerkezetű. Egyikük sem ismeri fel magát abban a testben, amellyé átváltoznak (Kallisztó medvévé, majd az égen Nagymedvévé, Ió tehénvé), és mindketten száműzetnek. „[...] az átalakult Io zavaró, határsértő elem a világban, olyan kívüliség, amelynek a világon belüli létezése további rémségekhez [...] vezet”,⁵⁰ Kallisztó medvévé változásában pedig (a kiűzetés első fázisaként) Bényei Tamás érvelése szerint „Callisto ormótlansága, »testsége« ölt látható formát”, ami „az emberi alak hiányát, az alaktalanságot jelenti, azt, hogy Callisto nem tartozik a szimbolikus rendhez, a megszólítható és felismerhető lények körébe”. Bényei később hozzáteszi, hogy „a metamorfózis tétje és megértésének legtagabb horizontja antropológiai és politikai természetű”,⁵¹ mint ahogy – tesz meg hozzá – a modern kori megerőszkolás- és kirekesztés-narratívák és azoknak a szubjektumra ható következményei is. És mivel a görög mitológiák átváltozás-narratíváiban valamelyik isten – legtöbbször Zeusz avagy Jupiter, azaz a főisten – vindikálja magának a jogot az erőszakra (ha mégoly eufemisztikusan vagy metaforikusan fogalmazzuk is meg), az erőszak – a nő, a női test elleni erőszak – rendszerszerű eleme lesz az erre épülő kultúrák működésének, miközben egyúttal az erről szóló történetek elmondhatatlanná válnak.

Nem csak az atrocitásokon kívül állók számára elmondhatatlanok ezek a tapasztalatok, hanem azok számára is, akik megélték őket. Egy „krumpli-hámozás” utáni helyzetről ír így a szöveg: „Valahogy előkerültem. Mami rám nézett. Azt hiszem, pontosan tudta, hogy mi történt, de nem beszéltünk róla”.⁵² „Mami” azonban legalább egy pillantásra (pillanatra) felismeri és elismeri azt,

⁴⁷ Polcz 1997: 124.

⁴⁸ Polcz 1997: 122.

⁴⁹ Polcz 1997: 134.

⁵⁰ Bényei 2013: 146.

⁵¹ Bényei 2013: 136.

⁵² Polcz 1997: 112.

ami történt. Ezt a tapasztalatot azonban nem lehet visszavinni abba a világba, amely nem élte meg közvetlenül az erőszakot és áldozattá válást. A front elvonulása után, az önéletrajzi elbeszélő Budapestre menve teljes idegenséggént éli meg a viszonylagos normalitást:

„A betegséget, ami miatt aztán sohase szülhettem, már magamban hurcoltam, és nem tudtam, hogy van-e szifiliszem vagy nincs? Gyanakodtam, hogy erősen fertőzhetek, és nem kívántam senkit megfertőzni.

Ültünk az asztalnál, a kis kolbászt, amit eddig rejtegettem, nem is vettem elő. Itt nevetségesnek tűnt. Nyelv volt paradicsomszósszal. Ámultan néztem és csendesen ettem.

Mondták, hogy az oroszok erőszakoskodtak a nőekkel. – Nátatok is? – kérdezte anyám. – Igen – mondtam –, nálunk is. – De téged nem vittek el? – kérdezte anyám. – De igen, mindenkit – mondtam, és ettem tovább. Anyám kicsit rám nézett, és azt mondta csodálkozva: de miért hagytad magad? – Mert ütöttek, mondtam, és ettem tovább. Az egész kérdést nem éreztem sem fontosnak, sem érdekesnek.

Erre valaki könnyedén és tréfásan kérdezte: sokan? – Nem tudtam megszámolni – mondtam, és ettem tovább. – És képzeld el, tetű is volt a pincében – mondta anyám. – Nálunk is – mondtam én. – Te csak nem lettél tetves? – kérdezte anyám. – De igen feleltem én. – Hajtetűtök volt? – kérdezte anyám. – Mindenféle – mondtam én, és ettem tovább. Aztán más dolgokról beszélgettünk.

Anyám vacsora után félrehívott, és mondta: kislányom, ilyen csúnya vicceket ne csinálj, még elhiszik!

Ránéztem: anyukám ez igaz! – Anyám sírni kezdett és megölelt. Akkor azt mondtam: Anyukám, mondtam, hogy mindenkit elvittek, hogy minden nőt megerőszakoltak! Azt mondtátok, itt is elvitték a nőket. – Igen, de csak azokat, akik kurvák. És te nem vagy olyan – mondta anyám. Aztán rám borult és könnyögött: kislányom, mondd, hogy nem igaz! – Jó – mondtam –, nem igaz, csak úgy vittek el, betegeket ápolni.”⁵³

Az idézetből kiviláglik a kétféle pszichikai-kulturális tér találkozása és összeférhetetlensége, egymást kizáró logikája. Az önéletrajzi elbeszélő olyan fogalmakkal azonosítja önmagát (fertőzés: nemi betegség és különféle tetvek, megerőszakolás), amelyekre a normalitás világa szinte szent borzadállyal tekint. Rákérdeznek, de nem akarják tudni, és főleg nem akarják befogadni az étkezőasztalnál, a kultúra (rendes és rendesen elkészített étel, nem pedig a rejtegetett kis kolbászdarab) körülményei között, hiszen amiről beszél, amivé abban a pillanatban válik, az éppen a kristevai *abjekt* fogalmának felel meg; ami ebben az esetben a beszennyezett, szexuálisan mocskos nő archetipikus alakjában, a kurvában testesül meg.

Az anya attitűdje ebből a szempontból különösen érdekes, mert az anya nem csak a háborút követő időszak elbeszélésében jelenik meg, hanem a szöveg elején,

⁵³ Polcz 1997: 162–163.

az esküvő leírásakor is. Az esküvő, a nászéjszaka nyilvánvalóan beavatási rítus, bevezetés a (hetero)szexualitásba, a női és a férfi testek találkozásába. Az anya kétértelműen viszonyul a lányához ebben a kritikus pillanatban. Mint az elbeszélő felidézti: „Anyám rábízott [a férjemre], kérte, hogy vigyázzon rám, azzal elmentünk. Csak évek múlva tudtam meg, hogy Anyám elkezdett sírni, nem tudta abbagygni, rosszul lett, és nem ment többet vissza a vendégekhez.”⁵⁴ Ez a jelenet azt sejteti, hogy az anya – a szexualitásba már beavatott tudásával – tudatában van a lánya számára legrosszabb forgatókönyveknek, annak, hogy mi történhet. Ugyanakkor azonban ő maga is hozzájárul ahhoz, hogy a lánya beíródjon abba a kulturális és lelki ökonómiába, ahol nem fogalmazhatja meg vágyait, ahol a női szexualitás csakis elfojtott lehet. Ha elfogadjuk, hogy a kulturális szimbolizációban az evés és a nemi vágy szorosan összefüggenek, akkor igen beszédes az esküvői lakoma kimondatlan – hallgatólagos előfeltevéseken nyugvó – rendje, amelyet ebben az esetben ki is mondanak azok, akik nőként paradox, de egyáltalán nem rendkívüli módon fenntartják ezt a rendet, többek között az anya is: „Minden tálat először hozzám hoznak, teszek az »uram« tányérjára, aztán a magaméra. [...] Erzszi, a székely cselédünk [...] kipirulva oda-súgta, mikor magamnak vettem: »Kevesebbet tessék venni!« Aztán dühösebben: »A nagyságos asszony is azt mondja, ne tessék annyit enni.« Csak a vacsora vége felé érttettem meg, hogy nekem nem illik sokat enni. Nagy kár, hogy soha nem kérdeztem meg tőlük, miért.”⁵⁵ Az anya tehát sokszorosan cinkosa a szimbolikus, a női testet a férfiközpontú kultúrába beíró rendnek, hisz láthatóan saját tapasztalata, testérzete, tudása ellenére ő maga is hozzájárul ahhoz, hogy a lánya és lánya vágyai a kultúra, a hatalmi struktúrák által elfogadott korlátok közé legyen szorítva: hogy ne „chessen” annyit, amennyit szeretne.

A nászéjszaka megfelel ennek a szimbolikus-rituális előkészítésnek. Hiába óvja őket a násznagy („első éjjel nem szabad semmit csinálni, olyan fáradtak lesztek, gyerekek, ne rontsátok el”⁵⁶), mégis „elhálják” a házasságot, mégpedig oly módon, amelyben a női vágy nyilvánvalóan nem jelenhet meg:

„Egyszerűen nincsen emlékem az első éjszakáról. (Ha hiszünk Freudban, volt rá okom, hogy elfelejtettem.) [...] Tudhatod, hogy ma már semmi gátlás nincs bennem a szexualitással kapcsolatban. Elmondhatnám orvosi vagy pszichológiai szaknyelven, esetleg gúnyosan vagy frivolán, vagy röhögve, hogy mi történt, de hát nincsen semmi mondanivalóm. Fájt. Napokig fájt még ülni is. Álmos voltam és fáradt. Reggel csodálkoztam, hogy nem találtam ki előre, hogy a nőnek szét kell vetni a lábát. Most már tudom, hogy nem »kell«, csak szokás, de akkor azt hittem, hogy amit az éjjel megtanultam, az úgy van, és nem is lehet másként.”⁵⁷

⁵⁴ Polcz 1997: 9.

⁵⁵ Polcz 1997: 8.

⁵⁶ Polcz 1997: 7–8.

⁵⁷ Polcz 1997: 10.

Ez a civil tapasztalat – és annak lelki fel(nem)dolgozása – párhuzamban áll azzal, ami majd a háborús megerőszakolásokat jellemzi: a tapasztalathoz való hozzáférés teljes hiányával, a tapasztalat elfojtásával, „kriptába zárásával” és a fájdalommal, aminek a szempontjából az idézet utolsó mondata elvont jelentésben is értelmezhető, hiszen az azon az éjszakán szó szerint húsba vágóan bevészt tudás törvénynek tűnik, és sokáig akként is működik ebben a narratívában. Nemcsak a nászéjszakának, hanem a nászútnak is hasonló a szerkezete és az emlékezete: „Külön háló és nappali. Más emlékem nincsen. [...] Ide-odamentünk a városban. Néha egyedül hagyott. Azt mondta, tárgyalása van. Ezt természetesnek találtam, noha nászúton voltunk. Csavarogtam a Duna-parton vagy aludtam. Mindig aludni szerettem volna, kimondhatatlanul fáradt és álmos voltam. Ebből gondolom, hogy éjjel sokat lehattünk együtt, na és persze a szüntelen légiriadók.”⁵⁸ Ebben a történetben a női vágy nem artikulálódhat, nem kaphat hangot, így a szubjektum végletes regresszióba és depresszióba: alvásba menekül.

Nem a szexualitás, a testi tapasztalat az egyetlen terület, ahol a férj, János roncsolja az önéletrajzi én szubjektumát. A házastársi kapcsolatot leíró aránylag rövid rész tele van az abúzus különféle formáival, melyek mindegyike arra irányul, hogy a nő, a feleség tagadja meg vágyait és teljesen rendelje alá magát a férje akaratának, kontrolljának, ne legyen semmiféle önálló, a férj élete által le nem fedett tere, amelyben közvetett vagy közvetlen módon megfogalmazhatná saját szubjektumát. Csupa megtagadásról szólnak a férj és a feleség hatalmi szempontból aszimmetrikus kommunikációi. Amikor a feleség beköltözik a férj lakásába, a férj nem engedi, hogy a feleség magával vigye a neki oly fontos macskát, mint ahogy azt sem engedi, hogy – bár az leghőbb vágya – a feleség egyetemre járjon. Helyette „[a]rra kért, hogy tanuljak gépelni, hogy a kéziratait le tudjam tisztázni. [...] Tanultam gépelni, de nagyon utáltam a gépelést, mindig valami nyomasztó szorongás fogott el, miközben skáláztam tíz ujjal, vakon.”⁵⁹ A gépelés szimbolikus tevékenység, amelyben aszimmetrikusak a viszonyok: aki diktál, az mondja meg, mit kell csinálni, mit kell írni, ő az ágens és sokszor az alkotó, míg az, aki gépel, mindennek engedelmeskedik, alávetett szubjektumpozícióban van, és megfosztatik alkotó és ágens mivoltától. Nem véletlen tehát, hogy az önéletrajz elbeszélte énje ennyire zsigeri módon tiltakozik a neki szánt gépelés ellen, hiszen az a férj és feleség közötti interszjektív – és egyúttal hatalmi – viszonyokat képezi le.⁶⁰

⁵⁸ Polcz 1997: 12.

⁵⁹ Polcz 1997: 9.

⁶⁰ A lényegileg hasonló gyorsírásnak ugyanez a szimbolikája jelenik meg Sylvia Plath *Az üvegbúra* című – szintén önéletrajzi ihletésű – kultikus regényében, ahol Esther Greenwoodot anya biztatja arra, tanuljon meg gyorsírni, mert akkor majd „[v]ersengenek érte a nagy jövő előtt álló fiatalemberek, és egyik izgalmas levelet a másik után diktálják neki”. Az anya, bár maga is főiskolát végzett, teljesen alárendelte magát férje hivatásának, amit a gyorsírásról való elképzelése híven kifejez Esther azonban másképp képzelel el az életét, és így érvel: „Csak az volt a baj, hogy engem semmilyen formában sem csábított a gondolat, hogy férfiakat kelljen kiszolgálnom. Én a *magam* izgalmasabbnál izgalmasabb leveleit akartam diktálni”. Plath 1987: 80.

A férj ezen túl is mindent megtesz azért, hogy a legmeghatározóbb pillanatokban olyat tegyen vagy mondjon, ami lerombolja a feleség önbizalmát. A nászútra indulva, amikor találkoznak az állomáson, nincs megelégedve a nő látványával: „Haragudott a hajamért, a bőrröndökért, és még valami másért is, amire már nem emlékszem”.⁶¹ Budapesten pedig, ahol nászútjukat töltik, és ahol a feleség belép az értelmiségi-társasági életbe, a férj szintén a feleség önképére, testére, megjelenésére utaló, megalázó megjegyzésekkel teszi a „helyére” – írja bele a groteszk testiség kizárólagos diszkurzusába – az éppen kibontakozó, mások által is észre vett nőt: „Pesten a könyvsátorban nagy élet volt. Erősen favorizáltak. [...] Nem tudom, János hogy vette a sikereimet. Egyszer hűvösen és gúnyosan rám szólt: »Igazítsa meg a kalapját, olyan, mint egy bohóc!« Ez órákra elrontotta a jókedvedemet.”⁶² A férj még a látszatát sem tartja fenn annak sem, hogy ő a feleség támasza: egyszer, amikor a szöveg „én”-je begurul a parádés lovak közé, de szerencsére azok nem taposnak rá, a következő pillanatban „János a csizmás lábával rám lépett. Dühösen káromkodva szedett fel a földről: »Tisztára megbolondult, hogy lehet valaki ilyen ügyetlen?« Nem vigasztalt, még csak meg sem kérdezte, nem rúgtak-e meg a lovak. [...] A bosszúságon kívül semmiféle érzelemnek nem adta jelét. [...] Beszélgetni akkor már hetek óta nem beszélgettem velem.”⁶³

A következőket és a férj által rendszerszerűen alkalmazott verbális abúzus – a fizikai fájdalom mellett – teljesen lerombolja az önéletrajzi ént, aminek következtében ugyanolyan roncsolt szubjektum jön létre, mint a háborús nemi erőszak esetében:

„János nem szerette, ha társaságban beszélek, s vele sem lehetett semmit megbeszélni. Csak akkor került szóba a magatartásom, ha neki nem tetszett. Bármiféle megnyilvánulásomra csak akkor volt reflexiója, ha kifogásolta. Akkor sem adott magyarázatot, csak így: [...] Jobban teszi, ha hallgat, amikor butaságokat akar mondani. Addigi elfogulatlanságom és gátlástalanságom kezdett lassan eltűnni. Táncolni oldottan és könnyen ma sem tudok, mivel gúnyosan nevetve figyelmeztetett, hogy úgy táncolok, mint egy elefánt. (Pedig hogy szerettem és szeretek táncolni.) Mivel szerettem Jánost, és fontos volt a véleménye, nagyon könnyen és gyorsan megingatta az önbizalmamat. Ezt még valahogy elviseltem, de szeretetlensége és ridegsége kibírhatatlan volt.”⁶⁴

Ha a táncot a test szabad beszédéként és önkifejezésként értelmezzük, akkor a táncoló testnek egy ormóttan testtel való azonosítása (akár Kallisztó vagy Ió esetében) a saját, önazonos test nyelvén beszélő szubjektumok közösségéből való kizárást is jelenti: a női szubjektum nem lehet szabad, a női test nem mozoghat szabadon, minden alárendelődik annak, ahogy a férfi lép. Ezt meg is fogalmazza a szöveg: egy alkalommal, már Csákváron (ahol a háborús meg-

⁶¹ Polcz 1997: 11.

⁶² Polcz 1997: 21–22.

⁶³ Polcz 1997: 74.

⁶⁴ Polcz 1997: 25.

erőszakolások fognak zajlani) a férj és a feleség sétálni, vadászni mennek, ahol a feleség azon túl, hogy a hajtó (vadászkutya) szerepét tölti be, a férj mozgásával teljes összhangban köteles viselkedni: „Akkor kell nesztelenül lépni, amikor a másik is lép, akkor megállni, amikor az is megáll. Mondhatom, különös séta volt. Mintha egész házasságomat parodizálta volna.”⁶⁵ A feleség cselekvő szubjektumként nem létezik, ki van törölve, amit tökéletesen jelez az is, hogy egy telefonbeszélgetésben, amikor egy rokon róluk érdeklődik, a férj egyes szám első személyben beszél, és csak külön rákérdezésre említi a feleséget, de teljesen tárgyiasítva, tárgyként: „Az is itt van...”. Ezt hallván, a lelki folyamatokra jellemzően, a feleség szégyelli el magát: „Először olyan furcsa szégyen fogott el, hogy ezt Marciék is kitalálják, hogy a szívem a torkomba ugrott.”⁶⁶ A férj viszont a legkisebb mértékben sem reflektál erre az „elszólásra”.

A lelki és fizikai abúzus egy olyan elemben kristályosodik ki, amely szintén párhuzamban áll az orosz katonák általi megerőszakolásokkal: ahogy azok következtében is nemi betegséget kap az önéletrajz elbeszélője, a férj is megfertőzi a feleségét, amit „természetesen” letagad, az orvos ellenében is el akarja hitetni a feleségével, hogy csakis ő a hibás, mert leült egy nyilvános vécére, de pillantása elárulja: „ezt éreztem igazi és kitörölhetetlen árulásnak. A pillantást.”⁶⁷ Az orvoshoz sem megy vele („nyilván”, hisz akkor szembesülnie kellene az orvos szakmai véleményével), a „kutyát vittem magammal”,⁶⁸ írja az elbeszélő. A tagadás, hazudás és a segítségnyújtás megtagadása mellett a betegséggel és annak lelki következményeivel kapcsolatban is folytatja a férj a verbális abúzust is: nemcsak nem hajlandó beszélni minderről, hanem felesleges, irreleváns érzékenykedésnek tekinti. Ez megfelel annak, amit a szakirodalom az „erőszak ciklusaként”⁶⁹ ír le: „Hogyha beszélni próbálok: »Mi baja van? Pusztulnak itt az emberek, és maga itt érzékenykedik, én szégyellném...« Akkorra már sejtettem, hogy tőle kaptam a fertőzést”. Azt azonban, hogy a sejtés ellenére mennyire nem könnyű kilépni egy bántalmazó kapcsolatból, pontosan jelzi az elbeszélőnek a férj manipulatív-abuzív viselkedésére adott reakciója, az önhibáztatás, ami a bántalmazottak egyik legjellegzetesebb válasza egy olyan helyzetre, amelyből szinte lehetetlen kitörni: „Megbántottam, megundorodott? Miért vett feleségül, ha nem szeret?”⁷⁰

⁶⁵ Polcz 1997: 79.

⁶⁶ Polcz 1997: 44.

⁶⁷ Polcz 1997: 29.

⁶⁸ Polcz 1997: 26.

⁶⁹ Herman 2006: 43.

⁷⁰ Polcz 1997: 48. A bántalmazó helyzetre adott jellegzetes reakciókat lásd: Herman 2006: 47–49. Az efféle, a külső szemlélő számára sokszor értelmezhetetlen, irracionális, sokszor azonban romantizált interszjektív dinamikát írják le olyan – megdöbbentő módon mind a mai napig népszerű – slágerek is, mint például Lehár Ferenc *A három grácia* című operettjének dalbetéte (szöveg: Harsányi Zsolt), amelynek refrénje így hangzik: „Ha megversz is, imádlak én,/Te drága rossz apacslegény./Csak üss meg, de tekints reám,/Tiéd a hű apacsleány.”, és amely alig kódolt módon, pusztán csak „zsigolett”-nek és „apacslegény”-nek nevezve a szereplőket (azaz romantikusan eltávolítva, két másik, mégpedig délies, azaz szexualizált kultúrába helyezve őket), a prostituált és futtatója kapcsolatáról szól: „Süvit a szél, hideg a tél,/A sarki lámpa fénye sápadtan fehér./Éjfélre

Ezért nem értek egyet Louise O. Vasvárival, aki azt állítja, „[a]z ideológia, mely a könyv első felében megjelenik, azonos azzal, ami a női fogyasztóknak szánt magyar szerelmesregényekben is megjelenik (*lányregények*), és ami, ennél gicsesebb formában, a két világháború közti *cselédnóták*ban is jelen volt: »folyton ver az emberem, jaj de nagyon szeretem«”.⁷¹ Ez a megállapítás ugyanis éppen a bántalmazó kapcsolatok sokszor dependenciát kialakító szerkezetével nem vet számot: azzal, hogy belülről nézve, a bántalmazott perspektívájából (márpedig a szöveg onnan nézi a történeteket), az „én” paradox módon éppen a bántalmazótól nyeri el identitását, ha mégoly roncsolt is az.

Polcz Alaine szövege azért is sokatmondó, mert az önhibáztatásnak egy speciális formáját látjuk: az attól való félelmet, hogy az ő teste undorító – tegyük hozzá: feltételezése szerint épp a férjtől elkapott fertőzés miatt lehet az –, azaz az önhibáztatás abba a női testbe írja be az „okot”, amely a kulturális tudatlanságban „már mindig is” szennyezett, és amely a „szennyes”, fertőző női test és szubjektum kirekesztésének alapjául szolgál a háborús kontextusban is. A szöveg egy ponton össze is köti a háborús megerőszakolásokból eredő traumatizáltságot azzal, amit a férje okozott: „Dermedt iszonyat volt bennem mindazok után, ami történt, és még csak az hiányzott, a tudat, hogy a nászút alatt Jánosnak más kellett, ő fertőzött meg”.⁷² A szövegben mindez szinte hűvös távolságtartással jelenik meg, aminek az értelmezése ambivalens is lehet. Louise O. Vasvári szerint „ahhoz az egyoldalú mazochisztikus rajongáshoz, melyet [Polcz] a férje iránt táplált, sosem tud ironikusan viszonyulni, hanem inkább úgy írja le, mint egy szent kálváriát”.⁷³ Az én olvasatomban azonban itt inkább arról van szó, hogy az önéletrajzi elbeszélés elbeszélő „én”-je, azaz narrátora szinte magára kényszeríti az analitikus távolságot ahhoz, hogy egyáltalán elbeszélhető legyen az elbeszélő „én” traumanarratívája. A szinte kopogó egyszerűséggel leírt tények azonban – éppen azért, mert a szöveg szoros olvasása számtalan tematikus és metaforikus egymásra játszást ajánl fel – az olvasó számára egyértelművé teszik az összefüggéseket a háborús nemi erőszak és a házasságon belüli fizikai és lelki erőszak között, és rávilágítanak azok szerkezeti és eredetbeli hasonlóságaira.

A szöveg azonban nem kizárólag a bekövetkező háborús nemi erőszakokra és az abuzív férjre vezeti vissza a trauma okait; illetve nem csak ezekben az esetekben mutat rá a nők elleni erőszak lehetséges formáira és helyeire. Ha ezt tenné, akkor akár felmentést is lehetne adni: a háború *ex lex* állapot, a férj példája pedig egyedi, extrém eset, ahogy a háború is az a maga nemében. Az önéletrajzi elbeszélő azonban kitágítja az erőszak kontextusát és terét: a nők elleni erőszak

---

jár az óra már,/A zsigolett kacéran prédájára vár./Hiába néz és kémlel erre-arra már rég,/Sehol egy árnyék, kihalt a tájék./Az apacs lány reszketve, félve/Sejti már a bajt,/Ha nem lesz pénz, az apacs/Mit fog szólni majd.” És az is világos, mi történik: „hol az a pénz,/Add ide mind, mert addig innen el nem mész./Hajába markol és rimánkodni se hagyja,/Ó, egek atyja, hogy fojtogatja,/Észre se vetted és már táncritmusban lép a lány,/Ilyen a tánc hajnalban az apacstanyán.”

⁷¹ Vasvári 2010: 2–3.

⁷² Polcz 1997: 180.

⁷³ Vasvári 2010: 9.

bárhol megtörténhet, ahol a bensőséges közelségbe hatalmi viszonyok szűrődnek bele; minden olyan helyen megtörténhet, amelyet a kulturális tudattalan nem a nő tereként definiál; és olyankor is, amikor nincsenek háborús állapotok. A kórházban például, amikor – lelki gyógyulását elősegítendő – felkeresi egy református pap, ez a jelenet játszódik le: „Még sok kenetteljes mindent mondott, megsimogatta a vállamat, és éreztem, hogy becsúsztatja a kezét a nyakamhoz és megérinti, mintegy megsimogatva, majd megy lefelé a mellem irányába. Pontosan éreztem, hogy ez a mozdulat a férfi mozdulata. Azon a címen, hogy beteget lát el, tulajdonképp kiéli elfojtott vágyait.”⁷⁴ És nemcsak a német tankok előtti téren félelmetes átsétálni háborús időkben: a békeidő sem garancia arra, hogy például Budapesten háborítatlanul sétáljon egy nő a nyilvános térben, hiszen a budai Várból lefelé jövet, emlékezik vissza, „1959-ben a virágzó bokrok között itt támadt meg egy férfi a csöndesen szitáló májusi esőben”.⁷⁵ De az elbeszélő nem egyszerűen csak rábízta az olvasóra, hogy rakosgassa össze ezeket a mozaikdarabokat, hiszen explicit módon kijelenti: „Mindenesetre sokszor megtámadtak. És megtanultam, hogy férfival szembe nem szállhatok, gyöngébb vagyok, védekezni nem lehet, ütni nem lehet, mert erősebben ütnek, elszaladni nem lehet, mert utolérnek.”⁷⁶ Ebből kifolyóan azzal a megállapítással is vitatkozom, hogy „Polcz a házastársi bántalmazást a saját magánügyének tekintette, és nem gondolta róla, hogy a nemek közti hatalmi viszonyok általánosabb problematikájához kapcsolódna – szemben a megerősökölésével”,⁷⁷ hiszen a szöveg egyértelmű párhuzamokat von a háborús és a házastársi erőszak között, mi több, a nők elleni erőszakot a társadalom működésének egyik alapjelenségeként írja le.

Ebből a perspektívából nézve azonban annál fontosabb belátni annak a jelentőségét, hogy az önéletrajzi én (avagy Polcz Alaine) képes volt arra, hogy uralkodó testérete és roncsolt szubjektuma ellenére – amelyet rendszeresen a megkövültetés,⁷⁸ a dermedtség metaforáival ír le: „az iszonyat[...], ami még akkor is belém kövült”⁷⁸ – képes volt kilépni a bántalmazó kapcsolatból, képes volt átértelmezni azt, amit a nászéjszakán „megtanult”. A férj elhagyását, a válást közlő rövid mondatok megrázó erővel írják le mindazt az ambivalenciát, szubjektumszerkezetet és interszjektív dinamikát, amely sokak számára szinte lehetetlenné teszi a kilépést, a továbblépést: „Elhagytam, mert szerettem, és tudtam, hogy végem van, ha mellette maradok. Olyan volt, mint mikor az ember odanyújtja a fél karját: vágjátok le, mert ha nem, elüszkösödik az egész testem.”⁷⁹ Ez a néhány mondat magába sűríti a bántalmazóhoz fűződő, szinte elkerülhetetlen dependenciát, az üszkösödő kar metaforájával megjelenített roncsolt szubjektumot, és annak a tudatát, hogy egy ilyen kapcsolat fenntartása a szubjektum teljes elvesztésével járhat.

⁷⁴ Polcz 1997: 191.

⁷⁵ Polcz 1997: 167.

⁷⁶ Polcz 1997: 134.

⁷⁷ Vasvári 2010: 4.

⁷⁸ Polcz 1997: 202.

⁷⁹ Polcz 1997: 204.

A válás tényén – azaz a házasságból való kilépésen – túl annak a jelentőségét sem szabad alábecsülni, hogy a szöveg egyértelműen összeköti a magánszférában és a nyilvános térben zajló erőszak különféle formáit. A szöveg mottója, kissé enigmatikus módon, így fogalmaz: „A háború nem könnyű. A házasság sem. Megpróbálom elmondani Neked, hogyan volt, mert egyszer már el kell mondanom.”⁸⁰ A házasság és a háború összekötésének talánya azonban a szöveg olvasása közben megoldódik, amihez nem csak az elemzett példák szolgáltatók az alapot, hanem a szöveg utolsó mondata is: „úgy látom háborús házasságomat, mint a világtörténelem falára festett magánfreskót”.⁸¹ Ezzel a mondattal a szöveg egyértelműen helyet követel magának a történelem, a világtörténelem narratívájában, mégpedig azért, hogy lebontja a személyes és nyilvános szféra közötti határokat, és kritikusan rámutat arra, hogy a nők elleni erőszak szempontjából fenntarthatatlan a két szféra elkülönítése, hiszen ugyanazok a működésmódok és megkérdőjelez(het)etlen előfeltevések fedezhetők fel mindkettőben. Ebből a szempontból az önéletrajzi szöveg címe is új értelmezést nyerhet: az „asszony a fronton” nem feltétlenül pusztán a háborús frontot jelzi, hanem az asszonyként, házasságban megélt „frontot” is jelentheti,⁸² és mint láttuk, azt a kulturális teret is, amelynek a működése lehetővé teszi a nők elleni erőszakot.

A házasság és a háború összekötésén túl a mottónak van még egy fontos eleme: „egyszer már el kell mondanom”. A megfogalmazás jelzi annak a folyamatnak a nehézségét, amelynek során az önéletrajzi én kilép nem csak az abuzív házasságból, hanem a(z el)hallgatásból is, és eljut odáig, hogy elmondhatóvá váljon a Möbius-szalagként egymásba csavarodó testi tapasztalat és annak feldolgozása; utóbbi elkerülhetetlenül beleágyazódik abba a kulturális kontextusba, amelynek tudattalanja hozzájárul ahhoz, hogy mindez megtörténjen. Az önéletrajzi elbeszélés tehát szükségszerűen a kultúra nőkre és erőszakra vonatkozó domináns diszkurzusainak ellenében és egyúttal a roncsolt női szubjektum viszszerterése érdekében íródott, annak a jegyében, hogy ezek a történetek is megtalálhatók az utat a világtörténelem narratívájába való belépéshez; személyes, de egyúttal nem csak személyes történetként. Az énelbeszélés ekképp tökéletesen megfelel annak, amit Suzette A. Henke „narratív helyreállításnak” [narrative recovery] nevez,⁸³ amennyiben ez az önéletrajzi szöveg egyszerre hozza létre az addig nem létező, mert elmondhatatlan, ugyanakkor traumatikus mivolta miatt kényszerűen elmondandó narratívát és ugyanakkor éppen traumafeldolgozó mivoltából kifolyóan (ön)terápiás – énhelyreállító – hatása is van. Az elmondás következtében a trauma nem hozzáférhetetlen, talányos zárvány többé, hiszen az elbeszélés során megtörténik a gyászmunka. Ez nem jelenti azt, hogy a szub-

⁸⁰ Polcz 1997: mottó – oldalszám nélkül.

⁸¹ Polcz 1997: 205.

⁸² Louise O. Vasvári másképp értelmezi az „asszony” szó konnotációját ebben a kontextusban: szerinte azért „az *asszony* terminust használja” a szöveg, mert az társadalmi pozíciót jelöl (Vasvári 2010: 7–8).

⁸³ Henke 2000: xxii.

jektum már nem roncsolt, csak azt, hogy helyreáll a test és az elme közötti kapcsolat, a testi tapasztalatok tudatosává válnak, és a szubjektum képessé válik arra, hogy újra felépítse, „helyreállítsa” magát. A szöveg tehát narratív helyreállítás és – a kifejezés két szavát nem pusztán öncélúan megfordítva – helyreállítás-narratíva egyszerre, amely csakis a fájdalmas testi tapasztalatok újraélése és önmaga és mások számára való megfogalmazása során jöhet létre. Ez – éppen a kulturális implikációk miatt – olyan tabudöntő tett, amelynek a nőket, a női testet, a női testre irányuló erőszakot érintő politikuma sok évtizedes, évszázados, évezredes hallgatást tör meg. Ahhoz, hogy ezek a kérdések láthatóvá, problémaként megfogalmazhatóvá és a társadalom által kezelhetővé váljanak, az egyetlen út a fájdalmasan részletező, és ekként tudatosító helyreállítás-narratíva.⁸⁴

Hogy a megerőszkolásokról, a roncsolt szubjektivitásról, a testi és lelki gyógyulás folyamatáról és mindennek kulturális beágyazottságáról mennyire nem egyszerű érintettként írni, beszélni, megszólalni, arról a második világháborút érintő több évtizedes (el)hallgatás is tanúskodik. Skrabski Fruzsina filmje, *az Elhallgatott gyalázat*⁸⁵ 2013-ban szólaltatott meg áldozatokat. Az interjúalanyok minduntalan visszatérő retorikai fordulata az, hogy igen, sok nőt megerőszkoltak, de sosem mondják azt, hogy ők maguk is közéjük tartoztak volna, márpedig a statisztikai valószínűsége igen csekély annak, hogy ha olyan sok esetre hivatkoznak, akkor az interjúalanyok csakis azoknak a köréből kerüljenek ki, akiket nem erőszakoltak meg.⁸⁶ Ez a retorikai megoldás köszön vissza más, kéziratban lévő visszaemlékezésekben is,⁸⁷ ami azt jelzi: még mindig nem lehet ezekről a traumákról beszélni,

⁸⁴ A szöveg fájdalmakat részletező jellegének más értelmezése is lehetséges: „Polcz töredékesen ábrázolta a magánéletivel szembeállított közéleti testét, ahol is az egyikről szinte semmit nem mondott el, a másiktól viszont mindent, mégis, mindkét test közös jegye, hogy csakis a nő áldozat-mivoltának örökölt nyelvét beszélik, és nem a cselekvőképesség [agency] nyelvét, és hogy ezért az, hogy az események leírása a testre mért végtelen fájdalmak tagolásában merül ki, végső soron egyértelműen sokkal inkább a spirituális önéletrajznak, sőt, a hagiográfiának a hagyományában helyezi el a művet – és nem a feminista önéletrajások kontextusában”. (Vasvári 2010: 13.)

⁸⁵ http://www.magyarmenedek.com/products/9242/Elhallgatott_gyalázat_DVD_-_Skrabski_Fruzsina.htm

⁸⁶ De a formális logika szabályait betartva ezzel természetesen azt sem szándékozom állítani, hogy mindenkit, aki azt mondja, nem erőszakolták meg, valójában megerőszkoltak.

⁸⁷ Egy önéletrajzi szövegben például az önéletrajzi elbeszélő az oroszok nemierőszkol-kísérlete idején tizenegy éves, és úgy pozicionálja magát, hogy nem lehet tudni, hol is volt ő abban a pillanatban, amikor az erőszak (majdnem?) megtörtént: nem foglalja bele magát a megtámadott nők körébe, de nem lehet tudni, hogy honnan nézi az eseményeket a tanyán, ahová a front elől menekültek, de hiába: „Rossz hírek terjedtek, hogy egyik-másik tanyán tett látogatásuk alkalmával borzasztó dolgok történtek fiatal nőkkel. A velünk élő öt nő a lehető legidősebbnek álcázta magát. Egyik éjszaka erőszakos ajtó dörömbölésre [sic] ébredtünk. Orosz katonák voltak. Az öt férfit feltoloncolták a padlásra, még a létrát is elvették. A feszültség a tetőfokán volt, amikor a kétségbeesett női hangok, [sic] és a védekező dulakodás zaja mellett meghallottuk az oroszul némileg tudó Ungvári bácsi hangját [sic] valami majort emlegetett a szovjet parancsnokságon. Hihetetlen csoda történt [sic] a katonák elhagyták a házat, lóra pattantak és elvágattak” (archívumba még nem került kézirat saját családomból). Azon túl, hogy nem lehet tudni, az elbeszélő tizenegy éves énye miképp volt része ennek a történetnek, a leírásban – az elhallgatás retorikájában – az is figyelemre méltó, hogy a férfiak padlásra zárásának és a katonák távozásának az elemei részletesebbek, mint az, mi

még mindig csak „másokkal” történt meg, még mindig a háritás és elhallgatás pszichikai és retorikai mechanizmusai működnek, amikor a háborús – és nem csak a háborús – nemi erőszak által „beszennyezettnek” tartott női test személyes és kulturális tapasztalatáról kellene beszélni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abraham, Nicolas – Torok, Maria 1984: The Lost Object: Me. *SubStance* (13.) 2. 3–18.
- Beauvoir, Simone de 1971: *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bényei Tamás 2013: *Más alakban. A metamorfózis lehetséges poétikái és politikái*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- Copelon, Rhonda 1994: Surfacing Gender: Reconceptualising Crimes against Women in Time of War. *Hastings Women's Law Journal* (5.) 63–79.
- Giesen, Bernhard 2004: *Triumph and Trauma*. (The Yale Cultural Sociology Series.) Paradigm Publishers, London.
- Grosz, Elizabeth 1994: *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press, Bloomington.
- Henke, Suzette A. 2000: *Shattered Subjects: Trauma and testimony in Women's Life Writing*. St. Martin's Press, New York.
- Herman Judit (szerk.) 2006: *Miért marad??? Feleség- és gyerekbántalmazás a családban*. NANE Egyesület, Budapest.
- Kristeva, Julia 1982: *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. Columbia University Press, New York.
- Kristeva, Julia 1986: Stabat Mater. In: Suleiman, Susan Rubin (ed.): *The Female Body in Western Culture: Contemporary Feminist Perspectives*. Harvard, Cambridge MA.
- Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma: Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 85–108.
- Pető, Andrea 2003: Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. In: Bessel, Richard – Schumann, Dirk (eds): *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s*. Cambridge University Press, Cambridge, 129–148.
- Polcz Alaine 1997 [1991]: *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből*. Pont Kiadó, Budapest. Harmadik kiadás.
- Plath, Sylvia 1987 [1963]: *Az üvegbúra*. (Ford.: Tandori Dezső.) [1971]. Európa Zsebkönyvek. Európa Kiadó, Budapest. Harmadik kiadás.
- Vasvári, Louise O. 2010: A töredezett (kulturális) test írása Polcz Alaine *Asszony a fronton* című művében. (Ford.: Horváth Györgyi.) *Hungarian Cultural Studies* (3.) 1–16.
- Warner, Marina 1985: *Monuments and Maidens. The Allegory of the Female Form*. Picador, London.
- Wood, Elisabeth Jane 2006: Variation in Sexual Violence during War. *Politics and Society* (34.) 3. 307–341.

---

is történt a nőkkel a dulakodás közben. Ugyanez a visszaemlékező egy másik írásában azt is megjegyzi, soha nem beszéltek arról, kivel mi történt aznap éjszaka.

Eelco Runia

Jelenlét*

„Erst wie eine fremde Gewalt [der Mensch] ergreift, ihm forttrieb, und... in ihm lebendig wird, kommt wirkliches und wahrhaftes Daseyn in sein Leben.”

*Fichte*¹

I. EGY ÚJ TÖRTÉNETFILOZÓFIA IGÉNYE

A „jelentés” kezdetben hajszott, majd megtagadott jelensége hosszú ideig tévútra vitte a történetfilozófiát. A történet, hogy a történetfilozófusok miként olvasták *bele* a jelentést a történelembe, valamikor a 60-as években ért véget. Az a történet pedig, hogy aztán miként próbálták *kiolvasni* belőle, Geylrel és Popperrel kezdődött, és – bár hallgatósága már nem igazán maradt – továbbra is gyakran elhangzik. Az első történet túlságosan hosszú és magával ragadó ahhoz, hogy a jelen esszében elbeszélhetném, ám az elől már nem menekülhetek, hogy legalább pár szót ne ejtsek arról, hogy az utóbbi három-négy évtizedben a történetfilozófusok hogyan próbálták megtisztítani a diszciplínájukat – a miénket, az enyémet – a jelentés meghonosításának kísérleteitől. Akár annak a felidézésével is kezdhethetem ezt a vázlatot, hogy a történetfilozófia, mielőtt a nyelvészet csókja felébresztette szendergéséből, két megközelítést foglalt magába: a „kritikai” és a „spekulatív” történelemfilozófiát.² A spekulatív történelemfilozófia a *res gestae*-ről szólt és egy emelkedett perspektívából kívánt reflektálni mindarra, ami a múltban történt, míg a kritikai történetfilozófia azzal foglalkozott, amit a történészek ténylegesen tesznek. Ez utóbbi a 70-es évek elején – Arthur Danto szavaival élve – nem volt egyéb, mint „civódás az Átfogó Törvény Modell alkalmassága felett”.

A két megközelítés azonban egészen más sorsra jutott. Mire a korai 70-es években a történetfilozófia belehabarodott a nyelvészetbe, az ideológiai előítélettől is kompromittálódott spekulatív történetfilozófiát aláasta az a vélekedés, amely szerint az állításoknak falszifikálhatóaknak kell lenniük ahhoz, hogy komolyan vegyük őket, és már tökéletesen diszkreditálódott. Mindeközben a kritikai történetfilozófia megállapodott – bár nem túl izgalmas – akadémiai diszciplínává

* Eredetileg megjelent: Runia, Eelco 2006: Presence. *History and Theory* 45. 1. 1–29. (John Wiley and Sons. © Wesleyan University 2006. ISSN: 0018-2656) Ezúton köszönjük, hogy a Kiadó hozzájárult a cikk díjmentes közléséhez. (A Szerk.)

¹ Fichte 1971: VI. 419.

² Ezen dichotómia *locus classicus*-a talán Dray 1964. Ahogy Dray is szónvá teszi, a kritikai/spekulatív dichotómia egyenértékű Maurice Mandelbaum különbségtételével a „formális” és „materiaális” történelemfilozófia között.

vált, és (a történetírással foglalkozva, amilyen az volt, vagy amilyennek lennie kellett volna) elég jó helyzetbe került ahhoz, hogy hasznot húzzon mindabból, amit a nyelvészet kínálni tudott. A kritikai történetfilozófia új, „narratív” formájának virágzása előmozdította azt, és egyben hozzá is járult ahhoz, amit a 70-es évek „emlékezerválságának” nevezhetnénk.³ Ez a válság – amelyet az „elnyomott emlékezetek” létezésébe vetett növekvő hit és a történeteinkben „kéznél lévő” visszaemlékezésekbe fektetett csökkenő bizalom jellemzett – nem csupán arról szólt, hogy az *egyének* hogyan viszonyulnak a múltjukhoz. Átthatalta azt a módot is, ahogyan *nagy léptékben a társadalmak* viszonyulnak a múltjukhoz. Úgy gondolom, ezért sem csupán merő véletlen, hogy Flora Rheta Schreiber könyve Sybil tizenhat személyiségéről éppen abban az évben (1973) lett bestseller, amelyben Hayden White *Metahistory*-ja is napvilágot látott. Mindkét könyv arról tesz tanúbizonyságot, amit manapság már magától értetődőnek tekintünk: a szakadásról aközött, ami a múltban valójában történt, és aközött, ahogyan az emlékezetek (életrajzi vagy történeti) cselekménnyé szerveződnek.⁴

Az új történetfilozófia sikere, azt gondolom, pontosan annak volt köszönhető, hogy arra koncentrált, ami a szakadás közelebbi oldalán található – a történeti szövegek formájában jelenlévő szerveződésekre. A múlt terhétől megszabadulva így válhatott egy időre a történeti diszciplína egyik legdinamikusabb régiójává. Az új történetfilozófiában többé már nem volt hely mindannak, ami a régi időkben a spekulatív történetfilozófiához tartozott.⁵ White mélyen ironikus *Metahistory*-jának egyik iróniája éppen az, hogy a legfőbb határkövé vált abban a folyamatban, amelynek során a történetfilozófia megszűnt reflektálni arra, ami a múltban valójában történt, megszabadult a „törvények” és mintázatok keresésétől és a történelem menetére irányuló kérdésektől – egyszerűen a metatörténelem minden válfajától. Ha nem is szándékoltan, de a *Metahistory* lényegében eltörölte a metatörténelem minden nyomát és megnyitotta a „metatörténetírás” virágkorát. Azét a gyakorlatét, amely zárójelbe teszi a történeti valóságot, ahogy azt például Saul Friedländer bevezető megjegyzései is sugallják a *Probing the Limits of Representation* című kötetben: „Nyilvánvaló... hogy egyik hozzászóló sem feledkezett meg a szavak mögötti hororról”.⁶ *Maga a vita* azonban nem a hororról, hanem a szavakról szólt, és a „reprezentáció határait” tárgyalva a hozzászólók akarva-akaratlanul nem is annyira a reprezentáció, mint inkább a *reprezentacionalizmus* határaitól értekeztek.

Még most, 2005-ben is hittételnek számít, hogy a történetfilozófus nem „spekulál”. Egy korszerű küldetés meghatározására irányuló újabb kísérletében Aviezer Tucker is a „történetírás filozófiájává” redukálja a történetfilozófi-

³ Lásd Runia 2004a: 25–27.

⁴ Mivel White szerint az eltérő cselekményesítés eltérő történelmeket eredményez, végső soron elmondható, hogy a társadalmak éppúgy disszociatív személyiségzavartól szenvednek, mint „Sybil”.

⁵ Vagy, ahogy manapság általában nevezik, a szubsztantív történetfilozófiához.

⁶ Friedländer 1992: 1.

át.⁷ És bár a javaslatát, hogy hagyjunk figyelmen kívül „minden olyan problémát, amely nem dönthető el a történetírás gyakorlatát vizsgálva, mint például a magyarázat logikai struktúrája, vagy a nyelv és a valóság közötti viszony”,⁸ evidens módon még a *History and Theory* lapjain sem igazán szívlelik meg, kevesen vitatnák azt, hogy a történetfilozófia központi tevékenysége a „történeti tudás természetének és a történetírás metafizikai előfeltevéseinek” vizsgálata. A metatörténelmi kérdéseket illető tabu még a történelem folyamatára is kivetül. A történetfilozófia által befogadott eszmék egyike (és egyben a kulturális becsületesség próbaköve) az a vélekedés, amely szerint „a nagy elbeszélések korszaka lezárult” – a szólam, amely úgy foglalja magába mindazt, amit a történetfilozófusok egykoron csináltak, hogy közben szentesíti is a jelenlegi tartózkodásukat. Jörn Rüsen nemrégiben megjegyezte, hogy „a Nyugat mesternarratívája az, hogy nekünk nincs mesternarratívánk”,⁹ de elsősorban valószínűleg nem is annyira „a Nyugat”, mint inkább a történetírás diszciplínája kerüli a nagy elbeszéléseket. A politikusok és az újságírók minden különösebb fenntartás nélkül beszélnek dzsihádrokról és civilizációk összecsapásáról, a történelem tanszékeken kívül pedig politikatudósok, közgazdászok és biológiai antropológusok művelik meglehetősen gátlástalanul mindazt, amit a történészek és a történetfilozófusok megtiltottak maguknak. Olyannyira, hogy a Harvard Egyetem Samuel Huntington által vezetett kormányzati tanszékét „a szubsztantív történetfilozófia világközpontjaként” is emlegetik.¹⁰

Mindent figyelembe véve a „spekuláció” még a történetfilozófián belül is kiirthatatlan – bár lelkesen színlelt – jelenség. A továbbiakban átsiklok a tény felett, hogy logikailag lehetetlen bizonyítani, hogy valami (a tömegpusztító fegyverek, a Loch Ness-i szörny, egy mesternarratíva) *nem* létezik, és hogy következésképp az a (nem falszifikálható) előfeltevés, amely szerint a történelemnek nincs mesternarratívája, maga is spekulatív. Ennél fontosabb az a tény, hogy a történetfilozófusok még a szövegeik szintjén sem képesek elkerülni a „spekulációt”. Ha bárki ellátogat egy konferenciára, felüti a *History and Theory* egy példányát, vagy rendel egy könyvet, el kell ismernie, hogy spekulatív állításokkal találkozik tucatszámra. És nincs is ezzel semmi gond. Épp ellenkezőleg, a történetfilozófusok – mint minden szakember – a „saját maguk eszközei:”¹¹ éppen azért teszik, amit tesznek, és írják, amit írnak, mert ennek az instrumentalizmusnak a fő összetevője – a saját történetiségük – hatással van mindarra, amit a tárgyukból kibontanak. Ha ezt az instrumentalizmust sikerülne ténylegesen – és nem csupán látszólagosan – megtisztítani a „spekulatív” eszméktől és

⁷ Tucker 2001.

⁸ Tucker 2001.

⁹ A *Historical Studies: Disciplines and Discourses* konferencián egy vita alkalmával (Budapest, 2004. október 21–24.).

¹⁰ Tucker 2001: 45.

¹¹ Lásd például Schön 1983.

előfeltevésektől, az a történetírás és a történetiség esetében trivialitásba, ostobaságba, és talán teljes afáziába fulladna.

Aligha kétséges, hogy az érzés, miszerint a „jelentés” megalapozása valamiképp helytelen, kulcsfontosságú összetevője a spekulációt illető tiltásnak.¹² Nyilvánvaló az is, hogy a jelentéshez való majdhogynem fóbiás hozzáállásnak köze van a 20. századi történelem horrorjához. De bármi is legyen a motiváció, ez az önmegettartoztatás hosszú távon nem egyeztethető össze azzal a vágygal, hogy számot adjunk a történelem és a történetiség szerepéről az emberi életben. És valóban, a spekuláció, elúszván a bejáratától, rögvest vissza is tér a hátsó ajtón. A történetfilozófia néhány újabb keletű irányzata a jelentés nyílt célbavételét illető tilalom megkerülésére irányuló tudattalan kísérletnek tekinthető. A „tilalom korának” legsúfoltabb és legélénkebb zugkocsmája, azt gondolom, a Trauma nevet viseli. A „trauma” a „jelentés” egyfajta negatív – és politikailag korrekt – megfelelőjének tekinthető. A trauma mélyére ásni ugyanúgy az időre és az emlékezetre, a kudarcra és a sikerre, az individualitásra és a történetiségre, az életre és a halálra való reflexió szükségletét elégíti ki, mint a perspektivikusság jóval vidámabb kísérletei. A trauma – és ikertestvére, az *agency* – természetének feltárása ebben az értelemben a modern idők szubsztantív történetfilozófiája.

A jelentés utáni nyílt kutakodás tabuja a *res geastae* szférájában érdekes módon egybeesik egy példátlan mértékű tudással arról, hogy a *historia rerum gestarum* szférájában hogyan képződik a jelentés. A White-féle reprezentacionalizmusnak köszönhetően sosem tudtunk még többet arról, hogy a történészek, akarva-akaratlanul, hogyan hozzák létre a jelentést a történeteikben, illetve általában, ahogyan azokat elbeszélik. A White-féle reprezentacionalizmus mindazonáltal jobbára csupán egy „negatív” kritikai eszköz. Pozitív, „szubsztantív”, „spekulatív” módon használva – a metafora által gúzsba kötve – kontinuitást hoz létre mindenütt. A 20. századi történelem korábban elképzelhetetlen diszkontinuitásainak fényében azonban ezek a könnyed kontinuitások nem azok a jelentések, amelyeket helyénvalónak, kielégítőnek, és meggyőzőnek tarthatnánk. A maga „szubsztantív” formájában a White-féle reprezentacionalizmus olyan, mint az ember a mesében, aki a jó tündérrel találkozva azt kívánja, hogy minden, amit megérint, arannyá változzon – ám az étel, amit kétségbeesetten próbál magához venni, ugyanúgy arannyá változik, amint a szájához emeli.

Mindez meglehetősen tragikus: valamit nagyon akarunk, és azt is tudjuk, hogyan *hozzuk létre*, mégis megtiltjuk magunknak, hogy a tudásunk alapján cselekedjünk és inkább bolyongunk tovább a sötétben. Valamit nyilvánvalóan elrontottunk. Jelen esszében azt az álláspontot képviselem, amely szerint nem a *jelentést* akarjuk, hanem valami mást. Valamit, ami ugyanolyan alapvető, valamit, amit a történetfilozófián kívül, társadalmi léptékben ugyanazzal a vehemenciával hajszolunk, mint amellyel a diszciplínán belül úgy hisszük, csak a jelentést

¹² Az, hogy a spekuláció tilalma a jelentés utáni sóvárgás tilalmának a következménye-e, vagy épp fordítva, kérdéses marad. További tanulmányozásra vár, hogy miképp is értsük ezt a jelenséget.

hajszolhatjuk. Úgy gondolom, hogy nem a jelentés iránti szükséglet nyilvánul meg például a nosztalgiában és a retro stílusokban, a megemlékezésekre való hajlamban, az emléktárgyak iránti lelkesedésben, az emlékművek utáni vágyakozásban, és az emlékezés vonzerejében. A tézisem a következő: amit a Vietnami Veteránok Emlékművében, vagy egy, „a szeretted maradványaiból a kivételes életük [sic!] emlékére készült” gyémántban,¹³ a nevek felolvasásában a World Trade Center elleni támadás évfordulóján, az újraegyesülések örületében, és megannyi hasonló jelenségben hajszolunk, az *nem* a „jelentés”, hanem valami, amit jobb szó híján „jelenlétnek” fogok nevezni.

II. JELENLÉT, DISZKONTINUITÁS ÉS METONÍMIA

A „jelenlét” véleményem szerint annyit tesz, mint – akár szó szerint, akár átvitt értelemben – „érintkezésben lenni” emberekkel, tárgyakkal, eseményekkel és érzésekkel, amik azzá az emberré tesznek, aki vagy. Annyit tesz, mint egy cseppnyi életet lehelni mindabba, ami megszokottá és közhelyessé vált; maradéktalanul tudatában lenni a dolgoknak, nem pusztán magától értetődőnek venni őket. Jelenlét alatt *nem* az idő megállítása iránti vágy beteljesülését értem, nem a megőrzést, a tiszteletet, és nem is az éppen birtokoltak iránti büszkeséget. A „jelenlét” iránti szükséglet – a megemlékezések minden fajtájának hajtóereje – Alain Badiou szavaival élve valóságos *passion du réel*.¹⁴ Az emberek, tárgyak, események és érzések csodálatos valóságában való részesülés iránti vágy egy szédületes késztetéssel párosul aziránt, hogy megízlelhessük annak a tényét, hogy ezek a csodálatosan valóságos emberek, tárgyak, események és érzések bámulatos hirtelenséggel szűnhetnek meg létezni. A művészek, akik figyelmet fordítanak arra, hogy a műveik olyannyira vitathatatlanul *ott* legyenek, amennyire csak lehetséges, mind a jelenlét után sóvárognak. És hasonlóképp tesznek mindazok, akik megszabadulnak a mindennapi élet konvencióitól, ürességétől és álságosságától annak érdekében, hogy kapcsolatot létesítsenek azzal, amit Fichte *wirkliches und wahrhaftes Daseyn*nek nevez. A jelenlét – a valósággal való kapcsolat – legalább annyira alapvető, mint a jelentés. Ahogy a jelentés a művészet, a tudatosság és az élet konnotatív oldalának tekinthető, úgy a jelenlét a denotatív oldala. A jelentés és a jelenlét egyaránt ellentétesek egy másik készzetéssel; a készzetéssel, hogy a tapasztalat áramlása magával ragadjon minket. Ám ismételten, az ennek a készzetésnek való ellenállás nem kell, hogy szükségszerűen a jelentésért való küzdelem formáját öltse. Ugyanúgy jelentkezhethet a jelenlét hajszolásának a formájában is, vagy egy műalkotás esetében a jelentés és a jelenlét tartós és élvezetes keresztezésének a kísérletében.

¹³ <http://www.lifegem.com> (Utolsó letöltés: 2005. május 4. A hivatkozásért Ewa Domanskának tartozom köszönettel.)

¹⁴ Badiou 1998.

A történetfilozófián kívül már jó ideje felismerték azt, amit a jelenlét iránti szükségletnek nevezek, és a történetírásban is hagyott nyomott maga után. Ez inspirálta Pierre Nora *lieux de mémoire*-projektjét, ez vezetett az emlékművekről, a megemlékezésekről, az emléktárgyakról és a (kollektív, vagy bármilyen) emlékezetéről szóló könyvek áradatához, és ez ösztönözte a *History and Memory* című folyóirat megalapítását. A figyelem tökéletesen indokolt. A jelenlét iránti szükséglet a történelem és a történetírás egyik kulcskérdésének, a kontinuitás és a diszkontinuitás problémájának az egzisztenciális megfelelője. Azon szándék megnyilatkozása, hogy számot adjunk a tényről, hogy teljességgel ugyanazok és mégis tökéletesen mások vagyunk, mint akik egykoron voltunk. Azon elhatározás jele, hogy számot adjunk a tényről, hogy a múltunk – noha orvosolhatatlanul elmúlt – sokkal valóságosabbnak tűnhet, mint a világ, amelyben élünk. De bármennyire is sürgető és releváns mind a jelenlét iránti szükséglet, mind pedig a kontinuitás és a diszkontinuitás, a történetfilozófusok tartózkodtak attól, hogy számot adjanak róluk. Részben – úgy vélem – azért, mert a „jelentésre” – mint olyasvalamire, amivel egyszerre kell foglalkozni és szembeszállni – fektetett hangsúly tévútra vitte őket; részben azért, hogy senki se vádolhassa őket „spekulációval”; részben pedig azért, mert a tény, hogy hiányoztak az eszközeik a jelenség vizsgálatához, arra a következtetésre vezette őket, hogy maga a jelenség nem is létezik.

A tézisem úgy szól, hogy a *metonímia* fogalma meglepően alkalmas eszköznek tűnik a diszkontinuitással és a jelenlét iránti szükséglettel való megbirkózásra. Vagy inkább, azt gondolom, hogy a metonímia vizsgálata révén a jelenlét olyan diskurzusa válik megalapozhatóvá, amely nem jelentékteleníti el a diszkontinuitást valamiféle „jelentésbe” foglalva, hanem megadja neki mindazt, ami illeti. A jelentés tradicionális diskurzusa erre nem képes. Az ódivatú szubsztantív történelemfilozófia ahhoz értett, hogy kontinuitás révén konstruáljon jelentést, a reprezentacionalizmus azonban leleplezte ezen folyamat mechanikáját és így dekonstruálta a jelentést célzó szubsztantív kísérleteket. Ám a diszkontinuitás korántsem az, ami a kontinuitás dekonstrukciója után megmarad. A diszkontinuitásról való számadás nem arra a kérdésre ad választ, hogy miképp jön létre a kontinuitás, hanem arra a kérdésre, hogy a diszkontinuitás miképp jön létre. A metonímia trópusa, úgy gondolom, ebben lehet a segítségünkre. A metonímia – a „hiányban való jelenlét” trópusa, ahogy erről később még majd esik szó – a diszkontinuitás „mechanikájára” taníthat minket mind a *res gestae* (vagy ahogy Spinoza nevezte, az *ordo et connexio rerum*), mind pedig a *historia rerum gestarum* (az *ordo et connexio idearum*) szintjén.¹⁵ Fényt vethet arra a látszólag különös, de valójában egészen mindennapi jelenségre, hogy képesek vagyunk „meglepni magunkat”. A tézisem – némileg paradox módon fogalmazva – úgy szól, hogy a metonímia a diszkontinuitás szolgálatában álló metafora. Pontosabban szólva, a metonímia a kontinuitás és a diszkontinuitás összefonódásának a metaforája. Míg a reprezentacionalizmus abba nyújtott értékes bepillantást, hogy miként jön

¹⁵ Spinoza 1997: II. 7. tétel.

léte a kontinuitás, a metonímia önmagunk meglepésének a varázslatos képességéről adhat számot.

És valóban, ez az, ahogy a „diszkontinuitás” véleményem szerint a legjobban leírható: önmagunk meglepéseként.¹⁶ A későbbiekben hosszabban is beszélek majd a diszkontinuitás ilyen felfogásáról, ám előtte szeretnék bemutatni két megkülönböztetést. Az első, meglehetősen nyilvánvaló megkülönböztetés az, hogy az emberek ugyanúgy meglephetik magukat a szavaikkal, ahogyan a tetteikkel is. Másképp szólva, önmagunk meglepésének a képessége egyaránt érvényes az *ordo et connexio idearum* és az *ordo et connexio rerum* szintjeit illetően. A második, kevésbé nyilvánvaló megkülönböztetés az, hogy a meglepetés mindkét szinten lehet aktív és passzív. Körülényesebben fogalmazva mindez azt jelenti, hogy önmagunk meglepésének a képessége két – retroaktív és proaktív – modalitással bír. Az emberek hagyhatják magukat (passzívan) legyőzteni a korábban írottak és cselekedettek által, vagy (aktívan) győzedelmeskedhetnek felettük új szavak és tettek révén.

A diszkontinuitás azon válfaja, amely a történészeknek leginkább ismerős lehet, a történeti cselekvők „proaktív” dinamizmusából ered. Ez arra a tényre vonatkozik, hogy történeti cselekvőkként alkalmasint mi is engedünk a váagnak, hogy létrehozzunk egy csipetnyi történelmet, és hogy boldogan botorkáljunk előre valami *terra incognita* felé.¹⁷ És (megannyi egyéb dolog mellett) ez nem csupán a berlini fal leomlását foglalja magába, hanem II. Lipót Kongó civilizálására irányuló szándékát is, vagy George Bush azon elhatározását, hogy „szabadságot és demokráciát” hozzon a Közel-Keleten. Nem kevésbé érdekes azonban az a jelenség sem, hogy (az *ordo et connexio idearum* szintjén) *történészként* néha mi is „előremenekülünk” – ez esetben olyan megközelítésmódokba, könyvekbe, vagy látásmódokba, amelyekről korábban nem is álmodtunk. Mindkét esetben olyan helyzetekben találjuk magunkat, amelyeket nem láthattunk előre, és amelyek mégis eltéveszthetetlenül valóságosak és üdítő jelenléttel bírnak – olyan helyzetekben, amelyek azt a feladatot róják ránk, hogy „lépést tartsunk” a történelemmel, vagy a történelem azon szemléletmódjával, amelyet valamiképp mi magunk hoztunk létre.

A diszkontinuitás proaktív formájának gyakorisága ellenére a történetfilozófusok számára talán a retroaktív forma a leginkább magával ragadó. Az *ordo et connexio rerum* szintjén akkor találkozunk retroaktív diszkontinuitással, amikor „a történelem hirtelen rajtunk üt” és – regresszív módon – olyan dolgokba fogunk, amelyek ellentétesek az identitásunkkal. Ez afféle történeti kényszer az ismétlésre – mint például az izraeliek által épített fal a palesztinok távoltartására, vagy Szaddám Husszein Abu Ghraib börtönének pontosan ugyanazokra a dolgokra való használatba vétele, amelyeket ki akart irtani az iraki invázió. Végül, de nem utolsósorban, létezik retroaktív diszkontinuitás az *ordo et connexio idearum* szintjén is. A diszkontinuitás ezen formája magába foglal minden olyan esetet,

¹⁶ Lásd Balint 1993.

¹⁷ Rik Peters és jómagam pontosan erre törekszünk a Committing History projekt keretein belül a Groningeni Egyetemen, hogy tisztázzuk, miképp jön létre a diszkontinuitás, és hogy egy olyan metatörténeti nézőpontot alkossunk, amelyben a kezdetet nem a szó, hanem a tett jelenti.

amelyben, mint alanyok, legyőzetünk a múlt jelenléte által – a *Sehnsucht* esetében és a nosztalgiában, Johan Huizinga „történeti megérzőképességében”, amit Frank Ankersmit „fenséges történeti tapasztalatnak nevez”,¹⁸ és azokban az észvezejtő esetekben, amikor a tárgyunk uralja és előre meghatározza mindazt, amit történésként írunk.¹⁹

Jelen esszében úgy próbálok számot adni a diszkontinuitásról, hogy felteszem a kérdést, miképp lepjük meg magunkat, hogy – történésként csakúgy, mint történeti cselekvőként – hogyan válunk elképzelhetetlen és felkavaró történeti és reprezentációs *fait accompli*-vá. Mindez nem jelent visszatérést a régimódi, tudattalan „spekulációhoz”. Az általam javasolt modern, korszerű történetfilozófia nem *egyetlen* szinten magyarázza a diszkontinuitást minél inkluzívabb, kreatívabb és spekulatívabb módon (ahogy Spengler és Toynbee tették), hanem ahhoz a tényhez kötve, hogy a diszkontinuitás, a definícióm értelmében, különböző szintek problémája – lévén, hogy önmagunk meglepéséhez egyszerre két szinten kell lennünk. Csak akkor lephetjük meg magunkat, ha két síkon létezzünk, és ha a kapcsolat a kettő között nem nyílt és világos. Mivel a történelemben nincs megfelelője a halálnak, ami individuális szinten az abszolút diszkontinuitást jelenti, a történeti diszkontinuitás, ha nem is relatív, de menthetetlenül összefonódik a kontinuitással. Amíg önmagában próbálok megfejteni a diszkontinuitás talányát, a jelenség vagy elenyészik, vagy a kontinuitás ehetetlen aranyává változik, ahogy a tündérmesében is.²⁰

III. SÉTA AZ IDŐ SÍKJÁN

A kontinuitás és a diszkontinuitás összefonódásának megértéséhez jobban teszünk, ha kezdésként megfedekezünk az időről, és úgy közelítünk a múlthoz, ahogy II. Frigyes közelített az ellenségeihez a harcmezőn: az erőket egy pontra koncentrálván, rézsútosan. A diszkontinuitással való megbirkózáshoz ugyanis olyan beállítódásra van szükség, amely iránt kevés történetfilozófus lelkesedne. Nem a múltra, hanem a jelenre kell fókuszálnunk; nem a történelemre, *mint ami orvosolhatatlanul elmúlt*, hanem a történelemre, *mint folyamatra*. Ez az a beállítódás, amelyhez egy, a betegek múltjának vizsgálatát illető jelentős szemléletbeli módosítás révén Freud is eljutott. Valamikor 1900 körül Freud feladta, hogy közvetlenül a múlt felé forduljon. Ahelyett, hogy engedett volna a betegek által elmesélt történetek csábításának, és ahelyett, hogy rankei módon a „forrásokhoz fordult” volna, inkább egyfajta radikális (kontraintuitív) „prezentizmust” választott. Azáltal, hogy állhatatosan ragaszkodott a jelenhez és azokat a tüne-

¹⁸ Ankersmit 2005.

¹⁹ A jelenségre a srebrenicai mészárlást tanulmányozó holland kutatócsoport szolgálhat példaként, ahogy újraalkotta a tárgyát. Lásd Runia 2004b.

²⁰ Minthogy rendet hoz létre, *maga* a kontinuitás-diszkontinuitás dichotómia a kontinuitás birodalmában található.

teket vizsgálta, amelyek az analízis „itt és most”-jában nyilvánultak meg, Freud képesnek bizonyult a betegek múltjának jóval „eredetibb”, „meggyőzőbb”, és „hatékonyabb” változataihoz eljutni.

Egyszóval Freud felfedezte, hogy az, ami a múlthoz vezető fő csapásnak tűnik, csupán olyan helyekre vezet, amelyek a kiindulóponttól látótávolságon belül vannak, míg a jelen feltárása révén olyan mélységekig juthatunk, amelyek létezéséről sejtelmünk sem volt. És ugyanígy, az innovatív történeti gondolkodás sem a történelemre való összpontosítással *kezdődik*, hanem azzal *végződik*. Nem merül bele rögvest a történelembe, hanem első lépésként azt próbálja kideríteni, hogy a jelen milyen tekintetekben nem érhető meg másképp, *csak* a történelem által. Az a könnyedén elérhető múlt, amely a lábait széttárva paráználkodásra szólít, amely egyfajta „shareware”-ként közkézen forog, *az* a múlt, nos, talán nem teljesen *halott*, de semmiképp sem több, mint annak a tükörképe, amit már amúgy is tudunk. A saját mitológiánkban jelen nem lévő múlt azonban az a múlt, amelyet elhallgatunk, amely inkább egy tudattalan *Aktuelle Macht*, semmint egy közkézen forgó „shareware”, *az* a múlt az, amely megértésre vár.

A *res gestae*, vagy – Spinoza szavaival – az *ordo et connexio rerum* ezért úgy értendő, mint „az idő azon keresztmetszete, amely bármely pillanatban tudatossá válhat”, vagy másképp szólva, mint „a valóság, amelyben élünk”. Hasonlóképp, a *historia rerum gestarum*, Spinoza *ordo et connexio idearum*a, nem azt jelenti, amit néhány halott fehér férfi valaha írt, hanem szövegek, módszerek, kódok, szokások, témák, trendek és divatok összességét, amit *ma* a történetírás gyakorlatának nevezünk. Ekképp definiálva mindkét struktúra – „a ma valósága” csakúgy, mint „a történetírói diszciplína” – olyan *felszíni jelenségként* kínálja magát, amely különböző történeti „mélységek” elemeiből áll össze. Amit pedig Freud a kollégáinak javasolt, az éppen a felszín vizsgálata volt az analízis során, az „egyenletesen lebegő figyelem” módszerével.²¹

Mindkét felszín – „a ma valósága” és „a történetírói diszciplína” – egy *város-hoz* hasonlítható, amelyben „struktúrák” találhatóak minden méretben és minden funkció szerint. Néhány egészen régi, néhány relatíve új, néhány pedig éppen kiépülőben van. A város egyes részei növekednek, míg más részei kiürülnek. Egyes részei gondosan újjáépültek, más részei pedig dűledeznek. Vannak háború pusztította területei (aminek a nyomai néhol megmaradtak, másutt viszont nem), közmunka által teljesen átformált területei, és területei, amelyeken „megállt az idő”. Vannak gettói és előkelő negyedek, pályaudvarai és bevásárlóközpontjai, emlékművei és területei, amelyek felett a városi hatóságok elvesztették az irányítást. Vannak személerakói és szentélyei, és van egy végtelenül bonyolult, de többé-kevésbé működőképes infrastruktúrája, amely részben látható, részben viszont földalatti. Egy ilyen várost nem neveznék palimpszesztnak, mivel egy várost nem a maga egészében írunk felül, hanem lokálisan, rendszertelenül,

²¹ Freud 1953–1974: XII. 111. A köznapi képzeletben Freud „mélynek” látszik, a múlt megszálottjának, afféle fáradhatatlan bányásznak. Ahhoz, hogy a „felszínen maradás” mit von maga után a történetfilozófiában, lásd Runia 2004b.

kiszámíthatatlanul, és egészen opportunista módon. Végző soron arra akarok kilyukadni, hogy a két felszín, „a ma valósága” és „a történetírás diszciplínája” *egyszerre* szorosan összekapcsolt, „organikusan” működő egész, és olyan dolgok zagyaléka, amelyek genetikailag, ontológiailag, és egzisztenciálisan különállók. Mindkettő *egyszerre* a kontinuitás csodája és a diszkontinuitás orgáája.

A kontinuitás és a diszkontinuitás nem történeti, időbeli, „vertikális” értelemben érthető meg, hanem a „teljes összefonódás” és a „radikális szomszédosság” térbeli, „horizontális” értelmében. Időbeli értelmükben olyannyira nehéz volna elképzelni őket, hogy gyakorlatilag lehetetlen is. A kontinuitás és a diszkontinuitás megértéséhez képesnek kell lennünk arra, hogy „körüljárjuk” az éppen vizsgált eseményeket – de amint visszatekintünk, a második dimenzió, amely más perspektívából láttatja a kérdéses eseményt, valahogy elveszik. Úgy tűnik, hogy az idő „térbeliként” való elképzelésének a nehézsége együtt jár a modern kultúrával. Henry Glassie említi, hogy az Ulster-vidéken az időt egészen mostanáig bizonyos „Nagy Napokhoz” kapcsolódva tapasztalták meg, „amelyek úgy emelkednek ki az időből, mint hegyek a földből, központokat jelezve, és a határokat figyelmen kívül hagyva”.²² Mi, modernnek azonban olyannyira fegyelmezetten egyenes vonalú idővel rendelkezünk, hogy majdhogynem prousti erőfeszítéseket követelne eltekintenünk attól a linearitástól, amelyhez hozzászoktattuk magunkat.

Érdekes módon azok a szerzők Szent Ágostontól Pierre Noráig, akik a kontinuitás és a diszkontinuitás problematikáját lenyűgözőnek találták, térré alakították az időt. Mindannyiuk közül a legélesebb szeműek olyan írók és önfeljű zsenik voltak, akiket sem a történészek, sem a történetfilozófusok nem vettek igazán komolyan. Bár önálló tanulmányt igényelne annak a vizsgálata, hogy az idő problémái hogyan fordulnak át a tér problémáivá az irodalmi képzeletben, egy ilyen tanulmány minden bizonnyal magába foglalná Walter Scottot. Scott gyakran hasonlította a könyveit „utazásokhoz”,²³ és a *Waverley*-ben a skót vidék nem pusztán színpadi háttér, hanem a zsúfolt, változatos jelenléte mindannak, ami a skót történelemben a tizenhetedik és a tizennyolcadik század közepe között zajlott. Edward Waverley ebben a jelenvaló múltban bolyongva bukkan rá a történelemre azokon a helyeken, amelyeket meglátogat, vagy azokban az embelekben, akikkel találkozik, és a testében érzett térbeli kapcsolatok vezetnek arra, hogy felismerje például azt, hogy egy polgárháború borzalma egyidejűleg tűnik távolinak és közelinek. „Waverleynek olybá tűnt”, írja Scott, „csak álom, hogy mindeme szörnyűség közismert tény, s az emberek köznapi dologként emlegetik, mint ami a világ természetes rendjébe tartozik, s naponta megésszik az ő közvetlen tőszomszédságában, pedig tengereken sem kelt át, hanem itt van, Nagy-Británia egyébiránt példás rendben tartott szigetén”.²⁴

Scottnál is látnokibb azonban Balzac, a forradalom történetének megszállottja, aki a *Huhogók* után már tartózkodott további történelmi regények írásától.

²² Idézi Gillis 1994: 6.

²³ Ahogy például az „Utazásunk immáron végére ért, kedves olvasó” mondatban. Scott 1986: 569.

²⁴ Scott 1986: 98.

Balzac nem pusztán a francia restauráció krónikása, hanem a legfőbb képviselője annak az írótipusnak, aki az időt térré fordítja. Az *Emberi színjáték* olvasójának az a benyomása támadhat, hogy Balzac képtelen volt a múltat másképp felfogni, mint valóságos jelenlétként, és hogy képtelen volt a jelent másképp tapasztalni, mint potenciális múltként. Balzac „látja” azokat helyeket, amelyeket hol a történeti mélységükig hatolva, hol pedig azon merengve ír le, hogy hogyan festenek majd későbbi generációk „történelmeként”. Az *Emberi színjáték*ban térré alakítja az időt. A legáltalánosabb szinten a vidék és Párizs kapcsolatának a jegyében foglalkozik az *ancien régime* és a Napóleon utáni Franciaország közötti kontinuitásokkal és diszkontinuitásokkal, közléplettékben pedig ott van maga a „legfiflozofikusabb város”, Párizs.²⁵ Párizs megfajtése Balzac számára egyet jelent a történelem mélyére hatolással. A Párizs nagyvárosában található *quartiers, faubourgs, és hôtels* Balzac univerzumában *magát* a forradalmi korszak *jelenlétét* testesítik meg – saját magával egyetemben, ahogy mindezek történésze *secrétaire*-ré válik.²⁶

Még kisebb a lépték *A számbőr* esetében, amely az *Emberi színjáték* központi írásának tekinthető. Annyi történelem zsúfolódik itt össze egy olyan kis térben, hogy az olvasó már-már klausztrófiásnak érzi magát. Egy antikvárium három helyiségében mindenféle dolgok gyűlnek össze mindenféle időkből; az egész szekuláris, kulturális, spirituális történelem megtalálható, bármiféle rend nélkül. Ezen a „filozofikus szemétdombon”²⁷ maga a számbőr testesíti meg mindazt, ami Balzac számára a forradalom igazi örökségének és saját kora legnagyobb kihívásának számított: a tényt, hogy a történelem folyamata elveszítette azt az önmagyarázó erejét, ami (Isten vagy földi helytartói révén) korábban *adott* volt, és most állampolgárrá váló egykori adófizetők kezébe került. Annak az üdítő ereje, hogy irányultságot vetítsünk a jövőbe, nagy árat követel. Az élet árát, ahogy Balzac élesszeműen megfigyeli. Balzac jellemzően a számbőr méretének térbeli metaforájaként írja le a történelem és az élet egymással versengő igényeit. A számbőr varázslata szerint „napjainak köre, melyet ez a számbőr jelképez, kívánságainak száma és ereje szerint fog mind kisebbre és kisebbre zsugorodni”.²⁸

W. G. Sebald az időt térré alakító szerző kortárs példája. Sebald hősei (ha nevezhetők annak) modern kori Waverley-k módjára kóborolnak és sodródhatnak az újjáépített, de „felületes” háború utáni Európa felszínén.²⁹ Számukra, ahogy Waverley számára is, a történelem csak a helyszínen levés által válik valósággá. Sebald úgy írja le kollégája, Peter Wiess munkásságát, mint egy „zárándoklatot Európa kulturális és kortárs történelmének száraz lejtőin, éjszakai

²⁵ Balzac 1976–1981: VI. 1044.

²⁶ Ahogy Balzac nevezi magát az *Emberi színjáték* előszavában. Balzac 1976–1981: I. 11.

²⁷ Balzac 1976–1981: X. 63.

²⁸ Balzac 1976–1981: X. 88. (Rónay György fordítása.)

²⁹ További példák: Magris 2011; Mak 2005. Mindkét esetben olyan népszerű irodalmi szerzőről van szó, akiknek a műveire egyetemi körökben rosszallva tekintenek, ám akik legalább annyira érvényes kérdéseket fogalmaznak meg és legalább annyira érdekes módszereket használnak, mint a hivatásos történészek, és olyan közönséghez szólnak, amelyet legalább annyira komolyan kellene venni, mint a hivatásos történészekét.

terrortól gyötörve és ideológiai ballaszt mérhetetlen súlyával terhelve”,³⁰ ami, attól eltekintve, hogy Sebald karakterei hátizsákkal utaznak, amely túl kicsi ahhoz, hogy bármiféle ideológiai ballasztot tartalmazzon, a saját munkásságának is kitűnő leírásával szolgál. *A Szaturnusz gyűrűi* és a *Szédület* főszereplői a 20. századi Európa történelmének rémületét az általuk meglátogatott helyeken és helyekben érzékelik, és a nyomdokaikban mi, olvasók is ott találjuk magunkat abban a történelemben, amelyet valamiképp mi magunk hoztunk létre.

Az idő térré alakítása azonban talán az *Austerlitz*-ben a leginkább látványos, ahol Sebald Jacques Austerlitz történetét egy utazásként mutatja be, amely olyan helyekre juttatja, mint Fort Breendonk, Llanwddyn, Prága, Terezín és Párizs. Az utazás fordulópontja a londoni Liverpool Street-i pályaudvar váróterme, ahol ötven éve Austerlitz a nevelőszüleihez került, és ahol most, metaforikusan szólva, átruházza magát a valódi szüleire, akiket sohasem ismert. Egy emlékek nélküli élet távolba tartó utazása így egy élet nélküli emlék hazavezető utazásává válik. „Valósággal az volt az érzésem, mondta Austerlitz, mintha a váróteremben, amelynek közepén úgyszólván elvakítva álltam, múltamnak minden órája, minden valaha elfojtott, kioltott félelmem és kívánságom ott lett volna, mintha a kőlapok lábam alatt kirajzolódó fekete-fehér rombuszmintája életem végjátékának mezeje lenne, s mintha a terem az idő teljes síkjára kiterjedne”.³¹ A jelenlét ilyen prousti érzékeléséből kiindulva vág neki Austerlitz az utazásnak és jut el azokra a helyekre, amelyek azzá a személlyé tették, aki.

Sebald karakterei jellemzően *séta* által fedezik fel „az idő síkját”. Igaz, tömegközlekedési eszközök révén jutnak egyik helyről a másikra, de a történelem közvetlen közelségében a lábukat veszik igénybe. Az időben való utazás eszközeként persze ez a módszer közel sem ölel fel annyi mindent, mint a dolgokat könyvekből összegyűjtő történelmi gyakorlat, a dolgok könnyed érintése, és a vizsgált tárgyak feletti ironikus szemlélődés. Sebald számára azonban ez inkább előny. Számára a séta a lét episztemológiai csodáját vonja maga után, egyszerre tökéletesen személyes és csak minimálisan szubjektív. A séta a tájjal való találkozás, annak saját feltételei szerint (így teheti bárki magáévá), és egyszersmind a táj lépésről lépésre való meghódítása a test révén (ekképp tapasztalható meg úgy, ahogy van). A séta nem pusztán Sebald regényeinek a tartalmát határozza meg, hanem ez képezi a formáját is. Stiliztikailag a séta a mindent átható jelenléteket biztosítja – azt jelenti, hogy valaki *in toto* jelen van minden mondatban, amit leír, hogy nem vesződik olyasmivel, amit saját maga képtelen elképzelni, és hogy elhagyja azokat a szavakat és mondatokat, amelyek pusztán jól hangzanak.³²

A leginkább örjítően briliáns, poétikusan konkrét, és büszkén öntudatos kísérlet az idő térré alakítására azonban Giambattista Vico *Az új tudomány* című könyve. A könyv valójában nem is kísérlet: Vico karteziánus „ásóból” arisztote-

³⁰ Sebald 2004: 190.

³¹ Sebald 2007: 149.

³² Vö. azzal, amit Sebald a kimondás aggályairól mond: Sebald 2004: 175.

liánus „sétálóvá”³³ való átváltozása már évtizedekkel azelőtt lezajlott, hogy megírta volna *Az új tudományt*. Az 1724-es első kiadás még olyan, ahogyan az Vico fejéből kipattant, de az utolsó, 1744-es harmadik kiadásban a könyv formája már tökéletes összhangban áll azzal a perspektívával, amelyet vizsgál. A könyv, saját megalkotását színélve úgy mutatja be magát, mint egy tökéletesen elrendezett raktárat, ahol meglátások, felfedezések, elméletek és hipotézisek ezrei állnak a polcokon. A polcra helyezett gondolatok többsége a történelemtől szól, mégis Vico azon képességéből származnak, amellyel elmúlt világokat sejt meg mindabban, amit a jelen síkján összegyűjt.

Ezért, bár *Az új tudomány* azt a benyomást kelti, mintha az emberiség történetiségének kompendiuma volna, csak egyetérteni tudok Donald Verene szavaival, aki szerint Vico „mindenekelőtt a tér filozófusa, és nem az időé”.³⁴ Hogy pontosan hogyan is értsük a topikus filozófiáját, azt maga Vico sem teszi egyszerűbbé számunkra. Egy híres szakaszban „az isteni gondviselés ésszerűsége alapul a társadalmi teológiájaként” írja le tudományát, annak bemutatásaként, „hogy a gondviselés mit írt [bele] a történelembe”.³⁵ Vico esetében azonban a „gondviselés” *nem* azt jelenti, hogy Isten – pláne az emberek – előre látta volna mi volt „a történelembe írva”. Inkább valami olyasmit jelent, ami számunkra, világiak számára éppen az ellenkezőjének látszik: azt a bámulatos és megkerülhetetlen tény, hogy a történelem éppen az általunk ismert világban végződött, nem pedig egy másikban.³⁶ Az új tudománynak ennek megfelelően azon „létesítmények” mélyére kell ásni, „melyeket anélkül, hogy az emberek észrevették vagy céltudatosan beavatkoztak volna, és gyakran az emberek tervei ellenére, a gondviselés biztosított az emberi nem e hatalmas városa számára”.³⁷

A legfontosabb itt az, hogy ezek a „létesítmények” (amelyeket a gondviselés „biztosít” „az emberi nem e hatalmas városa számára”) valóban jelen vannak a jelenben. Bejárhatók és nyitva állnak a kutatás számára, mert – ahogy Vico mondja – „bár ez a világ időben és sajátos körülmények között teremtődött, a létesítmények, amelyek bele vannak helyezve, egyetemesek és örökkévalók”.³⁸ Ám az, hogy ez a filozófia topikusnak nevezhető, nem pusztán annak köszönhető, hogy Vico szerint a történelem egésze jelen van olyan „helyekben” („létesítményekben”), amelyek „meglátogathatók”. Elsősorban attól topikus, hogy Vico radikalizálta a topika antik retorikai fogalmát, kiszélesítette a hatókörét, és az új tudományának keretévé avatta. A topika a retorikában azokra a helyekre vonatkozik, ahol az érvelések találhatóak, diskurzusok rendszereire, az alkalmasság területeire. A topika eszméje hagyományosan mind a visszakeresést, mind pedig a tárolást magában

³³ Vagy pontosabban szólva: a (kartezianus) „kritikai filozófiából” a (retorikailag ihletett) „topikus filozófiává”. Lásd Grassi 1969.

³⁴ Verene 1981: 183.

³⁵ Vico 1963: 233–234. (A fordítást módosítottam – A Ford.)

³⁶ Az értelmezésem, amely szerint Vicónál az isteni igazság fejtetőre állítva nyilatkozik meg az emberek számára, Mathieu (1976) nézeteihez hasonlít.

³⁷ Vico 1963: 234. (A fordítást módosítottam – A Ford.)

³⁸ Vico 1963: 234. (A fordítást módosítottam – A Ford.)

foglalta – és valóban, Vico számára a topika legalább annyira a megtalálásról, mint amennyire a „polcolásról” szól. A fogalom ezért lehet mentes attól a modern konnotációtól, amely szerint nem volna egyéb, mint „kliségyűjtemény, amelyhez bármikor visszatérhetünk, ha túl lusták vagyunk magunktól kiötlelni valamit”.

Épp ellenkezőleg, Vico az önéletrajzában úgy definiálja a topikát, mint „annak a művészetét, hogy megtaláljunk mindent, ami az adott dologban benne van”.³⁹ Olyasfajta művészet ez, mint Sebald azon művészete, amely arra készíti a meglátogatott helyeket, hogy „elmondják” azokat az elmondhatatlan dolgokat, amelyek ott történtek. Így hát a helyek, amelyekkel Vico a jelen síkján találkozik, közös helyek abban az értelemben, hogy bárki meglátogathatja őket, nyitva állnak a kutatás számára, és bejárhatók. Közös helyek, de nem közhelyek – nem üresek, hanem telítettek; nem felszínesek, hanem mélyek; nem halottak, hanem élők. Az idő tárházai ezek – vagy inkább olyan helyek, ahol a történelem megragad minket. Ezek a helyek egy szóval a jelenlét raktárai. A gondolkodásnak nem bennük kell végződnie, hanem bennük kell kezdődnie. Vico számára a topika a karteziánus kritika (annak a művészete, hogy megtaláljuk a *legkevesebbet*, ami az adott dologban benne van) ellentéte, és az *inventióra*, a kreatív alapelvre utal.

Az *inventio* az új tudomány alappilléreinek tekinthető; főképp azért, mert Vico bátran hirdeti, hogy a kreatív elv a referencialitás és a valóság szintjein egyaránt működik. Azt állítja, hogy a helyek, amelyeket a jelen síkján meglátogatunk, „feltaláltak”. Oly módon, ahogy mi magunk, sétálók is „feltalálhatjuk” a tartalmakat annak érdekében, hogy megtapasztaljuk a „jelenléter”. Vico önéletrajzában rá jellemzően színlelt jókedvvel számol be arról, hogyan találta fel a feltalálás elvét. Harmadik személyben beszélve magáról a következőket írja: „Vico végül ráébredt, hogy az irodalmi világban még nem létezett egy olyan jól kigondolt rendszer, amely a legjobb filozófiát képes lett volna összhangba hozni a filológiával, tudományos szükségyszerűséget mutatva fel mindkét ágában, a két történelemben, a nyelv és a dolgok történelmében”. És rögvest tovább is lép, hogy felvázolja új tudományának célját, ami az, hogy „a dolgok történetére hivatkozva bizonyossággal szolgáljon a nyelvek történetéről, és hogy összhangba hozza az akadémiai bölcsesletek maximáit a politikai bölcsesletek gyakorlatának maximáival”.⁴⁰

Vico számára a topika ezért nem pusztán a jelen síkjának *feltárását* jelenti, hanem azt is, ahogyan az *létre lett hozva*. Úgy mutatja be annak művészetét, hogy megtaláljunk mindent, ami az adott dologban benne van, mint az emberi fejlődés mozgatórugóját, annak a folyamatnak a motorját, amelynek során a prehistorikus idők bestialitása azzá a civilizált emberi létformává vált, amellyel ma is találkozhatunk az utcákon. Vico ezzel megfordítja azt a tradicionális nézetet, amely szerint kultúránkat maradványnak tekinthetjük, és például az ókoriak páratlan bölcsességének köszönhetjük. Vico szerint Caesarnak inkább nem kellett volna átlépnie a Rubicont, a költészet pedig nem egy bőségszaruból ered,

³⁹ Vico 1976: 124.

⁴⁰ Vico 1976: 155.

hanem „teljes egészében a nyelv szegénységéből és a kifejezés szükségéből született”.⁴¹ Vico csodája abban rejlik, hogy arra a zavarbaejtő tényre koncentrált, hogy a szofisztikáltabb dolog a kevésbe szofisztikáltból eredhet, és hogy az elődeink „az ő vadállati lelkükből a mi emberi lelkünk formáit nevelték”.⁴²

Vico új tudományának a lényege az a feltevés, hogy az átalakulások végtelen sorozatát, amelyek során azzá válunk, akik vagyunk, a topika mozgatja. A topika, ahogy mondja, „az a képesség, amely leleményessé teszi az elmét”.⁴³ A topika az a mechanizmus, amelynek révén az elme meghaladja önmagát, amelynek révén a tudat érvényesülésre jut, és amelynek révén a kultúra, a természetből keletkezve, létrejön. Ez az, amiről Vico topikája végső soron szól: annak érdekében, hogy „bármilyen helyen” „mindent megtalálj, ami benne van”, *többet* kell találnod benne, mint amennyit *gondolsz*, hogy benne van. És azután, hogy többet találtál benne, mint gondoltad, már elképzelni is lehetetlen, hogy kevesebb volna benne, mint amennyit valójában találtál: a tudat megváltozott. De nem csupán a tudat változott meg, hanem a hely maga is. Valami olyasmivé lett, ami korábban elképzelhetetlen volt, és ami valahogy mégis teljes egészében jelen volt a hátrahagyott helyben.⁴⁴

IV. A METONÍMIA MINT JELENLÉTÁTVITEL

Vico filozófiailag érte el azt, amit Scott, Balzac és Sebald a regényeiken keresztül: térré fordította az időt, és ezzel megteremtette annak a lehetőségét, hogy számot adjon a kontinuitás és diszkontinuitás *egyidejűségéről*. Ez az egyidejűség, úgy gondolom, meglepően könnyedén érthető meg a *metonímia* keretein belül. A korábbiakban önmagunk meglepésének a képességeként definiáltam a diszkontinuitást, és rámutattam, hogy a fogalom magában foglalja a különböző síkon való létezést, valamint azt, hogy a kapcsolat ezen síkok között nem nyílt és világos. A metonímia – vagy inkább a metafora és a metonímia kölcsönhatása – tovább vezet azon az úton, amelynek során fogalmat alkothatunk arról, hogy mi történik ezen síkokon és a síkok között.

Mielőtt azonban részletesebben is kifejténém a tézisemet, amely szerint a metonímia a kontinuitás és a diszkontinuitás egyidejűségének a metaforája, megállnék egy pillanatra, hogy megvizsgáljam magát a metonímia fogalmát. Hogyan értsük ezt a kevésbé ismert, de annál inkább alábecsült, nyugtalanító, próteuszi trópuszt? Hogyan adjunk számot arról a tényről, hogy a metonímia

⁴¹ Vico 1976: 153.

⁴² Vico 1963: 429.

⁴³ Vico 1963: 316. Túl egyszerű volna azt mondani (ahogy azt oly sokszor tették), hogy Vico szerint a dolgok *ex nihilo* keletkezhetnek.

⁴⁴ Nem tárgyalom itt azt a felkavaró ténytet, hogy Vico számára nem a régi helyek azok, amelyeket az új helyek magukban hordoznak, hanem a régi helyek hordozzák magukban az újakat. Az új helyek ezért szegényebbek abban az értelemben, hogy kevesebbet tartalmaznak. A kultúra nem gazdagodik, hanem inkább szegényedik, ez pedig megmagyarázza a kulturális változásokat kísérő veszteségérzetet.

– noha, ahogy érvelni fogok, nemcsak hogy az *elsődleges*, hanem egyszersmind a leginkább *történeti* trópus is – látszólag semmiféle szerepet nem játszik a modern, reprezentacionalista történetfilozófiában, hogy az irodalomkritikusok is alig említik, és csupán néhány kétes hírű nyelvész és szemiológus veszi komolyan? És végül, mitől metonímia a berlini holokauszt-emlékmű, Jackson Pollock és Barnett Newman festményei, Métilde Dembowska bal kezének gipszmásolata Stendhal íróasztalán, a gyémánt, amit a szeretted hamvaiból készíthetesz, az „a hólyag a 615-ös szobában nem akar enni” mondat, a fényképek Sebald könyveiben, Robespierre, Danton és Saint-Just felszólalásai a nemzetgyűlésen, és Chabert ezredes Balzac hasonló című történetében?

A fogalom felderítésére irányuló bármiféle kísérlet minden további nélkül kezdődhet akár a *Shorter Oxford English Dictionary* szavaival is, amelyek a következőképp definiálják a metonímiát (szó szerint: névcserét): a metonímia egy szókép, amelyben egy jellegzetesség vagy bővítmény neve helyettesíti a jelentett dolgot, ahogy pl. a *jogar* helyettesíti az *autoritást*. Arisztotelész óta szörszálhasogató viták folynak azonban arról, hogy miféle „jellegzetességek és bővítmények” helyettesíthetnek⁴⁵ miféle „jelentett dolgokat”. A lista a következőket tartalmazza: alkotó alkotás helyett („Jim DeLillo olvas”), rész egész helyett („tizenöt tőkesúlynyi hajóraj”), attribútum tulajdon helyett („a király végül fiára ruházta a jogart”), helyszín esemény helyett („Arthur Wimbledonba megy”), vezető vezetett helyett („Bush megszállta Irakot”), tartalmazó tartalmazott helyett („Fred napi egy dobozzal szív”), testi reakció érzelem helyett („Sheilától kiráz a hideg”), pszichológiai effektus pszichológiai affektus helyett („Dick púp a hátamon”), intézmény felelős személyek helyett („a Vöröskereszt alábecsülte a károkat”), és így tovább.⁴⁶

Ezek a példák nem csupán azt mutatják, hogy a metonímia valójában milyen megtévesztően gyakori, hanem a *kontextus* jelentőségére is rámutatnak. A metonímia leginkább úgy volna leírható, mint egy szó szándékoltan meg nem felelő⁴⁷ átvitele kontextus 1-ből (például a tulajdonnevek területéről: DeLillo) kontextus 2-be (a könyvek területére), ahol következőképp helyen kívülként tűnik szembe. Később még visszatérek arra, hogy ez a szembetűnőség hajlamos az elhasználódásra, egyelőre azonban azt szeretném kihangsúlyozni, hogy a metonímiák, Ciceróval szólva *mutata*: „elmozdított szavak”.⁴⁸ Az elmozdított szóban vagy mondatban különböző „kontextusok”, a „helyénvalóság” különböző „szférái”, vagy, ahogy Vico mondaná, különböző helyek kapcsolódnak össze és kerülnek egymás mellé. Egy elmozdított metonimikus szó valójában egy „nyílásként” volna leginkább megjeleníthető képileg – egy „rendellenes átjáróként” – két különböző *topoi* között. Az „a

⁴⁵ Ma is vita folyik arról, hogy a cserét átvitelként vagy helyettesítésként kellene értelmezni. Lásd Ueding 1992–, metonímia szócikk.

⁴⁶ Heinrich Plett amellett érvel, hogy a metonimikus helyettesítések négy kategóriába sorolhatók: 1. általános egyedi helyett; 2. ok okozat helyett; 3. szubsztancia véletlenszerűség helyett; 4. tartalmazó tartalmazott helyett. Lásd Plett 2000: 192–196. Vö. Lakoff–Johnson 1980.

⁴⁷ Ez köti a metonímiát ahhoz, amit a retorikában katakrézisnek, a szavak nem odaillő használatának neveznek.

⁴⁸ Cicero 1973: 27, 92.

hólyag a 615-ös szobában nem akar enni” mondat például egy „nyílás” a (reduccionista) orvostudomány *topos*-a és a (holisztikus) gondoskodás *topos*-a között.

Három megjegyzést szükséges itt tenni. Az első az, hogy a metonímia nem kizárólagosan nyelvi jelenség. Métilde Dembowski bal kezének gipszmásolata Stendhal íróasztalán ugyanúgy megfelel a kritériumnak: ebben az esetben is valaminek az egyik kontextusból a másikba való szándékoltan meg nem felelő átviteléről van szó, ami az új kontextusban szintén helyen kívül áll. A nyelvi kontextusban található nem verbális metonímiák különös példái Sebald regényeinek illusztrációi. Ezek az illusztrációk – az *Austerlitz* esetében csak fényképek, míg a *Szédület*-ben vonatjegyek, nyugták, képeslapok és hirdetések is – nyílásokként funkcionálnak, olyan lyukakként, amelyeken keresztül a múlt a jelenbe ömlik. Heiner Boehncke egy kitűnő írásában amellett érvelt, hogy minden egyes ilyen lyuk pontosan az, amit Roland Barthes pontumnak nevezett⁴⁹ – és valóban, Sebald illusztrációi afféle hasadékok az időben, amelyeken keresztül a jelenlét a múltból a jelenbe árad. Sebald a megszállottja volt annak, amit jelenlétnek nevezek, és mivel a metonimikus illusztrációk fontos szerepet játszanak a jelenlét létrehozásában, gondosan ügyelt arra, hogy maximalizálja a helyen kívüliségüket. Nem külön oldalakon szerepelnek, és képaláírás sem tartozik hozzájuk, hogy tompítsa az így generált váratlan összefüggéseket. Ezeknek a „nyugtalanító maradványoknak”⁵⁰ nincs „jelentésük”. Egyszerűen azt a megkerülhetetlen tényt tanúsítják, hogy – ahogy Sebald egy német rádióknak adott interjújában mondta – „vékony jégen sétálunk, és a jég bármelyik pillanatban beszakadhat alattunk”.⁵¹

Az illusztrációit Sebald „a valóság magvaiként” írta le, amelyeket „a semmi területei” vesznek körül.⁵² Ragaszkodott hozzá, hogy a tárgyak, amelyeket ábrázolnak, a jelen síkján vetődnek partra, és megérdemlik, hogy a fossziliákhoz hasonlóan dédelgessük őket. Métilde kezének gipszmásolata ekképp Stendhal élete legnagyobb szerelme fossziliájának vagy relikviájának tekinthető, vagy talán egy neki állított személyes emlékműnek. Valójában *minden* fosszília és relikvia metonímia, és *minden* emlékműben van legalább egy metonimikus szál. Az, hogy a fossziliák és a relikviák metonímiák, magától értetődik – a *pars pro toto* típusú metonímiák prototípusairól van szó. Az azonban, hogy rengeteg műemlék is metonímiának számít, valamelyest talán kevésbé egyértelmű. A műemlékek – mint minden műalkotás – a metonimikus denotáció és a metaforikus konnotáció idioszinkratikus elegyei: valamit *mondanak* (konnotáció) arról, amit *képviselnek* (denotáció). A műemlékek *Fremdkörperek* (idegen testekként helyen kívüli dolgok), amelyek a jelen síkján teszik jelenvalóvá a múlt eseményeit; nyílások, amelyek az itt és mosthoz kapcsolják és kötik ezeket az eseményeket.

A modern emlékművek jellemzően metonimikusak: a denotáció hangsúlyosabb, mint a konnotáció. Míg egy korai tizenkilencedik századi emlékmű, mint

⁴⁹ Boehncke 2003: 55.

⁵⁰ A kifejezést innen kölcsönzöm: Roth–Salas (eds.) 2001.

⁵¹ Idézi Boehncke 2003: 54.

⁵² Boehncke 2003: 52.

például François Rude *Marseillaise* című alkotása (az Arc de Triomphe részeként) sokat mond mindarról, ami nehezen volna jelenvalóvá tehető (az önkéntesek 1942-es frontra vonulásáról), addig a modern emlékmű, mint például Peter Eisenman berlini holokauszt-emlékműve, keveset mond, de annál többet képvisel. A modern metonimikus emlékművek nem egy eseményről adnak számot, hanem egy „hiányt tesznek jelenvalóvá” az itt és mostban. Egy modern emlékmű valójában egy metaforikusan „feltöltött” metonimikus műveletet hajt végre, mégpedig úgy, hogy éppen az ellenkezőjét éri el annak, amit Balzac és Scott elért: idővé változtatja a teret. Először is, egy modern emlékmű egy „lényeg” metonimikus átvitele – mint a holokauszt emlékmű betonarabjai – egy „helyről” egy másikra, ahol aztán úgy igyekeznek teret foglalni, hogy ne lehessen elkerülni. Másodszor pedig egy művészi átlényegülés során ez a metonimikus *Fremdkörper* metaforikus képzettársításba kerül azzal, amiről megemlékeznek. Az a mód, ahogyan az emlékmű jelen van a jelenben, „olyan mint”, vagy inkább egyenlő a múlt azon különös szeletével, amely méltó arra, hogy „prezentálva” legyen.

Meg kell azonban jegyezni, hogy míg a modern emlékmű egy múltbeli eseményt *prezentál* az itt és mostban, nehezen állíthatná bárki is, hogy reprezentálja azt. Egy emlékmű – mint a berlini holokauszt-emlékmű – annak a tárháza, ami a jelenben kísérti a helyet, és annak a menedéke, ami mindig is ott volt (de legalábbis azóta, hogy a kérdéses esemény megtörtént). Közelebb áll egy relikviához, mint a megtörténtekekről szóló festett, írott, vagy faragott képi beszámolókhöz – miközben persze különbözik is egy relikviától abban a tekintetben, hogy a jelenlét egy új, szándékolatlan megalkotott tárgyban kerül átvitelre. Így hát, míg a premodern, metaforikus emlékművek jellemzően a *jelentés* átvitelében érdekeltek, a modern, metonimikus emlékművek a *jelenlét* átvitelére fókuszálnak. A jelenlét sokféle formában kerülhet átvitelre: az eredeti anyag emlékműbe való beépítésétől kezdve a nevek feltüntetéséig – ahogy arról a Vietnami Veteránok Emlékműve, vagy a 9/11 áldozatainak emlékére tervezett emlékmű esetében van szó. Mivel az elmúlt évtizedek reprezentacionalista történetfilozófiája arra volt kalibrálva, hogy megértse, a metafora miképp járul hozzá kielégítő reprezentációk megalkotásához, csak a jelentés átviteléről volt képes számot adni, a (metonimikusan elért) jelenlét átviteléről azonban már nem.⁵³

A második dolog, amiről bővebben beszélnek, az volna, hogy a metonímia jelensége nem érthető meg annak az észben tartása nélkül, hogy minden egyedi metonímia saját „pályafutással” bír. Ezek a pályafutások két változatban jelentkeznek. A legtöbb esetben a metonímia feloldódik abban a kontextusban, amelybe helyezik. Ami szembetűnő, nyugtalanító, és elkerülhetetlen jelenlétként indul, valami olyan, a legkevésbé sem szembetűnő dologban végződik, ami még csak klisének sem nevezhető. A nyelv bővelkedik olyan metonímiákban, amelyek már rég elvesztették a képességüket arra, hogy magukra vonják a figyel-

⁵³ A reprezentáció fogalma valójában elfedi a tényt, hogy a képi, írott és faragott „képek” a metaforikus konnotáció és a metonimikus denotáció elegei.

met – rendkívül kitartónak kell lennünk az imádatunkban ahhoz, hogy egykori szerelmünk kezének gipszmásolatát ne keverjük el a limlomok között az íróasztalunkon. Egy friss metonímia olyan, mint egy különös új épület a városban – először senki nem tudja, mihez kezdjen vele, aztán mindenféle interakciók kezdődnek, amelyek során az épület beilleszkedik a város szövetébe. Sebald illusztrációi látszólag arra készítetik az olvasót, hogy „a semmi területeit”, amelyek körülveszik, olyan „hipotézisekkel, fikciókkal, és történetekkel”⁵⁴ töltse ki, amelyek csökkentik elviselhetetlen introverziójukat. Az emlékművek esetében ez a kitöltés paradox fordulatot vesz. A műemlékeket az épületekkel ellentétben eleve arra tervezik, hogy folyamatosan mozgásban tartsák ezeket az interakciókat, mivel éppen ezek során kerül „megemlékezésre” az az esemény, amelyet az adott műemlék képvisel. Ám, szerencsétlen módon, minél több az interakció, a műemlék annál inkább veszít a „jelenlétéből”, és annál gyorsabban válik közléllyé. Az élettartamuk maximalizálása végett ezért a műemlékeknek, amennyire csak lehetséges, avangárdnak kell lenniük.

Az, hogy a metonimikus különösség hogyan veszíti el az élet és hogyan épül be a kontextusba, Walter Scott regényeinek egyik fő témája. A *Waverley* hőse a civilizált Anglia kontextusából egy olyan Skóciába kerül, amelyben helyen kívül találja magát – egy olyan állapotban, amelyet Scott regényesnek nevez. Edward Waverley megízleli az új kontextus különösségét, és leül, hogy „átadja magát helyzete regényességének. Íme, itt ül egy ismeretlen tó partján, kísérője vad bennszülött, akinek nyelve előtte ismeretlen, s látogatóba készül egy híres helyi rablóhoz, egy második Robin Hoodhoz...”⁵⁵ A modern nyelvészek azt állítják, hogy minden metonímiának van egy forrásterülete és egy célterülete.⁵⁶ A *Waverley*-ben mindenesetre lehetetlen eldönteni, melyik az egyik és melyik a másik. A tér felől nézve Waverley forrásterülete a civilizált Anglia, míg Skócia a célterület. Az idő felől nézve azonban épp ellenkezőleg, Waverley forrásterülete a múlt, a „romantikus” Skócia, míg célterülete a jelen Angliája. Azt mondhatnánk, hogy Edward Waverley egy metonimikus nyílás Skócia és Anglia, múlt és jelen között, és hogy az utazása során nem pusztán egymás mellé helyezi, hanem össze is kapcsolja ezeket a síkokat. A könyv végén – amikor elveszi a múltból választott menyasszonyát – Waverley integrálja Skóciát és Angliát, múltat és jelent, és megszűnik *Femdkörper*nek lenni.

Noha a legtöbb metonímia végül Waverley-hez hasonlóan „tiszteltreméltó állampolgárrá” válik, néha olyannyira erőteljesek, hogy képesek megváltoztatni és a „saját képükre” formálni a kontextust, amelybe kerülnek. Ilyen például Jackson Pollock és Barnett Newman absztrakt művészetének pályafutása. Bár

⁵⁴ Boehncke 2003: 52.

⁵⁵ Scott 1986: 162. Első pillantásra Scott eljárása atipikusnak tűnik: a legtöbb metonímiában valami kevésbé civilizált és absztrakt, valami anyagibb és ősbibb kerül egy magasabb szintű kontextusba. Ebben az értelemben a metonímiák barbár inváziók. A tér terminusaiban kifejezve azonban Waverley utazása nem egy barbár invázió, hanem a barbároknál tett látogatás.

⁵⁶ Lásd például Barcelona 2000.

Jean-François Lyotard szerint az absztrakt művészet muzikalitásra törekszik, úgy gondolom, jóval meggyőzőbb volna azt állítani, hogy inkább a metonímia státuszára. Az absztrakt festmény „jelentés nélküli, mindent átható jelenlét”. Ezek „a szín és forma közötti, deskriptív konnotációktól eltávolodott kapcsolatok”⁵⁷ – Clement Greenberggel szólva – áthelyeznek valamit a művészet kontextusába, és kevés kétséget hagynak afelől, hogy a létezésük oka az, hogy amennyire csak lehetséges, helyen kívüliek legyenek. Az absztrakt művészet ezzel a metonímia egyik kulcsfontosságú elemére világít rá: arra, hogy a helyen kívülsége által generál jelenlétet. Ám a tény, hogy az absztrakt festmények nem szólnak semmiről, nem jelenti szükségképp azt, hogy önmagukról szólnak – ahogy azt a kulturális folklór szerint a zenei kompozíciók teszik. Az absztrakt festmények, amikor művészetként definiálják magukat, kitaranak amellett, hogy egy rendkívül precíz műveletet hajtanak végre – bár *Fremdkörperek*, fenntartják, hogy egyáltalán nem *vaktában létrehozott Fremdkörperek*. Ebben az értelemben metonimikus jelenlétük, a modern emlékművekhez hasonlóan, másodlagosan metaforikusan feltöltött. Frusztráló metafora, szó mi szó. Az absztrakt festmények egyfajta algebrai megfelelést rögzítenek, amelyben az egyenlőségjel jobb oldalán található mindaz, ami látványosan jelen van, míg a bal oldalán mindaz, ami feltűnően hiányzik. Az absztrakt festmény egy üres metaforával feltöltött metonímia.

A tény, hogy az absztrakt festmény jelentés nélküli, mindent átható jelenlét, talán képes mindezt megmagyarázni. Míg a metafora jelentést ad, a metonímia burkoltan célozgat arra, hogy sürgős *szükség* mutatkozik a jelentés iránt. A metafora (mint a város metaforám korábban) kölcsönös kapcsolatokat sző és lakhatóvá teszi a helyeket. A metonímia viszont megzavarja ezeket. Újkorában megkérdőjelezi a jelentést, ráébreszt arra, amit magától értetődőnek veszünk, és felhívja a figyelmet arra, amire nem szeretnénk, ha emlékeztetnének: hogy a hely hallgatólagos szabályai távolról sem természetesek és maguktól értetődőek, hanem szokások és konvenciók rendszerét alkotják. Minthogy ezzel megzavarja a békét, a friss metonímia impulzussal szolgál arra, hogy mindenki rávesse magát. Így történt az absztrakt művészettel is. A semmiről sem szóló festmények *róluk* szóló könyvek és értekezések áradatát eredményezték. Amikor lehetetlennek bizonyult ezeket a festményeket azon kontextus terminusaiban értelmezni, amelybe bele lettek helyezve, a kontextust kezdték értelmezni a festmények terminusaiban. A kritikusok Clement Greenberghez hasonlóan nekiláttak, hogy a festészetet a pollocki metonimikus *mutata* fényében értelmezzék és visszamenőlegesen megújítsák azokat a tradíciókat, amelyekbe a *Fremdkörper* beilleszhetőnek tűnt. Mindez meglehetősen különös: az absztrakt művészet a dekontextualizáció iránti vágyból ered, és éppen ennek köszönhetően hozta létre a kontextualizáció egy példátlan folyamatát. Azáltal, hogy elzárkózott attól, hogy a környezetéről alkosson képeket, a saját képére formálta a környezetét.

⁵⁷ Greenberg 1968: 580.

A metonímia mindkét pályafutás, a kontextusba való *beillesztés* és a kontextus *újraalkotása* esetében is úgy végzi a jelen síkján, mint csupán egy hely. A disszonancia elkerülhetetlenül feloldódik. Azt mondhatnánk, hogy amíg egy metonímia helyen kívüli, addig jelenléttel bír, azután azonban már csak jelen van. Mégis, a jelenléte akár csupán magától értetődőnek tekintett helyként sem múlik el visszavonhatatlanul. Továbbra is ott lesz, csak éppen lehorgaszítja a fejét – nem ismered fel, ha nem rendkívüli figyelemmel adózva sétálsz be az idő síkját, „az emberi nem e hatalmas városát”. Következésképp, a metonímia nem csupán abban az értelemben jelenti „a hiányban való jelenléte”, hogy valami olyasmit tesz jelenvalóvá, ami nincs ott, hanem abban az értelemben is, hogy annak a hiányában (de legalábbis annak a radikális nem szembetűnőségében), ami *ott van*, a dolog, ami nincs ott, továbbra is jelen van. Más szavakkal, a metonimikus „hiányban való jelenléte” kétféle módon működik: a jelen *felé* irányulva, és a múlttól *eltartóan*. Ez a két mód megfelel a topika két aspektusának, az invenciónak és a tárolásnak. *Inventióként* a metonímia valamit áthelyez a jelenbe, vagy pontosabban szólva: mint *inventio*, a metonímia *alkotta meg* a felszínt, ahogy azt ismerjük; a jelen olyan metonímiákból áll, amelyek egykor *Fremdkörperek* voltak, de ma már magától értetődőek. Tárhelyként a metonímia magában foglalja mindazt, amit hátramaradt. Amit azonban képvisel, az továbbra is megtalálható abban – vagy ahogy Vico mondaná, „feltalálható” abban –, amire az idő síkján bukkanhatunk.

Ez pedig átvezet a harmadik lényeges ponthoz, az invenció kérdéséhez. Minden metonímia feltalált, és az invenció mindenekelőtt dekontextualizációt igényel. Az írók tisztában vannak vele, hogy ez mennyire nem egyszerű. A szavak többsége, ahogy egy holland kifejezés mondja „in de mond bestorven” található (szó szerint: „holtan a szájban”): kiváltják azt a diskurzust, amelyben eltemetnek – vagy megfordítva, a folyamatban lévő diskurzus idézi elő őket. Minden szónak és mondatnak megvan a saját helyénvalósági szférája, az otthonos kontextusból való kiszakításuk és egy nem helyénvaló kontextusba való beillesztésük pedig nagyon is irodalmi tehetséget követel. Egy író számára a metonímiák, bár nehezen megalkothatók, rendkívül értékesek. A metonímiák által a szerzők meghaladhatják önmagukat és azt sugallhatják, hogy amit leírnak, tőlük független valósággal rendelkezik. Úgy vélem, ez az, amire Robert Musil gondolt, amikor azt mondta, hogy „emléstünk csak úgy mellékesen egy szörszálat valamely orron, és megjegyzésünk esetleg nyomatékosabb lesz, mint a legjelentősebb gondolat”.⁵⁸ A kulcsszó a mellékesen: Musil nem a pedáns szabatosság és a helyes leírás szószólója – és azt gondolom, még csak nem is a képzeletre utal. Musil szerint egy író számára az igazán fontos dolog nem egy olyan kép (egy kép, beleértve a szörszálat az orron) élethű reprodukálása, amit eleve a fejében hordoz, hanem olyan *Fremdkörperek* szövegbe foglalása, amelyek a látókörén kívül esnek, és amelyeket ő maga sem tudott volna elképzelni. Míg az orr szörszállal együtt való húséges és céltudatos leírása – reprezentációja – valamiféle elképzelt képet igényel, a szörszál

⁵⁸ Musil 1995: 122.

alkalmi említése ezt egyáltalán nem követeli meg. Épp ellenkezőleg: egy olyan valóságot hoz létre – jelenít meg –, amely túl valóságos ahhoz, hogy elképzelt legyen. Az orron lévő szőrszál egy olyan metonímia, amely egy szövegen kívüli valóságot nyit meg. Jelenléteket kelt.

Textuális síkon mellékesen említeni egy hajszálat egy orron – és ezáltal megnyitni egy valóságot – olyasmí, ami Vico szerint a történelem síkján is lejátszódik. Ez az, amit *inventiónak* nevez. Az *inventio* nem pusztán a kedvünkre való dolgok felületes összegyűjtése, hanem, mint láttuk, „annak a művészete, hogy megtaláljunk mindent, ami az adott dologban benne van”. Ez pedig, ahogy erről szintén esett szó, Vico számára annyit tesz, mint többet találni annál, mint azt előzetesen gondoltuk. Az *inventio* ezért nem a tudat feltárása, hanem annak mutációja. Az invenciók azok a proaktív szavak és tettek, amelyekkel meglepjük önmagunkat. Egy gyönyörű szakaszban Vico így elmélkedik: „mint az ésszerű metafizika tanítja: »az ember gondolkodva válik mindenné«, de úgy látszik, hogy a képzeletnek ez a metafizikája azt bizonyítja, »az ember *nem* gondolkodva válik mindenné«. S emebben a mondásában talán több igazság van, mint amabban, mert az ember a megértéssel kifejti elmeerejét és felfogja a dolgokat, ellenben a meg *nem* értéssel saját magából megteremti a dolgokat, és azokká alakítva önmagát, dolgokká válik”.⁵⁹ Amit Vico azon bátor kijelentése alatt ért, hogy „az ember *nem* gondolkodva válik mindenné”, az az, hogy a valódi invenció egy új fejlődési szintet eredményez, amely diszkontinuus az azt megelőzővel. Valamit feltalálni annyi, mint egy kontextus kezdetét megalkotni, egy olyan kontextusét, amely eddig nem létezett, és amely az ismeretlenbe vezető hídfőként szolgál. Ez a hídfő metonimikusan összekapcsolódik és egymás mellé helyeződik mindazzal, ami hátramaradt, és végül metaforikusan összekapcsolódik azzal a kontextussal, amely kinő belőle.

Az, hogy Vico miért tartja fenn, hogy nem csupán *alkotunk* dolgokat, hanem a meg *nem* értés révén azokká is *válunk*, talán azzal volna legjobban illusztrálható, amit Jupiter nevének feltalálásáról mond. Vico nézetei szerint az *inventio* egészen addig a pontig tart, ahol egy dolgot kiemelünk a nyelv előtti valóság kontextusából és nevet adunk neki, amellyel helyet foglalhat a nyelv kontextusában. A dolgok megnevezése a dolgok különbségtételek általi létrehozását jelenti – Vico szerint a rómaiak elődei is így tettek, amikor megkülönböztették azt a dolgot, ami az első volt mindazon dolgok között, amiket a természetből nem értettek (a mennydörgés), és elnevezték Jupiternek.⁶⁰ Vico szerint Jupiter megalkotásával egyfajta mester *topos*-t alkottak meg. Jupiter nevének feltalálásával a természet elvesztette ontológiai felsőbbségét és (paradox módon) ontológiailag alárendelődött annak, ami belőle lett létrehozva. Ahogy Vico mondja, „a természet Jupiter *nyelve*”.⁶¹ Amint a név megszületett, a természetet Jupiter terminusaiiban fogták fel. Attól a pillanattól kezdve, hogy a Jupiter-hídfőt létrehozták, Jupiter az emberiség univerzumává lett. Onnantól fogva az emberek Jupiter*ben* éltek

⁵⁹ Vico 1963: 269.

⁶⁰ Vico 1963: 294.

⁶¹ Vico 1963: 256. (Kiemelés a szerzőtől – E. R.)

– Jupiterre váltak abban az értelemben, hogy Jupiter képezte a tudatukat. Vico szerint, és tökéletesen egyetértek vele, a lét mindig és elkerülhetetlenül a megértés előtt álló ontológiai és fejlődési szint. Azok vagyunk, amit nem értünk, és azt vagyunk képesek megérteni, amik nem vagyunk. Abban a pillanatban, amikor a Jupiter terminusaiban való világértelmezésünk azzal fenyeget, hogy jó úton halad, *bátorkodni kezdünk nem megérteni* Jupitert, és újra meglepjük magunkat azáltal, hogy az *inventio* révén előremenekülünk egy új hídfő irányába.

Ahogy a természet Jupiter nyelve, úgy a metafora is a metonímia nyelve. Ezalatt nem pusztán azt értem, hogy csak metaforákban beszélhetünk a metonímiáról. Arra gondolok, hogy szükségünk van egy metonimikus hídfőre ahhoz, hogy (azon a szinten, amerre ez a hídfő visz minket) metaforikusak legyünk. Véleményem szerint ez volt Vico nézőpontja is. Verene az egyébként nagyszerű könyvében arra jut, hogy Vico a metaforának tulajdonította a megnevezés eredeti hatalmát: „a metafora az”, mondja Verene, „amin keresztül egy *topos* eredetileg formát ölt”.⁶² Azt gondolom, téved. Igaz, hogy Vico a „legragyogóbb és épp ezért a legszükségesebb és leggyakoribb”⁶³ trópusnak nevezi a metaforát, de ebből még nem lehet arra következtetni, hogy a *topoi* a metaforából születnek. Vico azt mondja: „Bizonyára [a képzeletnek] az ilyen metafiziká[já]ból kiinduló logika alapján nevezték el az első költők a dolgokat a legsajátságosabb és legérzékeltőbb eszmék szerint. Emez a metonímiának, amaz a szinekdochénak forrása”.⁶⁴ A kérdés, hogy melyik az alapvetőbb, a metafora vagy a metonímia, nem válaszolható meg. A metonímia alapvetőbb a metaforánál abban a tekintetben, hogy ez hozza létre a „hídfőket”. De mindezt úgy teszi, hogy a hátrahagyott metaforákban megtalál mindent, ami bennük van. A metonimikus jelenlét és a metaforikus jelentés ekképp együtt zárják magukat egy fejlődési táncba.

V. ÁDÁM, A HARMADIK KOALÍCIÓ ÉS EGY BOLDOGTALAN POTYAUTAS

A tény, hogy az új kontextusba helyezett szó összesimul a szomszédos szavakkal, magyarázattal szolgál arra, hogy miért tartják a metonímiát olyan gyakran a „szomszédosság trópusának”.⁶⁵ Bár véleményem szerint a szomszédosság inkább (szándékolt vagy szándékolatlan) *következmény*, semmint a metonímia lényege, nem kétséges, hogy azon megdöbbentő képességünk függvénye, hogy a „helyénvalóság szféráit” ösztönösen megérezzük és használjuk. A *topoi* használatában való jártasság biztosan rendelkezik *túlélési értékkel*, ahogy az evolucionista tudósok mondanák. Máskülönből például a *History and Theory* közreműködői sem tudnák betartani a cikkeik benyújtása során „a hely szerkesztési szabályait”,

⁶² Verene 1981: 175.

⁶³ Vico 1963: 268.

⁶⁴ Vico 1963: 270.

⁶⁵ Valójában ez csupán az egyik ok a kettő közül. A másik az a genetikus ok, hogy a terület, amelyről a metonímia származik, *határos* azzal, amelybe áthelyeződik. Lásd erről Lodge 1977.

amelyeknek tudatában sincsenek. Másfelől, a metonímia azon képességünk függvénye is, hogy játszunk a hely szabályaival, elfogadjuk és áthágjuk őket. Azon képességeink kombinációja, hogy érezzük, mi számít helyénvalónak egy adott kontextusban, és hogy toleráljunk és elfogadjunk némi büvészkedést azzal, ami helyénvaló. A metonímia ettől válik működőképessé – mint a hólyagos mondat, vagy az olyan mondatok, mint „A hamburger fizetés nélkül távozott”.⁶⁶

A kontextusok összekapcsolásával és egymás mellé helyezésével a metonímia egyszerre távolodik el attól, és hívja fel a figyelmet arra a kontextusra, amelyből kiválik, és arra, amelybe átkerül. Talán ez a kétértelműség ruhazza fel a metonímiát azzal az ellentmondásos képességgel, hogy abban a pillanatban tegyen különössé dolgokat, amikor egyszersmind helyénvalóvá változtatja őket. Az „a hólyag a 615-ös szobában nem akar enni” mondat abban a pillanatban válik sikeressé a kórházi rutin különössé tételében,⁶⁷ amikor tőkét kovácsol belőle.⁶⁸ Az elidegenítés és a helyénvalóvá tétel ilyen egybeesése talán a dolgok *elnevezése* esetében a leginkább nyilvánvaló. A névadás eredeti metonimikus művelete egyike Vico fő témáinak. Találó leírását adja a Teremtés könyvének az a jelenete, amikor Isten Ádám elé viszi a teremtett állatokat, „hogyan lássa, minek nevezze azokat; mert a mely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak a neve”.⁶⁹

Amit Ádám tesz, az nem egyéb, mint amit a történeti cselekvők tesznek. Bár az, amit a történeti cselekvők tesznek, bizonyos tekintetben még *jóval* metonimikusabb is, mint a munka, amivel Isten bízta meg Ádámot: a dolgokat, amiket a történeti cselekvők neveznek el, senki nem *viszi elébük*, hanem nekik kell *feltalálniuk* őket. A történeti fogalmak feltaláltak (a megtalálni *mert* létesíteni heroikus aktusa révén), a mindennapi valóság káoszából hozzák őket létre, hogy aztán a reprezentáció területére kerüljenek át – ahogy azt a nemzetgyűlés és az alkotmányozó nemzetgyűlés metonimikus frazeológiája is mutatja 1789 és 1793 között. Robespierre, Danton és Saint-Just beszédeiben a tizenkilencedik század került megalkotásra. Aminek a forradalmárok elnevezték mindazt, amit a jelenükben találtak, az lett „annak a neve”: „patrie”, „France”, „citoyen”, „liberté”, és így tovább. Az efféle feltalálásnak természetesen semmi köze a naiv történeti realizmushoz – ahhoz a vélekedéshez, amely szerint a történeti cselekvők valamiféle kiváltságos hozzáféréssel rendelkeznek ahhoz a valósághoz, amelyben végrehajtják tetteiket, és ezt a valóságot „csupán” meg kell osztaniuk a közönségükkel.⁷⁰ Ahogy

⁶⁶ Éppen ezért a metonímia minden olyan definíciója, amely azt egyetlen szóra redukálja, képtelen megragadni a lényegét, azt, hogy a metonímia két kontextust igénylő áthelyezés.

⁶⁷ A „dolgok különössé tételének” fogalma természetesen Shklovskytól származik. Lásd Shklovsky 1965.

⁶⁸ Ez a képesség persze az „élő” metonímiák esetében a legerősebb. Az olyan alvó metonímiák esetében, mint a „Bush megszállta Irakot”, lappangó lehetőségként van jelen. Később még visszatérek erre.

⁶⁹ Mózes I. könyve, 2: 19.

⁷⁰ Lásd Lorenz 1994. A fair play szellemében meg kell jegyezni, hogy Ranke, akit gyakran a történeti realizmus atyjának tekintenek, korántsem volt naiv realista. Az *Ideenlehre*, amiben hitt, megóvta ettől.

Vico szerint a természetet Jupiter feltalálásától fogva Jupiter terminusaiban fogták fel, úgy váltak a jakobinusok metonimikus változtatásai is a mindennapi politika *ordo et connexio rerum*ává abban a pillanatban, amint megalkották őket.

Az igazán új nevek (és Vico szerint ezáltal az új „helyek”) feltalálása azonban természetesen egészen kivételes jelenség. Éppen ezért a legtöbb történelmi munka olyan nyelven íródik, amely azon „helyek” már létező gyűjteményéből merít, amelyek magát a történelmi diszciplínát képezik. A történelmi szövegek metonimikus volta nem pusztán stílus vagy szókészlet kérdése (mint „A király a fiára ruházta a jogart” vagy „A vöröskabátosok helyt álltak” esetében). A metonímia mélyen beleivódott a történelmi gondolkodásba, munkába és írásmódba. Csak bele kell lapozni egy történelemkönyvbe: „Németország hadat üzent”, „Sztálingrád után...”, „Napóleon megszállta Oroszországot”, „A németek gyűlöltek Versailles-t”, „A holland kelet-indiaiak, bár semlegesek maradtak, növelték élelmiszertermelésüket”, „Mindhárom nagyhatalom tanácsadói testületekkel kezdett kísérletezni”, „A britek Satsumát ostromolták” – egyszerűen túl sok van belőle; a metonímia (szóvicc nélkül) uralja a helyet.

Azt gondolom, hiba volna merő „gyorsírásként” elutasítani ezeket a metonimiákat.⁷¹ A dolgok egyik kontextusból másikba való áthelyezésének metonimikus elve a történelmi módszer részét képezi. Palmer és Colton híres kézikönyvükben így írják le a harmadik koalíció megalakulását:

Sándor [...] készen állt arra, hogy belépjen egy harmadik koalícióba Nagy-Britanniával. A harmadik koalíció háborús céljai, bár nem teljesültek, rámutatnak, hogy mi volt a tétje az 1814-es békeszerződést megelőző tíz évnél. Sem Sándor, sem William Pitt nem kötelezték magukat túl sokra. Pitt azonban nem utasította el Sándor ötletét, hogy a háború után valamilyen nemzetközi szervezet őrizze a békét. Sándor érdeklődése a „tengerek szabadságában” – ami világosabban fogalmazva a brit tengeri uralom feletti nemzetközi ellenőrzést jelentette háborús időkben – azonban nem találkozott London érdekeivel. Csupán egy meglehetősen ködös megegyezés született arról, hogy Németországban és Olaszországban véget kell vetni a francia befolyásnak; hogy a franciákat ki kell űzni Belgiumból, Belgiumnak pedig Hollandiával együtt ütközőállamként kell szolgálnia Franciaországgal szemben; és hogy Poroszországot meg kell erősíteni a Rajna mentén. Anglia szándéka, hogy tengeren túli területekhez jusson, közhírt volt, és Sándor is kifejtette a terveit Lengyelország újraegyesítésével kapcsolatban. A cár Közép-Európa uraként festette le önmagát...⁷²

⁷¹ Az az ellenvetés, amely szerint a történész szövege a források tartalmának valamiféle kivonata, nem tartható fenn. A történész által választott mondatok, tagmondatok és szavak attól metonimikusak, hogy a reprezentativitásuk nem igazolható. A kiválasztásra kerülésük teszi őket reprezentatívvá – csakúgy, mint a politikában a választás aktuusa nyújtja a legitimitációt. A reprezentativitás kérdését vö. Lodge 1977.

⁷² Palmer–Colton 1971: 425. Tekintve, hogy egy percmbe sem került a fenti szakasz kiválasztása, úgy gondolom, egészen valószínűtlen, hogy ne volna reprezentatív.

Noha első pillantásra nem mutatkozik meg, még ez a taláalomra kiválasztott szakasz is hemzseg a metonimikusan összekapcsolt és egymás mellé helyezett kontextusuktól. Mindenféle „nyílások” találhatóak mindenféle helyek között. Először is, a szakasz számos olyan metonimikus *nevet* tartalmaz („Nagy-Britannia”, „London”, „a franciák”, „Franciaországgal szemben”, „Poroszország”, „Anglia”, „Közép-Európa”), amelyekben a diplomácia *topos*-a a nemzetállam *topos*-ával kapcsolódik össze. Másodszer, egyes *mondatokban* („a harmadik koalíció háborús céljai”, „valamilyen nemzetközi szervezet őrizze a békét”, „a brit tengeri uralom feletti nemzetközi ellenőrzés”) a nemzetek közötti együttműködés már intézményesült vagy a jövőt illetően tervezett formáit emberi szándékok és számítások helyettesítik.⁷³

Harmadrészt, és ez a legfontosabb, Palmer és Colton szövegében az *agency* strukturálisan metonimikus. Vegyük például azt, ahogy „Sándor” nevét használják. Az uralkodó még az autokratikus Oroszországban sem volt egyenlő az országgal, szóval kit vagy mit képviselne így az első mondat „Sándora”? *Ki* volt az egészen pontosan, aki „készen állt arra, hogy belépjen egy harmadik koalícióba”? Maga a cár – annak tudatában, hogy a nézeteit elég széles körben osztották? A cár és a klikkje? Az orosz elit? Az orosz nép jelentős része? És mennyire volt egységes maga Sándor, mint személy? A szöveg nem ad felvilágosítást, az ügynek eldöntetlennek kell maradnia – ahogy annak is, hogy „Sándor” ugyanazt képviseli-e mind az öt (vagy az utolsó mondat „cár” szavával együtt hat) esetben, amikor szóba kerül. Végül, az idézett szakasz azért is metonimikus, mert a mondatok és a mellékmondatok, amelyek Palmer és Colton (kon)textusában egymás mellett állnak, különböző „helyekről” származnak. Az első mondat a pszichológiai értelmezés „helyéről” származik, a második a történeti analízis *topos*-ából ered, a harmadik az értékelő leírás területéhez tartozik, a negyedik („Pitt azonban nem utasította el...”) tényállást rögzít, az ötödik („Sándor érdekeltsége...”) a stratégiai számítás ironikus bemutatásának, az értékelő leírásnak, valamint a tényállás és a történeti analízis kombinációjának a sorozata. És így tovább.

A történeti szövegek metonimikus természetű érdekes módon többnyire észrevétlen marad. Nem hiszem, hogy Palmer és Colton szövegét bárki is különálló, zavaros mondatok összeolvasásának, vagy egyébként összefüggéstelen értelmezések összekapcsolásának tekintené. Az egész már csak azért is meglepő, mivel a metonímia, természetéből adódóan, megvilágítja a törésvonalakat: az „a hólyag a 615-ös szobában” kifejezés két része például feltűnően szembenáll egymással. Az egyik ok persze, amiért Palmer és Colton könyve nem *tűnik* metonimikusnak, pontosan az, hogy teljes mértékben azok. Egy irodalmi szövegben a metonimikus *Fremdkörper* szembeötlik, míg egy történeti szövegben, amely teljesen egé-

⁷³ Nem térek ki arra, hogy azon kulcsfogalmak közül – amelyek történetivé teszik Palmer és Colton szövegét – számtalan olyan akad, amely metonimikusnak tekinthető: „koalíció”, „a tengerek szabadsága”, „tengeri uralom”, „újraegyesítés”; míg az „ütközőállam”, a „befolyás”, és az „úr” metonimiákká lett metaforák. A történészek valójában mintha előnyben részesítenék a metonimiákká lett metaforákat, például: „reneszánsz”, „depresszió”, „hanyatlás”, „forradalom”.

szében *Fremdkörperek*ből áll, a szomszédosság olyannyira általános, hogy annak is tűnik. A fő ok azonban, amiért a történeti szövegek metonimikus természete észrevétlen marad, az a cselekményesítés fondorlatos, ad hoc módja, amellyel a történészek tipikusan dolgoznak.⁷⁴ Palmer és Colton például úgy mutatják be a harmadik koalíció létrejöttét, mint egy Sándor és William Pitt között zajló (közvetett) párbeszédet. Mivel a szerzők pontosan tudják, hogy Sándor és Pitt sohasem találkoztak személyesen, a fondorlatos párbeszéd-kép nem egyéb, mint egy metafora. Egy metafora, amelynek révén megszervezhetik a szöveg egy részét, és egy metafora, amelybe a rendellenességek – mint például a Sándor név metonimikus használata – beleolvadhatnak.

A harmadik koalíció fenti elemzése azt sugallja, hogy a történeti szövegek felszínét alakító folyamatosság egyedi jelleggel bír: olyan szomszédos helyek egymásra következéséről van szó, amelyekből maga a szomszédosság kitörlődik. Az ilyen szövegeket az olvasók nem „sétálhatják be” úgy, ahogy Sebald sétálja be a jelen síkját. A történeti szövegek arra készítetnek minket, hogy a „kötelező legkisebb sebességnél” gyorsabban olvassuk őket – a rések és repedések észrevétele büntetésének terhe mellett, ha esetleg túl lassan haladnánk. A metaforikus cselekményesítés egyik fő funkciója valójában éppen az, hogy folyamatban tartásuk az olvasást, hogy megelőzzék azt, hogy megakadjunk egy helyen. Másfelől, ahogy azzal minden író tisztában van, némi feltehetőleg irreleváns metonimikus részlet⁷⁵ szükséges ahhoz, hogy az olvasót meggyőzze a történet „valódiságáról”. A történetírás ezért tulajdonképpen egy metonimikus „szintagmatikus” pólus (amely összeköti a nyelvet valamint az események és benyomások nyelv előtti világát) és egy metaforikus „paradigmatikus” pólus (amely kiaknázza a nyelvi jelek kódját) közötti ingázás – ahogy a nyelvészek mondják. Azt, hogy melyik van túlsúlyban a másikkal szemben, lehetetlen megmondani. Roman Jakobson mellett érvelt, hogy a realista regényben – amely genetikusan kötődik a modern történetíráshoz – a metonímia kerül túlsúlyba.⁷⁶ A történetírásban a metonímia annyiban valóban túlsúlyban van, hogy a történeti szövegek íz-ig-vérig metonimikusak. Másfelől azonban annyiban a metafora dominál, amennyiben a történeti szövegek felszínén a metaforikus folyamatosság hajlamos elnyomni a metonimikus szomszédosságot.

Ami figyelemre méltó, az az, hogy a metonimikus *Fremdkörper* elfedésével a metafora paradox módon csak felerősíti a metonímia egyik kulcsfontosságú jellemzőjét: a „hiányban való jelenlét” voltát. A hólyag szó az „a hólyag a 615-ös szobában nem akar enni” mondatban egy valódi és egyedi emberi lényt tesz jelenvalóvá a hiányában. Egy történeti szövegben azonban ez a szembetűnőség, ami a „nézd, valami hiányzik innen” érzetét kelti, el van nyomva. Azt mondhatnánk,

⁷⁴ Ez az a fajta ad hoc cselekményesítés, amelynek segítségével Lakoff–Johnson 1980. vizsgálja a metaforát.

⁷⁵ „Irreleváns” abban a tekintetben, hogy a részletek anélkül lehetnek nélkülözhetők, hogy ez veszélyeztetné a történet érthetőségét. Lásd Barthes 1968.

⁷⁶ Jakobson 1956. Jakobsonról lásd Bradford 1994; Lodge 1977.

hogy egy metaforikusan cselekményesített történeti szövegben *a jelenlét hiánya erősebb*, mint egy olyan szövegben, amelyben a metonímiának megadatik a lehetőség arra, hogy szembetűnő legyen. De, és ezt nem lehet eléggé kihangsúlyozni, *még így is ott van*. A szöveg felszíne alatt, a szavakban és mondatokban, amelyeket, átrohanva felettük, magától értetődőnek veszünk, a kifejezésekben, amelyeket boldogan megbocsátunk a történésznek, a fogalmakban és kategóriákban, amelyeket a szerző oly mesterien lebegtet, a tulajdonnevekben, amelyek – ismétlem, a szöveg felszíne alatt – színnel, értelemmel, és jelentéssel telítik azokat a dolgokat, amelyeket a metonímia képvisel, és amelyek továbbra is jelen vannak. A hiányukban, de *jelen*. A szövegbe szótt szavak és mondatok metonimikusan kapcsolódnak a magunk mögött hagyott helyekhez, egészen addig a pontig, ahol a nevek a *valóság* helyettesítőivé válnak.

Azt mondhatnánk, hogy ezekben a bátortalanul parázsló metonímiákban – a jóval ragyogóbban izzó metafora fényében – *maga* a történeti valóság van jelen a saját hiányában. Ezek a metonímiák az idő tárházai, ahogy azt Vicónál láttuk. A saját kísérletem valójában Vico topikus történetfilozófiájának egy olyan variációjára tett kísérletnek tekinthető, amelyben a történelem egésze van jelen azokban a „létesítményekben” – „helyekben” –, amelyek a jelen síkján „látogathatók meg”, amelyek bejárhatóak, és a kutatás számára nyitva állnak. A mód azonban, ahogyan a történeti valóság egy történeti szövegben „a maga hiányában jelen van”, egészen eltér attól, ahogyan egy tárgy lehet elrejtve egy szobában. Egy szobában elrejtett tárgy nem kerül interakcióba azzal a személlyel, és végképp nem *változtatja meg* azt a személyt, aki megtalálja, míg olvasóként éppen a történeti szövegben a maga hiányában jelenlévő történeti valóság formál minket azzá, akik vagyunk.⁷⁷ Ez az „ontológiai sodrás” az emberi evolúció másolata, és annak a következménye, hogy a tudat pontosan ugyanabba az irányba és pontosan ugyanolyan „mértékben” változik, mint a velejáró történeti változás – a magától értetődőség érzése ezért marad állandó.⁷⁸ Ezen ontológiai sodrás következtében a történeti valóság, noha – a metonímiában – sokkal inkább jelenlévő és hozzáférhető, sokkal távolabb van és sokkal hozzáférhetetlenebb, mint azt gondolni szeretjük.

A hozzáférhető azonban mégsem a legtalálhatóbb kifejezés. Azt sugallja ugyanis, hogy valaki tetszés szerint és/vagy a szerző szándékának megfelelően bebocsátást nyerhet a történeti valóságba, míg a tézisem szerint a múlt jelenléte eredetileg nem a szándékolt történetben lakozik és nem a szöveg kontextusában nyilvánul meg, hanem abban, amit a történet és a szöveg a történész szándékai *ellenére* tartalmaz. Azt mondhatnánk, hogy a történeti valóság nem fizető utasként, hanem *potyautasként* utazik a történetírással. Potyautasként a múlt „túléli” a szö-

⁷⁷ Ami egy újabb oka annak, hogy miért nem vesszük észre a metonímiát. A metafora sokkal hosszabb ideig megőrzi frissességét.

⁷⁸ Nem *teljesen* állandó – de a magától értetődőség érzése kontraintuitív módon változik. Míg a józan ész szerint a dolgok egyre inkább magától értetődővé válnak, a Committing History projekt egyik fő tézise éppen az, hogy (a történeti változások során) a dolgok a tökéletes magától értetődőség állapotában születnek, és az idő előrehaladtával lesznek egyre kevésbé azok.

veget és meglep minket. Balzac *Chabert ezredese* látványos példája mindennek. Ebben a végsőkig metonimikus történetben⁷⁹ Chabert – akit feltehetőleg megölték az 1807-es Eylau-i csatában, és aki azóta csupán névként „van jelen a hiányában” – koszos, büdös, ellenszenves, de nagyon is élő és kézzelfogható jelenlétként emelkedik felszínre Lajos Fülöp Párizsában. Balzac ügyel rá, hogy szembeállítsa Chabert újbóli, rettenetes felbukkanását a korszak kontinuitás érzetét keltő legalizmusával. Az ezredes, akit tömegsírba temettek, és aki egy „herkulesi” karcsontját emelőként használva került a felszínre, egy metonimikus nyílás, amely a restauráció nyugodt korszakát összeköti a forradalom, a napóleoni katonai kizsákmányolás, és a csaták borzalmának periódusával.

Potyautasként, akként, ami az idő síkján szándékolatlanul, a maga hiányában van jelen, a metonímia a diszkontinuitás, vagy inkább a kontinuitás és a diszkontinuitás összefonódásának szolgálatában álló metafora. Számtalan felszíni név, számtalan Chabert ezredes utazik potyautasként azzal, amit a múltunknak tekintünk. A múlt valósága „az emberi nem e hatalmas városában” válik jelenvalóvá. Nem azokban a metaforikus hasonlóságokban, amelyek meg akarják világítani és reprezentálni akarják a múltat, hanem azokban a kifakult és befelé forduló metonímiákban, amelyekből ezek a hasonlóságok születtek, és amelyeket a csábító és megvilágító erejű metaforák fényében nem veszünk észre. A kontinuitás és a diszkontinuitás egyidejűsége a metonímia és a metafora közötti ezen sajtószerű interakcióban lakozik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a metonímia ne biztosítsa hozzáférést a történelmi valósághoz. Biztosít, csak éppen a múlt hozzáférhetősége, amely együtt jár a metonímiával, diszkontinuuus. Akkor következhet be, amikor egy metonimikus „hely” utat nyit számunkra, és a metonimikus kapcsolódásokon keresztülzuhanva megérkezünk ahhoz a pillanathoz, amelyben a történelmi valóság megszűnik a szavakban és mondatokban a maga *hiányában* jelenvalónak lenni, és úgy áll előttünk, ahogy Chabert ezredes állt azok előtt, akik magától értetődőnek vették a történetét.

VI. EPIKRÍZIS

A metafora és a metonímia itt felvázolt kölcsönhatása – amit metonimikának neveznék –, eléri, amit a reprezentacionalizmus képtelen elérni: számot ad a történetírás és a történelmi valóság közötti, az *ordo et connexio idearum* és az *ordo et connexio rerum* közötti kapcsolatról. A történelmi szöveg csodája nem az, hogy – ahogy azt a reprezentacionalizmus hirdeti – képtelen kapcsolatot létesíteni köztünk és a történelmi valóság között, hanem az, hogy a textualitás ellenére alkalmasint, valamiképp, mégis *képes* létrehozni ezt a kapcsolatot. Nyilvánvaló, hogy ez a kapcsolat nem folyamatos, és hogy nem a történész elméjének torzítatlan tükré hozza létre

⁷⁹ A történet minden szinten metonímiával telített: Chabert már az első mondatban csirkefogóként tűnik fel.

szándékoltan – ahogy azt a naiv historizmus feltételezte –, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a múlt jelen *van* a jelenben, hogy a múlt *igenis* meglep minket, és hogy a történeti valóság – noha mi magunk nem vagyunk képesek olyan intenzív módon kapcsolatba kerülni a múlttal, ahogy szeretnénk – nagyon is képes kapcsolatba lépni *velünk*. Egy olyan társadalomban, amely serényen – sőt, örülten – azon dolgozik, hogy olyan „helyeket” keressen, ahol ez a „jelenlét” található, azt gondolom, a történetfilozófia feladata tisztázni – nem azt, hogy *hol* található meg a jelenlét, hanem azt –, hogy *hogyan* értsük a jelenlét megtalálását.

Nehezen fejezhetném be azonban anélkül, hogy tisztáznám, hogyan viszonyul az értelmezésem Hayden White *Metahistory*-ban kifejtett nézeteihez. White – amennyire tudom, az egyetlen történetfilozófus, aki komolyan vette a metonímiát – nem tekint *minden egyes* történeti munkát lényegileg metonimikusnak (ahogy én teszem), és azzal a mechanikus redukcionizmussal azonosítja a trópusot, amellyel például Karl Marxnál lehet találkozni.⁸⁰ White azon stratégiája, hogy redukcionista nézőpontot tekint a metonímiára, lehetővé teszi, hogy számot adjon Marx dialektikus materializmusáról. A metonímia révén, érvel White, „egyszerre tehető különbség két jelenség között és redukálható az egyik a másik megnyilatkozásának a státuszára”,⁸¹ és „az ilyen redukciók révén ... a jelenségvilág olyan cselekvőkkel és cselekvésekkel népesíthető be, amelyekről feltesszük, hogy *amögött* léteznek”.⁸² Ez pontosan az, amit White szerint Marx tesz: a jelenségvilágot a *mögötte* létező gazdasági valóságokra redukálja. White értelmezése azonban némileg problematikus. Nézetem szerint a rész/egész és az ok/okozat metonímiák, amelyekre White fókuszál, nem igazán tekinthetők redukcionista nézőpontnak. Az „a hólyag a 615-ös szobában nem akar enni” kvintesszenciálisan metonimikus mondatban persze egy személy hólyaggá redukálódik – de ez csupán kísérőjelensége annak a ténynek, hogy a metonimikus szavakban lerövidül a távolság az orvostudomány és a gondoskodás szintje között. Hasonlóképp, Marx eredetiségét nem az adja, hogy a jelenségvilágot a gazdaság világává *redukálja*, hanem az, hogy metonimikusan összekapcsolja és egymás mellé helyezi a gazdaság nyers és a kultúra emelkedett világát.

Mindazonáltal nem volna igazságos arra a következtetésre jutni, hogy White metonímia-konceptiója, mint redukció, a metonímia fogalmának jogtalan redukciója. White egészen más szinten használja a fogalmat, mint ahogyan én használom. White-nál a metonímia – a szinekdochéval, az iróniával, és a metaforával egyetemben – a cselekményesítés módozatainak egyike. Az én szememben azonban a cselekményesítés minden stratégiája, beleértve azt a stratégiát is, amit White metonímiának nevez, a metafora szférájához tartozik. Metaforikusak, mert a jelentés átvitelét szolgálják, míg a metonímia, azáltal, hogy a hiányt jelenlétté teszi, a jelenlét átvitelében érdekelt. Az talán ugyan nem állítható, hogy a jelenlét metonimikus átvitele megelőzi a jelentés metaforikus átvitelét, de az

⁸⁰ White 1987: 40–41, 285–286.

⁸¹ White 1987: 35.

⁸² White 1987: 35.

utóbbi, véleményem szerint, nem lehetséges az előbbi nélkül. Jelen esszében a metonímia fogalma maga is egy metonímia. És amennyiben egy olyan *corpus alienum*, amely kényelmetlenül befészkelni magát abba, amit magától értetődőnek veszünk, remélem, felbomlasztja a történetfilozófia terét.

Fordította: Simon Zoltán Boldizsár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ankersmit, Fank 2005: *Sublime Historical Experience*. Stanford.
- Badiou, Alain 1998: *Petit manuel d'inesthétique*. Paris.
- Balint, Enid 1993: Surprisability. In: Balint, Enid et al. (ed.): *The Doctor, the Patient, and the Group: Balint Revisited*. London, 73–81.
- Balzac, Honoré de 1976–1981: *La Comédie humaine*. 12 vols. Paris.
- Barcelona, Antonio 2000: On the Plausibility of Claiming a Metonymic Motivation for Conceptual Metaphor. In: Barcelona, Antonio (ed.): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Approach*. Berlin–New York, 31–58.
- Barthes, Roland 1968: L'effet du réel. *Communications* 11. 84–89.
- Boehncke, Heiner 2003: Clair obscur: W. G. Sebalds Bilder. *Text + Kritik* 158. 43–62.
- Bradford, Richard 1994: *Roman Jakobson: Life, Language, Art*. London–New York.
- Cicero, Marcus Tullius 1973: *Ad Marcum Brutum Orator*. Hildesheim–New York.
- Dray, William 1964: *Philosophy of History*. Englewood Cliffs.
- Fichte, Johann Gottlieb 1971: *Sämtliche Werke*. 11. vols. Berlin.
- Freud, Sigmund 1953–1974: Recommendations to Physicians Practising Psychoanalysis. [1912] In: Strachey, James et al. (ed.): *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London, 111–112.
- Friedländer, Saul 1992: *Probing the Limits of Representation: Nazism and the „Final Solution“*. Cambridge MA.
- Gillis, John 1994: Memory and Identity: The History of a Relationship. In: Gillis, John (ed.): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, 3–24.
- Grassi, Ernesto 1969: Critical Philosophy or Topical Philosophy? Mediations on the *De nostri temporis studiorum ratione*. In: Tagliacozzo, Giorgio – White, Hayden (ed.): *Giambattista Vico: An International Symposium*. Baltimore, 39–50.
- Greenberg, Clement 1968: Abstract, Representational and So Forth. In: Chipp, Herschel (eds): *Theories of Modern Art: A Source Book by Artists and Critics*. Berkeley–Los Angeles–London, 577–581.
- Jakobson, Roman 1956: Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances. In: Jakobson, Roman – Halle, Morris: *Fundamentals of Language*. The Hague, 53–82.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago.
- Lodge, David 1977: *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Topology of Modern Literature*. London.

- Lorenz, Chris 1994: Historical Knowledge and Historical Reality. *History and Theory* (33.) 3. 297–328.
- Magris, Claudio 2011: *Duna*. Budapest.
- Mak, Geert 2005: *Európa: XX. századi utazások*. Budapest.
- Mathieu, Vittorio 1976: Truth as the Mother of History. In: Tagliacozzo, Giorgio – Verene, Donald (eds): *Giambattista Vico's Science of Humanity*. Baltimore, 113–124.
- Musil, Robert 1995: *A tulajdonságok nélküli ember*. Pozsony.
- Palmer, R. R. – Colton, Joel 1971: *A History of the Modern World*. New York.
- Plett, Heinrich F. 2000: *Systematische Rhetorik: Konzepte und Analysen*. Munich.
- Roth, Michael – Salas, Charles (eds) 2001: *Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century*. Los Angeles.
- Runia, Eelco 2004a: Geheugencrisis. *Karakter* (2.) 7. 25–27.
- Runia, Eelco 2004b: Forget About It: Parallel Processing in the Srebrenica Report. *History and Theory* (43.) 3. 295–320.
- Schön, Donald 1983: *The Reflexive Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York.
- Scott, Walter 1986: *Waverley*. Bratislava.
- Sebald, W. G. 2004: *On the Natural History of Destruction*. New York.
- Sebald, W. G. 2007: *Austerlitz*. Budapest.
- Shklovsky, Victor 1965: Art and Technique. In: Lemon, Lee T. – Reis, Marion J. (eds): *Russian Formalist Criticism: Four Essays*. Lincoln–London, 3–24.
- Spinoza, Benedictus de 1997: *Etika*. Budapest.
- Tucker, Aviezer 2001: The Future of the Philosophy of Historiography. *History and Theory* (40.) 1. 37–56.
- Ueding, Gert (ed.) 1992–: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. 8 vols. Darmstadt.
- Verene, Donald 1981: *Vico's Science of Imagination*. Ithaca–London.
- Vico, Giambattista 1963: *Az új tudomány*. Budapest.
- Vico, Giambattista 1976: *The Autobiography of Giambattista Vico*. Ithaca.
- White, Hayden 1987 [1973]: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore.

Egry Gábor – Takács Róbert

Az I. világháború közép- és kelet-európai emlékezetének mozaikdarabkáiról

Rendhagyó beszámoló egy konferenciáról*

Világrengető események századik évfordulója alkalmából természetes, hogy mind a közérdeklődés, mind a történetírás kiemelt figyelemmel fordul a téma iránt. Az I. világháború a 20. századi történelem meghatározó eseménye – a rövid 20. század kezdete, „öskatasztrófa”,¹ a modernitás totalitásának első valódi manifesztációja,² a szélsőségek korának felvezetője,³ hogy csak néhányat említsünk a négy évig tartó és a világot valóban gyökeresen átalakító küzdelem ma is népszerű értelmezéseiből – sem kerülhette el ezt a sorsot. A szarajevói merénylet évfordulójának közeledtével szakszerű és népszerűsítő kiadványok, tudományos és szenzációk kibányászására irányuló projektek, valamint – politikai felhangoktól sem mentes – tudományos viták tárgyává vált. Az évfordulók persze társadalmi konvenciók és konstrukciók, jelentésük és jelentőségük nem szakítható el az adott helyzettől és kontextustól, tágra nyitva ezzel az aktív emlékezetpolitika kapuját. Az Európai Unió belülről ráadásul nem is csak egy szereplő, egy nézőpont számára akad hely, a nemzeti vagy állami emlékezetpolitikák mellett az európai emlékezet aktív formálása is célkitűzés. Az egységes emlékezet iránti igény azonban nehezen juttatható érvényre egy olyan esemény kapcsán, ami nem csupán győztesek és vesztesek vonatkozásában osztja meg a kontinens országait, hanem a háború következményeinek jellegében, és talán azok mélységét tekintve is. Vajon egybe terelhető-e az összeomló, majd Szovjet-Oroszországgént újjászülető cári birodalom, az Ottomán Birodalmat felváltó szekularizált, modernizáló Törökország, a semmibe tűnt Osztrák–Magyar Monarchia helyén megjelent – egymás iránti ellentéteiket és bizalmatlanságukat maguk előtt görgető – kis nemzetállamok, az újjászületett, nagyhatalmi ambíciókat⁴ dédelgető Lengyelország, a forradalmon átesett, de potenciális európai félhegemón⁵ szerepét megőrző Németország, a katonai összeomlástól éppen megmenekülő, mégis

* A Politikatörténeti Intézet 2014. december 11-én rendezte meg *Memory and Memorialization of WWI in East Central Europe: Past and Present* című konferenciáját. Írásunk a konferencián elhangzottakból kiindulva készült.

1 Burgdorff–Wiegrefe 2010.

2 Ecksteins 1986.

3 Hobsbawm 1998.

4 Ennek legfurcsább vetületére, a gyarmati tervekre lásd Baár 2014.

5 Diószegi 1998.

győztes Olaszország, a diadalmas Franciaország és Nagy-Britannia külön-külön emlékezeteinek sora?

Közép- és Kelet-Európa felé fordulva további kérdések is felmerülnek. Miként működik ez az emlékezetpolitika és emlékezetformáló aktivitás, vagy miként csapódik le Közép- és Kelet-Európa társadalmában? Vannak-e közös, közép- és kelet-európai vonásai, vagy legalábbis érintkezési pontjai a nemzeti emlékezeteknek és emlékezetpolitikáknak? Miként befolyásolja mindezt az I. világháború emlékezetének története, korábbi formái? Bár a Politikatörténeti Intézet által szervezett nemzetközi konferencia tizenegy előadása távolról sem adott átfogó képet minderről, témáik és megközelítésük hasznos kiindulópontként szolgált ebbe az irányba is. Szóba került az évfordulós aktivitás és ennek politikai háttere, a nemzeti historiográfiák jellegzetességei, az emlékműállítás, népszerű viták, mint a felelősség kérdése, a két világháború közti emlékezet és gyakorlatai, valamint a tankönyvek tartalma is. Kimeríteni ugyan egyik témát sem sikerült, de számos, regionálisnak tekinthető jellegzetesség, hasonlóság és különbség kirajzolódott, melyeket érdemes az előadások pusztá ismertetésén túl is számba venni.

Mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy a közép- és kelet-európai országok esetében a háború emlékezetét hosszú ideig kivétel nélkül a végkifejlet emlékezete dominálta és részben dominálja ma is, ami sajátos módon nem egyszerűen azt jelenti, hogy egy ország győztesként vagy legyőzöttként fejezte be a háborút 1918 novemberében és később erre emlékezett. Függetlenül attól, hogy egy állam a háborúnak köszönhette-e létét, a győztesek vagy vesztesek közé tartozott, az államalakítás, az állam területének változásai olyan jelentőségre tettek szert, hogy az emlékezetpolitika is ezt állította előtérbe. Az esetek többségében ez szorosan összefüggött az adott államok legitimitációjával is, a háborút követő rendezés vagy éppen a háború végén bekövetkezett, olykor csak képzelt nemzeti forradalom formájában. Ez az emlékezet, tartalmát tekintve, természetesen már nem sok hasonlóságot mutat vesztesek és győztesek esetében, de az emlékezet fókusza mégis azonos. Nem a háború társadalmi élménye, négy év lenyomata a frontharcokban résztvevők és a hátszágban maradtak tudatában, illetve az átrendeződő társadalmi viszonyok határozzák meg azt, hanem az összeomlás vagy éppen államalapítás szinte csak pillanatnyi eseménye a fontos. A háború előtti világhoz, illetve a birodalomhoz fűződő kapcsolat, a kontinuitás vagy megszakítottság kérdése persze elválasztja Ausztriát és Magyarországot a többi utódállamtól. Az utóbbiak kifejezetten a Monarchiával szemben legitimálták magukat és a háborút is ennek igazolására használták fel. Ám ha figyelembe vesszük azokat a kísérleteket, melyek – akár a historiográfián belül is – Magyarországon a dualista korszakkal való szakítást szorgalmazták, vagy a Monarchia emlékezetét övező bizonytalanságokat Ausztriában, akkor már nem is olyan jelentős a távolság a kétféle emlékezet között.⁶

⁶ Szekfű 1920; Romsics 2010.

Az elmúlt száz év azonban nem hagyta teljesen érintetlenül az I. világháború emlékezetének ezt az alapstruktúráját. Az előadások (Petra Svoljšak, Vajda Barnabás, Ivan Hrstić) egyik közös eleme volt az I. világháború hivatalos emlékezetének és vele az emlékeztetésnek a megváltozása a II. világháborút követően. Ez azonban nem elsősorban azt jelentette, hogy a végkifejlet helyett vagy mellett a háború maga is jelentős szerepet kapott volna az emlékezetpolitikában, hanem azt, hogy a korábbi legitimációs forrás, esetenként alapító mítosz jelentősége változott meg. Mindenekelőtt a második Jugoszlávia esetében volt megfigyelhető, hogy az állam legitimációját a II. világháború eseményeiből merítette, az I. világháború pedig kifejezetten háttérbe szorult. De, ha nem is hasonló mértékben, szintén leértékelődött annak jelentősége más országokban is, például Csehszlovákiában vagy Lengyelországban.

A rendszerváltást követően viszont elsősorban immár nem a két világháború egymáshoz való viszonya jelentett kihívást és problémát, hanem az európai emlékezettel kapcsolatos elvárások.⁷ Az I. világháborút az európai emlékezetet egyre inkább meghatározó holokauszt, valamint a kommunizmus emlékezetének politikája szorította háttérbe. Mivel az európai emlékezet szorosan kötődik az Európai Unióhoz, így ez a kérdés mindenekelőtt a csatlakozási folyamatban előrébb járó országokban éleződött ki. A keleti és nyugati európai emlékezet „vitájában” – ami lényegében arról szól, hogy a kommunizmus elfogadható-e a holokauszttal azonos jelentőségű traumaként és szenvedésként – az I. világháború közép- és kelet-európai emlékezete is másodrendű kérdés volt az évfordulóig. Viszonya az európai emlékezetet meghatározó két nagy traumához ritkán vált problémává, talán csak Magyarország jelentett kivételt. Itt az egyre inkább politikai választóvonalak mentén rendeződő emlékezet- és történetpolitikák Trianon és a hozzá fűződő viszony problematizálása révén mégiscsak beillesztették az I. világháború hagyományos, annak végkimenetelére fókuszáló emlékezetét az új emlékezetpolitikai konstrukcióba, és összekapcsolták a holokauszt, valamint a kommunizmus emlékezetével is.⁸

Ez persze sok esetben inkább a régi, a két világháború közt is népszerű, az összeomlás okait kereső, vagy éppen a magyar háborús felelősséget tagadó diskurzusok felelevenítését jelenti; máskor, például a Tisza István-kutatás, sőt, kultuszépítés keretében pedig annak újrafogalmazását. Ez megint nem egyedi, magyar jelenség. Mint Erwin Schmidl előadásában megállapította, a Monarchia háborújáról szóló, először 1994-ben megjelent, 2013-ban átdolgozott formában ismét kiadott alapmű,⁹ Manfred Rauchensteiner munkája első változata még Berchtold külügyminiszter és Conrad von Hötzendorf háborús felelősségét hangoztatta, az új, aktualizált kiadás azonban már sokkal megengedőbb velük, miközben Ferenc Józsefet kritizálja. Aleksandar Miletić pedig arra mutatott rá,¹⁰

⁷ Mark 2010; Pakier–Strâth 2009.

⁸ Egry 2012; Dornbach 2014.

⁹ Rauchensteiner 1994, 2013.

¹⁰ Aleksandar Miletić *1914 Revisited. Commemoration of the WWI in Centenary Serbia* című előadása.

hogy Szerbiában – igaz nem kis részben Cristopher Clark bestsellerré lett, és a háborús felelősség vonatkozásában revizionistának tartott munkája nyomán¹¹ – ismét előtérbe került nemcsak a felelősségről folytatott vita (Szerbia felelősségét a történészek nagyobb része egyébként elveti), hanem Gavrilo Princip, illetve az orosz szövetséges kultusza is. Ha ehhez hozzávesszük még a Cseh Köztársaságot, ahol a társadalmi emlékezetet ma is meghatározzák azok az alapító atyák (Masaryk és Beneš), akiknek a kultuszára, a Monarchia felbomlásában játszott világháború alatti szerepének mitizálására már az első Csehszlovák Köztársaság is épült,¹² akkor azt láthatjuk, hogy a közvetlenül a világháború után kialakult mintákhoz való visszatérés inkább trend, mint kivétel Közép- és Kelet-Európában.

Ezen belül természetesen többféle mintát is megragadhatunk, miközben nyilván nem tévedünk nagyot, ha a régi minták felelevenítése egyik fontos okának az elmúlt 25 év vonatkozó kutatásainak hiányát tekintjük. Igaz, ezek már az alapító mítoszok létrejöttékor is hiányoztak, miközben úgy tűnik, hogy maguk a mítoszok is hozzájárultak ahhoz, hogy a háború emlékezete meglehetősen egyoldalú maradjon. Persze a két világháború közti korszakot még a világháború historiográfijának első generációja¹³ határozta meg a maga had- és diplomáciatörténeti érdeklődésével és – legalábbis a vesztes államok esetében – a felelősséget firtató, illetve olyan, finoman kontrafaktuális kérdéseivel, mint: megnyerhető lett volna a háború katonai eszközökkel? Illetve: elkerülhető lett volna a háború? Azt is látni kell azonban, hogy az alapító mítoszok sokszor szükségszerűen nyomták el az emlékezet bizonyos formáit és lehetőségeit. A vesztes államok, így Magyarország esetében is, a tördöfés-legendák, a háborús megpróbáltatásból kinőtt forradalmak elítélése nem sok teret hagytak a háború társadalmi élményének megjelenítésére, legfeljebb a magukat a kötelességteljesítés alól kivonó és nyereszkesző zsidók képének formájában¹⁴ terjesztett antiszemita konstrukcióknak engedtek teret. Elvégre amennyiben a háború mégiscsak felforgatta a társadalmat, akkor az összeomlás sem csupán véletlen vagy összeesküvés eredménye volt. Azokban az országokban pedig, ahol több nemzeti elit próbált egy közös keretben elhelyezkedni, különösen amennyiben eltérő oldalon álltak a háború idején, az ellentétes élmények egyidejű megjelenítése vagy azok emlékezete szintén az állam legitimációját veszélyeztette. Különösen látványos volt ez Jugoszlávia esetében (Svoljšak, Hrstić),¹⁵ ahol lényegében csak a szerb hadsereg harcainak és az antant oldalán harcoló önkénteseknek az emlékezete vált a hivatalos, történetírással is támogatott emlékezet részévé. Az Isonzó front emlékezetét például teljesen elhallgattatták, noha a határ másik oldalán, a fasiszta Olaszországban olykor monumentális méretekben jelentkezett az emlékezetpolitika. Legfeljebb csak a veteránok ápolhatták emlékeiket,

¹¹ Clark 2014.

¹² Orzoff 2009.

¹³ Winter–Prost 2005.

¹⁴ Ami viszont paradox módon korábbi, már a háború terméke volt. Bihari 2008.

¹⁵ Petra Svoljšak *Between Forgetting and Denying: the Slovenian Memory of World War I* és Ivan Hrstić *Croatian Historiography on World War I – How to Win a War By Losing It?* című előadása.

ám a Monarchia hadseregében szolgáló egykori katonák jogilag (például nyugdíjügyekben) is hátrányos megkülönböztetésnek voltak kitéve. De konfliktusok jellemezték a területükben kiegészült győztes államok, vagy éppen a feltámasztott Lengyelország emlékezetpolitikáját is. A szlovák elit egy része már viszonylag korán átértelmezte Csehszlovákia születését és benne a szlovákok szerepét – hangsúlyozta Slávka Otčenášová.¹⁶ A csehek mellett ők a magyarországi szlovákok szerepét, és az egységes Csehszlovákia feltételes jellegét, ideiglenes voltát hangsúlyozták. Romániában az a kérdés generált politikai tétet sem nélkülöző vitákat, hogy vajon az erdélyi románok egy forradalmi aktussal rázták-e le magukról a magyar elnyomást, vagy az ókirályság szabadította fel őket.¹⁷ Végül Lengyelországban az ukránok és a lengyelek egymáshoz való viszonyát nem kis mértékben terhelte az 1918-ban lezajlott ukrán–lengyel háborúskodás, mindenekelőtt az emlékezhelylyé formált Lwów/Lviv/Lemberg körüli harcok.

A Lviv birtoklásáért folytatott küzdelem két világháború közti gender aspektusait Tomasz Pudłocki, a mai emlékezetpolitika nagyon aktuális kontextusát Magda Arsenicz mutatta be a konferencián.¹⁸ A háborúban részt vett nők emlékezte a két világháború közt sokkal inkább a világháborút megelőző társadalmi szerepeikhez való visszatérésre épült a hagyományos női szerepek kiemelése révén, mint a háborúnak a nők társadalmi helyzetére gyakorolt tényleges hatására. A mai Lviv I. világháborús történetének emlékezte pedig attól függően lesz lengyel, ukrán vagy lengyel–ukrán, hogy a két ország közt milyen viszony alakul ki. Ez utóbbi probléma azonban már a két világháború közt is akut jelenség volt, különösen addig, amíg a lengyel politikusok egy Piłsudski körül tömörülő csoportja lengyel–ukrán szövetséget szeretett volna létrehozni a Szovjetunió ellen.¹⁹

Az emlékezetpolitika és az egyéni, családi, közösségi emlékezet viszonya, mint az a jugoszláviai veteránok két világháború közti „túrt, de nem támogatott” helyzetéből is látható, már 1945 előtt sem volt problémamentes. A magyarországi emlékműállítás gyakorlata, amiről Szóts Zoltán Oszkár beszélt a konferencián,²⁰ inkább településcentrikus volt, noha megjelentek a szakmai, testületi, iskolai emlékművek is. Ugyanakkor – hiába kezdődött az emlékműállítás már 1917-ben – az emlékművek hamar a Trianonra való emlékeztetés helyeivé is váltak. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy az emlékműállítás lényegében megszakadt 1945-ben, és 1989 után sem újították fel a gyakorlatot. Természetesen ezeknek az emlékműveknek, emlékjeleknek a jelentése nem rögzített, részben éppen ez kínált lehetőséget az eltérő egyéni emlékezet lokalizálására is. Lwów/Lviv/Lemberg lengyel és ukrán

¹⁶ Slávka Otčenášová *Interpretations of World War I in Czechoslovak and Slovak School History Textbooks since 1918 until Present* című előadása.

¹⁷ Egry 2013.

¹⁸ Tomasz Pudłocki *Gender, Nation and Memory – a Case of Polish Women’s Memory on WWI in the Polish-Ukrainian Corner, 1918–1939* és Magda Arsenicz *The Battle of Luów in November 1918 as “the Memory Place” for the Polish and the Ukrainian People* című előadása.

¹⁹ Snyder 2005.

²⁰ Szóts Zoltán Oszkár *Glorification, Denial, Revival – World War I Monuments in Budapest* című előadása.

temetőinek hozzáférhetőségét és közösségi jelentését általában az adott politikai kontextus határozta meg,²¹ legutóbb – az ezredforduló után – éppen a lengyel–ukrán együttműködés jegyében újtották fel az ukránokkal vívott harcban elesett lengyelek hősi temetőjét és emlékművét. Kevésbé exponált településeken viszont sokszor az állami emlékezetpolitikát felülírta a helyi emlékezet, illetve a gyász szokásos rítusai. A konferencián nem tárgyalt Románia esete két vonatkozásban is jó példa erre. Egyfelől a nem román elesettek, főként erdélyi szászok emlékműveinek megépítése is lehetségesnek bizonyult, noha ehhez többnyire be kellett tagozódniuk a román emlékműépítés és -ápolás országos intézményrendszerébe.²² Másfelől, bár az állami intézmények olykor még az emlékművek esztétikai vonatkozásait is meg kívánták határozni, hatékonyságuk meglehetősen korlátozott maradt, és a helyi közösségek – a görög katolikusok vagy a görög keletiek is – saját, hagyományos, halottakkal és emlékezetükkel kapcsolatos rítusait kapcsolták az új emlékjelekhez, ezzel át is formálva azok jelentését.²³ Ez persze nem jelentette azt, hogy az államilag támogatott emlékezetpolitika ne hagyott volna kézzelfogható jeleket maga után, inkább az történt, ami egyébként Csehszlovákiában a Csehszlovák Légión tagjaival, vagy Jugoszláviában a délszláv önkéntesekkel, hogy az emlékezet kettévált, egy privilegizált (sokszor anyagi előnyöket is élvező) kisebb csoport, az igazi hősök emlékezetére,²⁴ és az elesett katonákra való, az ismeretlen katona jelképében is testet öltő általános emlékezetre. Ez talán még arra is alkalmas lehetett, hogy az emlékezetnek a háború idején egymásnak ellentmondó lojalításokból (szlovén, horvát – szerbiai szerb; szlovák, cseh – legionárius) fakadó töredezettségét is jótékonyan eltakarja.

A századik évforduló egyértelműen konjunkturális időszak a történetírás számára, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az érdeklődés általában, vagy a háború más megközelítése iránt is nőtt volna. A tankönyvek tartalma – erről beszélt Bihari Péter,²⁵ Slávka Otčenášová és részben Vajda Barnabás²⁶ – arra utal, hogy az I. világháború jelentősége az oktatásban, és ebből következően a családból immár kommunikatívva vált emlékezetben is mindenhol csekély Közép- és Kelet-Európában. Bár az utóbbi időszakban a magyarországi tankönyvek szerzői nagyobb hangsúlyt fektetnek a háború társadalmi tapasztalatára, ide értve a hátországot, a háborúnak szentelt tartalom jelentős része még mindig a hagyományos kérdéseket, elsősorban a főbb csaták eseménytörténetét tárgyalja. Igaz, a történetírás nélkül a tankönyvek tartalma sem változhat meg.

A történetírás helyzete nagyjából minden közép- és kelet-európai országban hasonló. A háború historiográfiájának három generációja – ha a nyugati törté-

²¹ Lagzi 2014.

²² Böttcher 2006.

²³ Bucur 2008.

²⁴ Orzoff 2009.

²⁵ Bihari Péter *World War I in Recent Hungarian Schoolbooks* című előadása.

²⁶ Vajda Barnabás *The Memory of the Great War in Slovakia – Is it a Process from a Narrow National Narrative Toward Some More General Conclusions?* című előadása.

netírás alapján felvázolt képnél²⁷ halványabban, következtelenebbül is – kimutatható Csehországtól és Lengyelországtól Szlovákián át Horvátországig. Igaz, némi megkésettség mindenhol tetten érhető, részben a szocialista történetírás okán, részben az új, nemzeti historiográfiai keretekhez való alkalmazkodás miatt 1989-et követően. Ezzel együtt a háború társadalmi hatásai ma már legalább annyira fontos témát jelentenek, mint a hadműveletek, bár a végkimenetel jelentősége a háború emlékezetében továbbra is kiemelkedő. A történetírás hiányai sokszor inkább a nemzeti történetírói közeg erőforrásainak korlátozott voltával magyarázhatóak, mint a nyitottság hiányával, vagy a ma is létező, jobbra a régi kérdéseket felújító történet- és emlékezetpolitikai agendákkal.

Ezzel együtt az évfordulós nekibuzdulás vegyes képet mutat. A régi kérdések a legnagyobb szerephez Szerbiában, részben Horvátországban és érdekes módon Romániában jutottak, igaz, nagyon eltérő módon. Szerbiában a történetírói közeg jelentős része Christopher Clark könyvével, Szerbiának a háború kirobbanásában viselt részfelelőségének tézisével vitázva tért vissza a régi kiindulóponthoz: Szerbia agresszió áldozatává vált, az agressziót elkövető Monarchiát végül jogos büntetésként sodorta el a történelem. Ez a vita némileg megérintette a horvát történészeket is, bár érhető okból sokkal kisebb intenzitással vetették magukat bele, mint szerb kollégáik. Romániában Lucian Boia könyvként megjelent esszéje kapcsolódik ide.²⁸ A nemzeti mítoszok tudatos lebontásában korábban is aktív Boia írása a felelőség részletesen taglalt kérdésében középutas álláspontot foglal el, revideálva Fritz Fischer tézisének a német világhatalmi törekvésekről, egyúttal kritikusan bemutatva a szerb és más nacionalista törekvéseket. A román történelmi emlékezetet pedig azzal kavarja fel, hogy elveti annak teleológiáját, hogy Nagy-Románia megalakulása valójában történelmi szükségszerűség volt.

A lengyel történetírás, úgy tűnik, más úton indult el. Nem csak a két előadás jelzi, hogy a világháború hagyományosnak tekinthető megközelítése mellett új, hangsúlyozottabban társadalomtörténelmi szempontok is szerepet kapnak. A háború évfordulójára időzített könyvek közül Włodzimierz Borodziej és Maciej Górny könyve²⁹ több aktuális historiográfiai trendhez is csatlakozik. A keleti front és hátszágának kutatása – szemben a világháború emlékezetét mindaddig domináló nyugati hadszíntérével – csak az elmúlt évtizedben kapott lendületet.³⁰ A megszállás gazdasági, társadalmi aspektusainak bemutatása is viszonylag új törekvés, miként a világháború végén, keleten vívott kis világháború, illetve az egész Európában elterjedt paramilitáris erőszak bemutatása is.³¹

A többi országban viszont egyelőre elmaradtak a monográfiák, inkább aktuális kutatási programok, konferenciák és népszerűsítő projektek jelzik, merre is fordul az érdeklődés. Ez szinte minden esetben magába foglalja a gyakran helyi

²⁷ Winter–Prost 2005.

²⁸ Boia 2015.

²⁹ Borodziej–Górny 2014.

³⁰ Lásd például Liulevicius 2000, 2002.

³¹ Gerwarth–Horne 2012; Newman–Eichenberg 2013; Böhler–Borodziej–Puttkamer 2014.

fókuszú, egy városra korlátozódó társadalomtörténetet is, ami nem biztos, hogy tudatosan, de egybeesik az évfordulós német mintával is.³² Komolyabb szerepet kap a megszállási rendszerek bemutatása. Egy másik, népszerű kutatási irány a háború végének új megközelítése.³³ Ez nem csupán a háború kronológiai határának kiterjesztését jelenti Kelet-Európában akár az orosz polgárháború végéig, hanem a paramilitáris erőszak bemutatását is. Sokkal inkább a háború társadalmi hatásainak olyan ábrázolása a cél, ami egyúttal az átmenetet (legyen az a háborúból a békébe, illetve a kelet- és közép-európai birodalmaktól az új nemzetállamokba vezető) a kontinuitás és diszkontinuitás szempontjából tudja megragadni. Az erre irányuló projektek a települési mellett tematikus súlypontúak is lehetnek, például a hadsereg, a gazdasági szervezetek, az arisztokrácia történetét elemzik az átmenet időszakában. Mindebből aztán akár regionális történeti konstrukciók is szülehetnek, ahogy ez Felső-Szilézia esetében már jóval korábban megtörtént.³⁴ Fontos újdonsága számos projektnek az eredmények folyamatos népszerűsítő közzététele, a szaktörténetírás és a public history közti határvonal elmosódása is.³⁵

Mindez jórészt igaz Magyarországra is. Az állami emlékezetpolitika és az ennek keretében létrehozott intézmények azonban nem kínálnak igazi támaszt e törekvéseknek. Az ad hoc támogatások nem feltétlenül segítik a projektek intézményesülését, pedig ez különösen a szélesebb közönséget elérő, azt aktívan az emlékezésbe kapcsoló kezdeményezések fontos eredménye lehetne. Emellett a különböző, eklektikus módon támogatott események, projektek nem állnak össze egy, két vagy három felismerhető kutatási irányná. Ez persze nem zárja ki, hogy az évforduló végeztével mégiscsak gazdagodjunk néhány jól sikerült, koherens munkával is, de azzal a veszéllyel jár, hogy a pénzbelin túli segítségnyújtás, koordináció, kapcsolatteremtés nélkül az egyes munkák, projektek színvonala nagyon eltérő lesz, így átfogó, és Magyarországon kívül is érdeklődést keltő kép helyett inkább csak töredékek lesznek az évfordulós aktivitás eredményei.

A konferencia mindehhez leginkább közvetve járulhatott hozzá. Az emlékezet aktuális változatainak áttekintése mellett főként a nemzetközi közegben is kompatibilis kutatási irányokat, témákat azonosította, néhány kulcskérdést tekintve (felelősség, társadalomtörténet) történeti távlatba helyezte azok változását. A tágabb, politikátörténeti intézeti projekt részeként pedig segítséget nyújthatott ahhoz, hogy az elsősorban társadalom-, mentalitás- és részben művelődéstörténeti súlyponttal indult honlap³⁶ az emlékezet formálásában tekintettel legyen a kirajzolódó trendekre is.

³² Healy 2004; Chikering 2009; Hrstić 2013; Hellmann–Mieth 2014.

³³ Heppner–Švorc 2012.

³⁴ Hooley 1997; Mikolajczyk 2014.

³⁵ 1914–1918 online. *International Encyclopedia of the First World War* (<http://www.1914–1918-online.net>).

³⁶ *Hadszintér és hátország* (www.elsovh.hu).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baár Mónika 2014: Kis népek a nagyhatalmak árnyékában. *2000* (25.) 6. 55–60.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a háttérországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest.
- Boia, Lucian 2015: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború*. Budapest.
- Borodziej, Włodzimierz – Górný, Maciej 2014: *Nasza Wojna. Europa Środkowo-Wschodnia 1914–1918. Vol. 1. Imperia*. Warszawa.
- Böhler, Jochen – Borodziej, Włodzimierz – Puttkamer, Joachim von (eds) 2014: *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. München.
- Böttcher, Bernhard 2006: Kontinuität des Ersten Weltkrieges im Frieden? Kriegerdenkmäler und Heldenkult bei den Siebenbürger Sachsen nach 1918. In: Roth, Harald – Hausleitner, Mariana (Hgg.): *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. München, 53–72.
- Bucur, Maria 2009: *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington.
- Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus 2010: *Az első világháború. A XX. század öskatasztrofája*. Budapest.
- Chikering, Roger 2009: *Freiburg im Ersten Weltkrieg: totaler Krieg und städtischer Alltag 1914 – 1918*. Paderborn.
- Clark, Christopher 2014: *The Sleepwalkers: How Europe Went into War in 1914?* London.
- Diószegi István 1998: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a 19. század második felében*. Budapest.
- Dornbach, Márton 2014: Remains of a Picnic: Post-Transition Hungary and Its Austro-Hungarian Past. *Austrian History Yearbook* (44.) 255–291.
- Egry, Gábor 2012: “Strangers of Our Own”. “Nation”, “Republic” and “Ordinary People” in Hungary after 1989. In: Nyysönen, Heino – Vares, Mari (eds): *Nations and Their Others: Finland and Hungary in Comparison*. Helsinki, 177–210.
- Egry, Gábor 2013: A Crossroad of Parallels. Regionalism and Nation-Building in the First Half of the Twentieth Century. In: Blomqvist Anders – Iordachi, Constantin – Trencsényi, Balázs (eds): *Hungary and Romania Beyond National Narratives: Comparisons and Entanglements*. Oxford–Frankfurt.
- Eksteins, Modris 1989: *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. New York.
- Gerwarth, Robert – Horne, John 2012: *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford–New York.
- Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*. Cambridge–New York.
- Hellmann, Birgitt – Mieth, Mathias (Hgg.): *Heimatfront: eine mitteldeutsche Universitätsstadt im Ersten Weltkrieg*. Jena.
- Hobsbawm, Eric 1998: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest.
- Hooley, T. Hunt 1997: *National Identity in Weimar Germany. Upper Silesia and the Eastern Borders*. Lincoln.
- Hrstić, Ivan 2013: *Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929.* (PhD-disszertáció.) Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

- Lagzi Gábor 2014: Az ukránná vált lengyel–zsidó város. Lemberg/L'viv/Lwów – multi-kulturális öröksége. *Múltunk* (59.) 3. 105–128.
- Liulevicius, Vejas Gabriel 2000: *War land on the Eastern front. Culture, national identity and occupation in World War I*. Cambridge.
- Liulevicius, Vejas Gabriel 2002: *Kriegsland im Osten: Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*. Hamburg.
- Mark, James 2010: *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. London–New Haven.
- Mihalczyk, Andrzej 2014: *Heimat, Kircha und Nation. Deutsche und polnische Nationalisierungsprozesse im geteilten Oberschlesien (1922–1939)*. Köln–Weimar–Wien.
- Newman, John Paul – Eichenberg, Julia 2010. Introduction: Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War. *Contemporary European History* (19.) 3. 183–194.
- Orzoff, Andrea 2009: *The Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–1948*. New York–Oxford.
- Pakier, Małgorzata – Stráth, Bo (eds) 2010: *A European Memory?* Oxford–New York.
- Rauchensteiner, Manfred 1994: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Graz.
- Rauchensteiner, Manfred 2013: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Weimar.
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban*. Budapest.
- Snyder, Timothy 2005: *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven.
- Švorc, Peter – Heppner, Harald 2012: *Velká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929)/Große Zeit im kleinen Raum. Umbrüche in den Städten des mitteleuropäischen Raumes 1918–1929*. Prešov–Graz.
- Szekfü Gyula 1920: *Három nemzedék*. Budapest.
- Winter, Jay – Prost, Antoine 2005: *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge.

Vázlat Budapest...

*Beluszky Pál: Budapest – zászlóshajó vagy vízfej.
A főváros és az ország – történeti-földrajzi áttekintés.*

Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 2013. 172 oldal.

Beluszky Pál, a magyar geográfus szakma doyenje – aki 1959-ben publikálta első kutatási eredményeit Tiszafüred vonzáskörzetéről¹ – egy új és zavarba ejtő történeti földrajzi könyvet írt Budapest evolúciójáról, amelyben az alapítástól a jelenkorig követi nyomon a Budapest történetét meghatározó eseményeket, valamint korszakról korszakra haladva igyekszik meghatározni a város vonzáskörzetét és regionális szerepkörét. A 172 oldalas munkát olvasva az volt a benyomásom, hogy a szerző a szöveget egy lendülettel írta meg, annyira egységes a szöveg ritmusa. Számomra már a mű első olvasásánál szembetűnő volt a hasonlóság Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról*² című tanulmányával, de erről majd később.

Vegyük szemügyre előbb a kötetet, amelynek feltűnően szép a kivitelezése, a borító – ami Garai-Édler Eszter munkáját dicséri – külalakjára és tipográfiájára bárhol a világon elismerően bólintának a szakmabeliek. A könyvnek volt lektora (Kovács Zoltán) és szakmabeli olvasószerkesztője (Tiner Tibor) is, ami egy ilyen tapasztalt szerző esetén akár túlzásnak is tűnhet, a nemzetközi protokollnak viszont maradéktalanul megfelel. A szöveget 21 táblázat és 24 ábra (zömében térkép) támogatja, ami egy történeti földrajzi elemzés esetén rendjén valónak tekinthető. A könyvet, a doktori képzést segítő, a gödöllői Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskolája adta ki. Beluszky könyvének megjelentetése arról tanúskodik, hogy valóban ápolni kívánják nevadójuk szellemiségét; Enyedi György három éve még maga is oktatott a gödöllői doktori iskolában, amelynek alapító tagja volt.

Budapest nagyvárossá válása már a 19. századtól erőteljesen megosztotta a magyar szellemi élet képviselőit. Táncsics Mihály szerint „[a] mily mértékben teremtek a fővárost nagyszerűvé, oly mértékben válik a hon hatalmassá, dicsővé”, Ady 1907-ben azonban már azt írta, hogy „[...] sohasem kényezteték el ebben az országban a városokat. De ilyen rosszindulat se tombolt még a városok ellen” (5). A két világháború közötti időszak volt a Budapest-ellenesség „fénykora”, Beluszky Szombatfalvy György szociológust (9), a kultuszminisztérium tisztviselőjét idézi, aki 1938-ban a következőket vetette papírra: „Öncélú városiasodás és városimádat vett erőt a nemzeten s az ország népe

¹ Beluszky Pál 1959: Tiszafüred vonzásterülete. *Jászkunság* (5.) 3. 118–127.

² Szűcs Jenő 1980: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Bence György et al. (szerk.): *Bibó Emlékkönyv*. Budapest (megjelent samizdatként); Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest; Szűcs Jenő 1985: *Les trois Europes*. (Préf. de Fernand Braudel.) Paris.

mintegy búvólten hordta kincseit a városba, hogy áldozhasson kedvence oltárán. [...] Nem bánta, hogy a város a magyar nép természetes kivirágzása-e vagy idegenlelkű Moloch [...]”. De még Illyés Gyula is úgy látta, hogy „Budapest nincs Magyarországon” (62).

A vélemények és az ebből levezetett következtetések Budapest helyzetének és szerepének megítélését illetően igen távol esnek egymástól, de nézzük a statisztikai adatokat 2011-ből.

*Budapest és a regionális központok részesedése néhány városi funkcióból, 2011
(Beluszky 2014: 8.)*

Városok	Felsőoktatás hallgatóinak száma	Kórházi ágyszám	Rt-k száma	Színház- látogatók száma	Távbeszélő fővonalak száma	Külföldi vendégek száma
1. Debrecen	29 552	3009	111	112 246	68 788	24 568
2. Szeged	26 663	1800	95	115 328	56 956	35 729
3. Pécs	24 513	1807	68	123 652	59 997	21 910
4. Miskolc	12 851	3884	89	153 393	65 437	18 048
5. Győr	15 108	1333	60	136 911	50 759	69 214
<i>1–5. összesen</i>	<i>108 691</i>	<i>11 833</i>	<i>423</i>	<i>614 530</i>	<i>301 937</i>	<i>169 465</i>
<i>Budapest</i>	<i>158 404</i>	<i>18 653</i>	<i>3 218</i>	<i>2 599 000</i>	<i>768 487</i>	<i>2 313 000</i>
Budapest = 100%, akkor regionális központok	68,6%	63,4%	13,1%	23,6%	39,3%	7,3%

Nem udvarias dolog könyvismertetésben egy táblázat bogarászására bízgatni az olvasót, egyetlen mentségem, hogy nagyon megéri. Mint látható, az öt legnagyobb vidéki város együttesen semmilyen tekintetben nem tudta megközelíteni Budapest kapacitását és teljesítményét. A vidéki központoknak kizárólag azokon a területeken sikerült elfogadható eredményt produkálniuk, ahol a decentralizáló kormányzati politikának volt némi mozgástere. Lássuk, milyen előzményei vannak ennek az urbanizációs aszimmetriának. Könyvismertetésben arra töreksem, hogy a szerző gondolatmenetét követve kiemeljek egy-egy fontos megállapítást, illetve következtetést a könyv tematikai egységeiből, abban a reményben, hogy ily módon kedvet csináljak az egész kötet elolvasásához.

Egy történeti földrajzi elemzésből nem maradhat ki a város elhelyezkedéséből származó energiák számbavétele. Beluszky Pál megfogalmazása szerint egy ilyen nagy kiterjedésű (kb. 300 ezer km²), majd' tökéletes medencében kézenfekvő, hogy centrális-sugaras térszerkezet alakuljon ki. Ezt támogatják a medence közepe felé tartó folyóvölgyeket követő természetes útvonalak, a hegységkeret, s a medencefenék alföldjei-dombságai eltérő gazdasági szerkezetéből, a közöttük kialakult munkamegosztásból következő centripetális-centrifugális erővonalak.

A Kárpát-medence történelmé során mindvégig megkülönböztetett jelentőséggel bírt a Duna, s a jobb partját követő szárazföldi útvonal, melynek végpontját Kis-Ázsiában kereshetjük. Az sem véletlen, hogy a nemzetközi jelentőségű útvonalak „fordítókorongja” Pest-Budánál alakult ki. Ezeknek az utaknak, ha össze kívánták kapcsolni az egyes országrészeket, át kellett haladniuk a Dunán. Erre pedig a Duna kárpát-medencei szakaszán, különösen annak észak–déli futású részén, a Duna-kanyartól a Dráva torkolatáig meglepően kevés alkalmas hely kínálkozott. Pest-Buda közelében, a várostól északra és délre két nagy sziget, a Szentendrei- és a Csepel-sziget gátolta a révhelyek kialakulását (e folyószakaszokon kétszer kellett volna átkelésre vállalkozni), Pesttől délre pedig egészen Bajáig 20–30 km széles alacsony ártér húzódott a folyó bal partján, melyet rendszeresen elöntöttek a Duna árvizei, s az ártér útjai hónapokra járhatatlannokká váltak. Csak Pestnél és Bajánál nyomult a folyóig az egész évben többé-kevésbé járható utakat kínáló árvízmentes térszín (de Bajánál a folyó jobb partját kísérte széles ártér). Nem véletlen, hogy az Alföldről „Nyugat” felé áramló agrártermékek e két városba tartottak, csak itt léphették át a folyamot, vagy itt rakodhatták azokat hajókba. A pesti Duna-szakasz a Gellért-hegy lábánál, a mai Erzsébet hídnál keskenyedik el legjobban; a tabáni révhely évszázadokon át volt a Kárpát-medence forgalmának kitüntetett pontja, összegyűjtője és szétosztója.

A 13. század végén Pest-Buda még nem az ország fővárosa, ennek ellenére a „pest-budai agglomeráció” már az Árpád-kor végén kétségtelenül az ország legjelentősebb városa. Buda és Pest már nem csak az alkalomszerűen érkező külhoni kereskedők piachelye, hanem beépült az európai gazdasági rendszerbe. Külhoni, többnyire jelentős tőkével érkező kereskedők telepedtek le Budán; többségük német nyelvterületről, az ausztriai és délnémet tartományokból, Bécsből, Nürnbergből, Regensburgból érkezett. A 15. században pedig a nemzetközi kereskedelem modern formái, a „multinacionális” cégek is faktóriákat hoztak létre Budán, amely települést a kortársak a nyugat- és dél-európai kereskedelem egyik legfontosabb keleti végállomásaként tartották számon. Buda a hazai kereskedelemnek is uralkodó központjává vált. Becslések szerint a külhoni áruk 70%-a budai polgárok közvetítésével került Magyarországra. Ennélfogva Beluszky Pál szerint Pest-Budát már a középkori ország „vízfejének” nevezhetnénk. Ugyanakkor Buda a középkorban (is) elsősorban Közép-Európa, és időnként a Balkán „világvárosa” volt.

Buda 1541-es eleste után gyökeresen megváltozott a város szerepköre, kapcsolatai a Kárpát-medence településeivel és lakóival, valamint Európával. Országközpontból, közép-európai hatósugarú városból az Oszmán Birodalom határvárosává vált. Ugyanakkor Buda volt a hódoltatott magyarországi részek főhelye, és katonai-adminisztratív központja. A hódoltság idején az ország politikai függetlensége megszűnt, s ebből következően Pest-Buda főváros-funkciója is semmivé lett. A Habsburg Birodalom, a császári és királyi udvar, a birodalmi hivatalok központja, székhelye Bécs, a magyar államhivatalok s az országgyűlés székhelye pedig a felszabadító háborúkat követően is Pozsony volt. Az újjáépítés

évszázadában Magyarországon csak lokális jelentőségű kisvárosok léteztek, Buda és Pest pedig nem volt több ekkor, mint a legnagyobb kisváros egy periferiára szorult országban. Érdekes sajátossága volt a 18. század végi Pest-Buda fejlődésének a két város munkamegosztása és egymásrautaltsága. Beluszky Pál megfigalmazása szerint Buda a kormányhivatalok székhelye, hivatalnokváros, a kis- és (kevésszámú) középpolgárság, valamint a szőlősgazdák „lassúdad” városa, amely megrekedt a barokk miliőben, Pest viszont egyre inkább a vállalkozók, gazdagodó polgárok, s a növekvő számú városi szegénység gyorsan terjeszkedő városa, kereskedőhely, egyre pezsgőbb étellel, nyüzsgő vásárosokkal, külhoni kereskedőkkel, hangoskodó jurátusokkal. Azon erőforrások közül, amelyek Pest-Buda 19. századi robbanásszerű városfejlődését táplálták, a kereskedelem lépett színre elsőként. Ugyanakkor a pest-budai kereskedelem súlyának megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy míg e két városban 1812-ben, a háborús konjunktúra csúcán a kereskedők becsült vagyona 18 millió forint, addig a bécsi kereskedőké ugyanekkor 250 millió forint volt.

Noha Pest-Buda már korábban is az ország közlekedési központja volt – centrális fekvése, a dunai hajózás, s a két városból szerteágazó postajáratok révén –, a vasúthálózat kiépülése mégis gyökeres változásokat idézett elő. Pest-Buda áruforgalmának nagyobb része még a szabadságharc bukása utáni években is vízi úton bonyolódott ugyan, de a viharos tempójú vasútépítések következtében Pest a hajózható folyóktól távolabb eső – például a Tiszántúlt, a Partiumot, később a Felvidéket és Erdélyt – vagy a vízi utakon csak igen nagy kerülővel elérhető vidékeket is gazdasági vonzaskörzetéhez csatolhatta.

A kiegyezés után Budapest gazdasági (elsősorban kereskedelmi-áruforgalmi), kulturális-oktatási, társadalmi és (korlátozott) adminisztratív szerepköréhez a szuverenitását visszanyerő ország államéletének és politikai központjának funkciója társult. Budapest ezzel az ország egyértelmű, versenytársak nélküli központjává, az országos intézmények székhelyévé vált. Az országos hatáskörű kereskedelmi szerepkör mellé felzárkózott a gyáripari és pénzügyi központ funkciója, s mindez immár a három város egységes közigazgatási keretei között történt, a Pest, Buda és Óbuda egyesítésével (1872–1873) létrejött Budapesten. Mindezek következtében a 19. század utolsó harmadában robbanásszerűen növekedett a főváros: lélekszáma 1869 és 1910 között több mint háromszorosára, 269 ezerről 880 ezer főre emelkedett, lakosságának részaránya az országban belül 2%-ról 4,8%-ra növekedett, az egykori városfalon kívüli településrészek is nagyvárosias külsőt öltöttek, s megindult az elővárosok kialakulása; bennük 1910-ben már több mint 200 ezren éltek. A viharos gyorsaságú népességyarapodás meghatározó forrása a bevándorlás volt. A népességnövekedés 70–96%-a a vándorlási nyereségből adódott.

Budapest társadalmá egyébként is „szabálytalan” összetételű volt, több ponton eltért egy „szokványos” európai nagyváros kiérlelt társadalmától; a legszembetűnőbb torzulás a középrétegek szerény lélekszáma, a középrétegeken belül az alkalmazott-tisztviselő réteg nagy súlya, s a kispolgárság szegénysége, társadalmi felemelkedésének csekély esélye volt. A középrétegeken belül az állami alkalmá-

zottak, tisztviselők magas aránya a vállalkozókkal, „szabadfoglalkozású értelmiségiekkel” szemben e réteg államtól való függését, az állam ideológiai-gyakorlati kiszolgáltatásának kényszerét, az „alattvalói lét” elfogadását eredményezte aztán a két világháború közötti tekintélyelvű rendszerben. Napjainkban is – állapítja meg a szerző – egy ilyen típusú „középosztály” megteremtése látszik kívánatosnak az állami elit bizonyos köreiből (55).

1918 végén Budapest sorsa alakulásának feltételei, pozíciója, mozgástere szinte egyetlen óra alatt gyökeresen megváltozott. A trianoni béke drasztikusan megváltoztatta Magyarország közjogi, politikai, geopolitikai viszonyait, helyzetét, gazdasági potenciálját. Kedvezőtlenül változott a város társadalmának állapota is, nem véletlenül született meg a „boldog békeidők” közhasználatú toposza. Budapest szerepe, súlya az országterület drasztikus csökkenése következtében megváltozott. Módosult „mechanikusan” is, hiszen megháromszorozódott, 1941-re majdnem megnégyszereződött részese az ország lakosságából – 1910: 4,8%, 1930: 16,6%, 1941: 18,4%. Ezt a tendenciát tükrözi, hogy a budapesti felső- és középosztályokban egyre népesebb, markánsabb, zártabb s nagyobb befolyású csoportot alkottak a szorosabb értelemben vett polgárságon kívül álló köztisztviselők. Ránki György becslése szerint a legfeljebb 35 ezer családra tehető felső- és középrétegekben mintegy 15 ezer család keresői köztisztviselői, alkalmazotti állásban voltak. E réteget ideológiája, értékrendje, valós vagy vágyott életmódja, de még származása sem kötötte szorosan a fővároshoz; tagjainak többsége vidéken született, nézeteikben helyet kapott az irredentizmus, antiszemitizmus – a közigazgatásban dolgozó értelmiségieknek mindössze 2,5%-a volt zsidó vallású, míg például a szabadfoglalkozású ügyvédeknek 51%-a, a magántisztviselőknek 45%-a –, a Budapest-ellenesség. 1930 és 1941 között az akkori „Kis-Budapest” területén a halálozások száma már felülmúlta a születéseket. Erőteljesen csökkent a bevándorlók száma is. Mindezek eredőjeként visszacsúszott a népességnövekedés üteme. Csak a II. világháború előtti években indult meg ismét a beköltözők áradata a főváros háborús konjunktúra hatására gyarapodó munkahelyei felé. Ugyanakkor a főváros akkori agglomerációjába, a mai peremkerületekbe folyamatos volt a vidékiek beáramlása.

Az államberendezkedés jellegéből fakadt, hogy Budapest példátlan súllyal, hatáskörrel rendelkező hatalmi, igazgatási, irányítási központtá vált az államszocializmus évtizedeiben (is). Hozzájárult e túlhatalom kialakulásához az előállított javak újraelosztásának igen magas aránya; némi túlzással azt állíthatjuk, írja Beluszky Pál, hogy minden méter járda építése, minden óvodaelétesítés, minden köztisztviselői állás betöltése tárgyában Budapesten működött intézmények (pártközpont, minisztériumok, tervehivatal, vállalati központok stb.) döntöttek. Ez a megállapítás elsősorban az 1950–1960-as évekre érvényes, különösen az 1968-as úgynevezett gazdasági reformig. A hatvanas évek derekán-végén váltak másodlagos döntési központokká a megyeszékhelyek. A nagyvállalatok többségének központjai viszont továbbra is Budapesten működtek. A szigorúan hierarchizált párt- és államszervezet továbbra is ellenőrizhette a társadalmi és

gazdasági élet minden lényeges szegmensét, s ha szükségesnek vélte, beavatkozhatott abba. Budapest szerepének túlzott növelésére számos példát említhetünk: például az 1980-as évek közepéig új személygépkocsikhoz csak Budapesten lehetett hozzájutni, pontosabban itt lehetett átvenni a kiutalt kocsikat; mindenféle valutaügyletet csak itt lehetett lebonyolítani. Megállapítható ugyanakkor, hogy – legalábbis a gazdaság, illetve az ipar terén – Budapest túlsúlyát (ha volt) nem „kommunista összeesküvés” – „le a vidékkel”, „vesszen a magyar falu”, „fejlődjön a felső pártvezetés »telephelye«, Budapest” stb. – eredményezte, hanem a „rendszer” által is kétségtelenül befolyásolt reálfolyamatok. Az állami vezetés megkísérelte arányosabbá tenni az ország gazdasági térszerkezetét, részben kényszerek hatására (a tradicionális bánya- és iparvidékek munkaerő-tartalékainak kimerülése, a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő foglalkoztatásának igénye, a lakosság „komfortigényének kielégítése), de nem járt teljes és tartós sikerrel.

Budapest az 1989-es rendszerváltozás után is számos területen megőrizte, sőt, növelte országban belüli súlyát. A világgazdasági válság (2007 óta) előtt az országba érkező működő tőke fele, az agglomerációval együtt számolva közel kétharmada Budapestre koncentrálódott. A 2000-es évek elején a GDP 35%-a származott a fővárosból, egy főre jutó értéke körülbelül kétszerese volt az országos átlagnak. Eközben viszont az ipari termelés részesedése az országos össztermelésből 15%-ra csökkent. A jelentős tőkeexportot folytató nagyvállalatok kereken kétharmada budapesti székhelyű. Noha a foglalkoztatottak száma 1990 óta csökkent, arányuk az országban növekedett. Joggal kérdezhető, veti fel a szerző, hogy ha a főváros „vízfejje” (ha egyáltalán annak nevezhetjük) növelése a szocialista korszak bűne, az elmúlt közel század demokratikus államvezetése miatt nem tett erélyesebb lépéseket az ország arányosabb térszerkezetének kialakítása érdekében. A településfejlődésbe való állami beavatkozás lehetőségei kétségkívül csökkentek; gyakorlatilag megszűnt az állami lakásépítés, annak állami támogatási rendszere területileg nem differenciált, az ipartelepítést csak közvetett eszközökkel támogathatja az állam. Az állami támogatások szétosztása – legalábbis deklaráltan – szakmai szempontok alapján történik, s az a pályázó városok igényjogosultságától, alkalmasságától, önereje mértékétől függően. Ugyanakkor Felcsút megmagyarázhatatlan felvirágzása az utóbbi néhány évben némi kétséget ébreszt a könyv írójában a reálfolyamatok meghatározó szerepét illetően. Fontos azonban megjegyezni, hogy az állami újraelosztás aránya mit sem változott a szocialista korszakhoz képest.

A könyvismertetés bevezetőjében említettem, hogy Beluszky Pál új könyve nagyban emlékeztet Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című hosszú tanulmányára. Mindkét nagy ívű strukturalista vállalkozás alapkérdése az volt, hol a helyünk Európában, s mindkét szerző a Nyugat mellett tette le a voksot. Szűcs Jenő tanulmányának francia változata Fernand Braudel bevezetésével jelent meg. Azt gondolom, ezt a könyvet is mielőbb le kell fordíttatni valamely világnyelvre (a magam részéről az angolt javaslom), s nincs kétségem, lesz, és nem is akar ki, aki előszót írjon Beluszky Pál szövege elé.

Rácz Lajos

A mindennapok esztétikája és az esztétika mindennapjai Dessewffy József életében

Vaderna Gábor: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében.

Ráció Kiadó, Budapest, 2013. 456 oldal.

Dessewffy József nevééről az olvasónak Weöres Sándor *Psyché* című műve juthat talán először az eszébe, amely egy 19. századi elképzelt költőnő beszédmódját imitálva, Kazinczy Ferenc és Wesselényi Miklós társaságában jeleníti meg a gróft. Gondolhat rá úgy is, mint Dessewffy Aurél édesapjára, a *Hitel*-vita résztvevőjére, Széchenyi István ellenfelére, a reformkori konzervatívok vezérére, vagy ha másként nem, mint arra a személyre, akiről egy utca van elnevezve a Bajcsy-Zsilinszky út és a Teréz körút között. Akármelyik asszociációs mezőn indul is el az olvasó, hamarosan a történelem nagyelbeszéléseinek sodrásában fogja magát találni, ahol Dessewffy figurájának funkciója csupán Széchenyi, Kazinczy és a többi főszereplő fontosságának kidomborítása. Vaderna Gábor könyvével arra vállalkozik, hogy narratívájában a Dessewffyról összegyűjtött információk ne csupán a korábbiakhoz hasonló adalékként szerepeljenek, hanem Dessewffy különböző arcainak egymásra vetítésével kijelölje azt az eszmetörténeti pozíciót, ahonnan pályafutásának szerteágazó területei beláthatóvá válhatnak. Nem hagyományos életrajzi feldolgozást tart a kezében az olvasó. A kötet célja ugyanis nem az, hogy elejétől a végéig, minden részletében bemutassa Dessewffy József pályafutását, és nem is kívánja magasabb polcra helyezve átértékelni annak jelentőségét. Ehelyett olyan problémacentrikus nézőpontot érvényesít, amely által érthetőbbé válik a pedagógia, az érzékenység és a „társasság” diskurzusai által áthatott 18. századot követő néhány évtized számos kérdésköre.

A vizsgálat – a középpontjába állított szerző szerteágazó életgyakorlatainak és írásgyakorlatainak megfelelően – a legkülönfélébb témák széles repertoárját érinti: külön fejezet tárgyalja a nevelés, a „Bildung” kérdéseit, az utazási irodalom problémáit, az alkalmi költészetet, a naplóírói gyakorlatokat, valamint az olyan vitákat, mint a sajtószabadságról, a *Hitel*ről, a Conversations-lexikoni pőről folytatott diskurzus. Ennek köszönhetően a könyvben olvasható elemzéseknek messzemenően nemcsak Dessewffyt illetően van relevanciája, hanem a korszakban jelenlévő gondolkodásmódok eszmetörténetére vonatkozóan is, s így például a Kazinczy- és a Széchenyi-kutatás élénk érdeklődésére is számot tarthatnak.

A szerző a felvilágosodás történetét nem egyetlen vezérfonalra kívánja felfűzni, hanem annak változatosságára és dinamizmusaira hívja fel a figyelmet, amelyek során a legkülönbözőbb, olykor egymást kizáró eszmei hatások érvényesülhetnek

egyidejűleg. Dessewffy életpályáján belül is az önellentmondásokra kíváncsi. Ez a szemléletmód azért is gyümölcsöző, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a korábban a történelem/irodalom mellékszereplőinek tekintett alakok életútjának vizsgálata során nem egyszerűen a marginális pozícióba jutott személyek feledéstől való megmentése a cél és a tét. A kutató, aki ilyen figurát választ főhősének, nem csupán új forrásokat, szempontokat tár fel, hanem a tudományterületén korábban szépen megkonstruált narratívák paradox elemeivel is szembesül. Ezek lebontása és újragondolása pedig nem hagyhatja érintetlenül e narratívák kanonikus verzióit, a köztudatban rögzült nagyelbeszéléseket sem.

A társadalom-, a mikro-, az irodalom- és az eszmetörténet, valamint a kulturális antropológia elméleti megfontolásait és módszereit ötvöző kötet a *Ligatúra* könyvsorozatban, a Ráció Kiadó gondozásában jelent meg. Ezt a tényt különösen izgalmassá teszi, hogy ugyanebben a sorozatban Kazinczyról is megjelent egy monográfia Czifra Mariann tollából, amely a nyelvújítás irodalomtörténetben rögzült narratívájának létrejöttét elemzi.¹

Vaderna Gábor levéltári kutatásainak eredménye nem csak azért jelentős, mert mindmáig ismeretlen forrásokat tárt fel (például a *Hamvvévő* epigrammaciklust, amely Dessewffynek Széchenyi *Világ* című munkájára adott válasza volt), hanem azért is, mert olyan szempontokat és módszereket alkalmaz, amelyek lehetővé teszik a hatalmas forrásanyag invenciózus mozgatását. Azt, hogy a könyv egyrészt irodalom-, másrészt társadalomtörténeti beágyazottsággal bír, a szerző által korábban publikált tanulmányok megjelenési helye is jól mutatja, amely több esetben történészközönséget célzó folyóirat volt.² A tanulmányok összefüggérendszerre ritka kísérletre vall: egy főúr életgyakorlatainak és írásgyakorlatainak komplex, antropológiai elemzése bontakozik ki belőlük. Erre utal a kissé ironikus cím is: *Élet és irodalom*. Ezen a kapcsolaton a szerző társadalmi gyakorlatok és esztétikai vonatkozások összjátékát érti, azt kutatja, hogy mi játszódik le akkor, amikor „az Élet’ nyelve Könyvek’ nyelvévé válván” (idézet Kazinczytól), olyan antropológiai felfogás válik meghatározóvá, amely a kettőt egymástól elválaszthatatlanná teszi. A hagyományos felosztás „az élet nyelvét” a történettudomány, a „könyvek nyelvét” pedig az irodalomtudomány, az esztétika és az eszmetörténet illetékességi körébe utalja. Az új módszertani javaslatoknak, az interdiszciplináris szemléletmódnak, az utóbbi évtizedekben a történettudományon belül végbement különböző fordulatoknak (kulturális, nyelvi), és a társadalomtörténeti szempontú megközelítések előtérbe kerülésének köszönhetően azonban egyre több a határátlépés. Vaderna Gábor kötete nem csak elköveti ezt a határátlépést,

¹ Czifra Mariann 2013: *Kazinczy Ferenc és az ortológusok. Arnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*. Budapest.

² Vaderna Gábor 2009: Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében. *Sic Itur Ad Astra* (20.) 59. 117–148; Vaderna Gábor 2010: A Hamvvévő filozófiája. A Hittel-vita eszmetörténeti helyéhez. *Századvég* (15.) 55. 43–81; Vaderna Gábor 2011: A nagy másik: gróf Dessewffy József. Egy életpálya kutatási lehetőségei. *Korall* (12.) 44. 102–122; Vaderna Gábor 2011: Napló és esemény. Gróf Dessewffy József: Testi, erkölcsi és társalkodási élet Pesten 1828. *Történelmi Szemle* (53.) 4. 569–589.

hanem elsődleges célja annak felderítése, milyen kapcsolat áll fenn az „élet nyelve” és a „könyvek nyelve” között, amennyiben meg lehet ezeket különböztetni.

A társadalmi gyakorlatként értett irodalom elmélete igen erőteljesen kötődik az antropológiai felfogáshoz, miszerint az „élet nyelve” a „könyvek nyelvéné” válik, és viszont. Konkrét és korrekt magyarázatokat, illetve példákat kapunk arra, mit jelent az *irodalom társadalmi használata* a könyvben, ami mind alcímében, mind zárófejezetében megjelenik: a „*common sense*” dominanciájáról van szó, aminek révén a mindennapi élet eseményei az irodalomba, a könyvekből feltárható hagyományok és szokások pedig a mindennapi élet társadalmi cselekvéseinek gyakorlataiba fordulnak át. Az esztétikai szép által befolyásolt társadalmi gyakorlatok vizsgálata különösen a 18–19. század fordulójának főúri művelődését érintő kutatások számára lehet inspiráló, mivel ezekben az évtizedekben több főúri csoportosulás is kísérletet tett arra, hogy modernizálja a mecenatúrára és a rendi hagyományokra épülő művelődés- és nyilvánosságszerkezetet. A könyv tehát nem politikátörténeti szempontból kívánja meghatározni Dessewffynek a korszakban betöltött helyét és szerepét, költeményeinek feltárása során sem egy elfeledett, nagy költőt keres. A szövegek által egy főúr életmódjának, gondolkodásmódjának, mindennapjainak meghatározó elemeit, a korszak eszmei áramlataival való összefüggéseit próbálja feltárni. Ha csak a tartalomjegyzékbe pillant bele az olvasó, felvetődhet benne a kérdés, miért tartalmaz egy Dessewffy Józsefről szóló monográfia olyan fejezeteket, amelyek Kisfaludy Sándor, vagy éppen Csokonai Vitéz Mihály költészetéről folytatott vitákról szólnak? És egyáltalán miért éppen Dessewffy lett e monográfia – a szerző kedvenc szavával élve – főhőse? Ennek oka a fentebb kifejtett szempontokon túl a forrásanyagban rejlik, hiszen ahogyan a szerző többször utal rá, Dessewffy pályájának hossza több történelmi és irodalomtörténeti korszakot keresztez, amelyek között fennáll a folytonosság és a töréspontok problémája. A könyv ezeket nem egységesíteni akarja, hanem éppen a különböző hagyományok érdekes keresztmetszetét kívánja nyújtani, az érzékenység és a felvilágosult konzervativizmus diskurzusait a mindennapok társadalmi gyakorlatainak figyelembevételével elemezve.

A bevezetést követően a könyv öt fejezetre, ezen belül pedig számos alfejezetre bomlik. Ezek a blokkok a nyilvánosság fogalma köré szerveződnek, külön tárgyalják a családi, a baráti, az irodalmi és az intézményesülő nyilvánosság problémáit. A szerző felhívja arra a figyelmet, hogy a szociális és az intim szféra szétválása, a sokat kritizált habermasi modell által leírt folyamatok, amelyek Nyugaton a polgárságot, a polgári nyilvánosság szerkezetén belül működő családmoddelt, Magyarországon inkább az arisztokrácia körét jellemezték. Emellett nálunk a kéziratosságot jelenléte is jóval számottevőbb, mint ahogyan a habermasi modell alapján valószínűsíthető lenne. A Dessewffy-gyermekek neveltetésének folyamatát alapvetően meghatározza, hogy beleszülettek egy irodalmi, politikai kapcsolati hálóba, és e viszonyrendszer keretein belül és hagyományait követve szocializálódtak. Dessewffy családjának esztétikai életvitele sok mindenben megmutatkozik: már a névadás jelzi, milyen példákat

szántak a gyermekeknek. A *Nevelés és Bildung* fejezetben leírt imitációs névadási technikák külön névtörténeti kutatás kiindulópontjaként is szolgálhatnak. Dessewffy József gyermekeit Virginiának, Aurélnak, Marcellnek és Emilnek nevezte el. A választás egyik esetben sem véletlen: Emil Rousseau Emiljére, Aurél Marcus Aureliusra utal, aki a közösségi és magánérdekeket összeegyeztetni képes ember ideáljaként jelenik meg ebben a gesztusban. Marcell feltehetően a görögös műveltséget nagyra tartó politikai tehetség, a korán elhunyt Marcus Claudius Marcellusról kapta nevét. Virginia neve kétféleképp is magyarázható: egyrészt utalhat egy római mondára, amelyben Virginiát apja öli meg, miután meg akarták becsteleníteni, másrészt egy Rousseau-követő regényre, amelyben a szerző a természeti ember erényességét állítja szembe a civilizáció romlottságával. Ez a névadási gyakorlat nem számított egyedülállónak a korban, hasonlóan antikizáló szempontok szerint nevezte el gyermekeit például Kazinczy Ferenc is, aki egyik leányát Iphigeniának, vagy Ráth Mátyás, aki fiát Sokratesnek hívta. Dessewffy Virginia gyermekkorától kezdve jó barátságban volt Kazinczy Zseninek becézett leányával, Eugéniával, akiről Czifra Mariann nemrégiben publikált tanulmányt.³ A két család gyermeknevelési elveinek összevetése nem érdektelen, hiszen mindkét családfő tisztában lehetett azzal, hogy a gyermekek egyik legnagyobb öröksége egy biztonságot nyújtó szociális hálóba való beilleszkedés lehetősége lesz, a másik pedig az a nevelés, képzés, amiben általuk részesülnek.

Virginiával kapcsolatban kultúrapártolói tevékenysége mellett külön érdekesség, hogy az 1830-as években az akadémiai felhívásra több kötetnyi népdalt gyűjtött össze, 1844-ben pedig egy régi, ma Virginia-kódexnek nevezett korai nyelvemléket küldött be az Akadémiának. Igazi csemege lehetne a közköltészeti kutatások oldaláról annak vizsgálata, milyen dalszövegeket másolt le füzeteibe ez a klasszikus műveltségű, érzékeny grófkisasszony, Virginia oldaláról nézve pedig az, hogy milyen hatásokra, milyen motivációból érdeklődött a népdalok iránt.

Dessewffyéknél a reprezentatív nyilvánosság hagyományos formái (főúri magánszínházak pedagógiai használata, peregrinációs instrukciók) keverednek a modern pedagógiai elvekkel. A sztoikus nevelés, a „túltságok”, a szenvedélyek kerülése, a mértékre törekvés az antik műveltséggel, Locke, Rousseau és Kant hatásával karöltve fontos számukra. A szenvedélyek negatív megítélése szintén nem ritkaság a korban, többek között Károlyi György titkára, Bártfay László is hosszasan foglalkozik naplójában a szenvedelem – szenvedély, valamint az önmegtágadás – önuralom fogalmával, a féktelenségek és túlzások elkerülésének lehetőségeivel.⁴ A különböző családokban megfigyelhető nevelési elvek vizsgálata ily módon összekapcsolható az érzékenységtudományokkal, különösen a szenvedélyelméletek kutatásával. Szintén ezekhez köthető a baráti nyilvánossággal foglalkozó fejezet, amely Kazinczy és Dessewffy több évtizedes kapcsolatát vizs-

³ Czifra Mariann 2013: Zseni a panteon kertjében – Kazinczy Eugénia pályája. *Századvég* (18.) 68. 59–100.

⁴ Vö. Kalla Zsuzsa 2010: „Mivé egykor talán lehetni álmodoztam.” A naplók és Bártfay. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Bártfay László naplói*. Budapest, 498–505.

gálja az érzékeny barátságról való diskurzusok elemzése által. A sztoikus felfogás szerint a boldogsághoz a társas kapcsolatokon keresztül vezet az út, ennek következtében ez a modell igen érzékeny egyensúlyi helyzetben képzeli el a barátságot, amelynek jellegzetessége, hogy nem a másikkal való feltétlen egyetértésre épül, hanem a mások érzelmeire való fogékonyságra, így lehetővé teszi a nézeteltéréseket, anélkül, hogy a szakítás komoly lehetősége felmerülne. A Kisfaludy és Csokonai költészetéről folytatott vitákat elemző két alfejezet azt mutatja meg, milyen ízléskülönbségek álltak fenn Kazinczy és Dessewffy között, miközben látszólag egyetértettek egymással. Az egyik legmarkánsabb nézeteltérés a kritikaírás funkcióját illetően alakult ki közöttük, amelyben Dessewffy – barátjával ellentétben – nem az elvont szépség számonkérését kereste, hanem a társalgás egyik lehetőségét, amelynek során csiszolódik az ízlés.

Az irodalmi nyilvánosság problémáit tárgyaló negyedik fejezet szintén két alfejezetre bomlik: az egyik Dessewffy *Bártfai levelek* című írásának, a másik alkalmi költészetének eszmetörténeti analízisét tűzi ki célul. Az előbbi elemzése inspiráló lehet az utazási irodalom, az útleírások kutatói számára, nem csak azért, mert egy manapság divatos kutatási témához, a fürdők világához kötődik, hanem azért is, mert a nemzetközi és hazai tendenciák áttekintése során finom megfigyeléseket tesz a műfajra vonatkozóan. A *Bártfai levelek* esetében érdekes kérdéseket vet fel a fikcionalitás problémája, hiszen a szöveg regényként és úti leveleként is olvasható. Emellett más kontextusban mutatja meg a saját-idegen szembeállítást is, amit Michael Harbsmeier az útleírások szemantikája lényegi jellemzőjeként tart számon,⁵ hiszen Dessewffy nem első alkalommal fürdőzött Bártfán, hanem már évek óta járt oda, számára tehát maga az utazás nem az idegennel való találkozás volt. Ez esetben az adott környezet sajátként való felfedezése és bemutatása olyan virtuális utazásra invitálja az olvasót, amely segít sajátta tenni valamit, ami már eleve az övé – ez a folyamat pedig a kulturális örökséggel foglalkozó szakembereket is érdekelheti.

Az autobiográfiákkal foglalkozó kutatók számára kiemelten hasznos lehet az ötödik fejezet első alfejezete, amely azt vizsgálja, hogy a különböző naplók és memoárok miképpen hozzák létre egy esemény-összefüggés képzetét, s az így létrehozott elbeszélések milyen narratív technikával biztosítják az esemény egységét. A szerző azokhoz a módszertani javaslatokhoz csatlakozik, amelyek a naplót nem pszichológizáló célzattal, lélektani dokumentumokként olvassák, hanem a szöveg társadalmi használatának kérdéseire keresik a választ. Az ilyen szemléletmódból kiinduló kutatások során az egyik központi kérdés az lehetne, hogy az írásgyakorlat milyen mértékben válik életgyakorlattá. Ugyanakkor ennek meghatározását nehezíti az, hogy nincs pontos képünk arról, mennyiben volt általános szokás a 18–19. századi arisztokrácia körében a naplóírás, amely a szerző értelmezésében a különböző nyilvánosságformák kereszteződéseként érthető meg:

⁵ Harbsmeier, Michael 2006: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán. *Korall* (7.) 26. 25–53.

egyfelől a társadalmi gyakorlatok személyes átélésének, másfelől a privát én írásgyakorlatának, önelemzésének a dokumentuma. Ha Dessewffy versírói praxisát hasonlóképp privát írásgyakorlatnak tekintjük, akkor lesz feltűnő, hogy az átesztétizált élet ebben az esetben sem válik el a társadalmi környezettől: a barokk poétikai hagyományokat követő versek az arisztokraták mindennapi életének reprezentatív eseményeiről szólnak, ehhez igazítva az alkalmi költészet műfajait.

A főúri életgyakorlatok és írásgyakorlatok együttes elemzése során Vaderna Gábor olyan kérdésfeltevéseket fogalmazott meg, amelyek mentén folytatni lehet és érdemes ezt az izgalmas szempontrendszerrel élő kutatási irányvonalat. Az utóbbi években feltűntek hasonló érdekltségű kísérletek, mint például a Gyulay Lajos naplóit kiadó grandiózus vállalkozás,⁶ valamint a Wesselényi Miklós szépírói munkásságával is foglalkozó Dávid Gábor Csaba 2013-ban, az *Irodalomtörténeti füzetek* sorozatban megjelent kötete,⁷ amely függelékében a műveket is közli, azonban még most is alakulóban van azon problémakörök kirajzolódása, amelyek mentén célszerű megközelíteni a főúri írásgyakorlatokat. Vaderna Gábor könyve nemcsak ehhez járul hozzá, hanem az irodalomtörténet és a társadalomtörténet metszéspontjait kereső kutatások módszertani kérdéseire is. Ezek közös vonása, hogy nem az értékelő típusú irodalomtörténet-írás hagyományaihoz kapcsolódnak, nem esztétikai érdekltségűek és nem kanonikus érvelésűek, törekvéseik között pedig fontos helyen szerepel a nem professzionális szövegek bevonása az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterébe.

Vaderna Gábor megközelítésmódjának sajátossága, hogy komplex kérdésfeltevéseinek és sokrétű módszertani repertoárjának köszönhetően egyszerre társadalomtörténeti és esztétikai érdekltségű, anélkül, hogy kanonizáló gesztusokkal élne. Ezáltal az interdiszciplináris törekvéseket támogató *Ligatúra* könyvsorozat tipikus és egyben különleges darabjának tekinthető.

Gyimesi Emese

⁶ Gyulay Lajos naplóinak bővülő anyagához lásd a kiadási projekt honlapját: <http://gyulaynaplok.hu/naplokotetek.php>; illetve Hász-Fehér Katalin bevezetőjét a gyűjteményhez: Hász-Fehér Katalin 2008: Gyulay Lajos naplókönyvei. In: Gyulay Lajos: *Lotty! – Fanny! 1867. január 21. – 1867. március 3.* (S. a. r.: Labádi Gergely.) Szeged, 5–20.

⁷ Dávid Gábor Csaba 2013: „*Célunk tökéletesedésünk*” *A nemzetnevelő Wesselényi Miklós.* Budapest.

„Mitsoda Nemzet vagy?”

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.*

(Eszmetörténeti Könyvtár) Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013. 643 oldal.

A nemzet és nacionalizmus problematikájával foglalkozó szakirodalom kiemelt figyelmet fordít az oktatás nemzetépítésben betöltött szerepére. Karl Deutsch koncepciójában az oktatás kulcsfontosságú a hatékony társadalmi kommunikáció és ezáltal a nemzeti egység létrejöttében.¹ Ernest Gellner híres munkájában, Deutsch gondolatával egyetértve, arra a megállapításra jutott, hogy „minden modern társadalmi rend alapját a tanár jelenti, nem a hóhér. [...] A legitim oktatás monopóliuma fontosabb és központibb lett, mint az erőszaké.”² A hatásában Gellnerhez mérhető Eric Hobsbawm meghatározó írásában pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a modernitással gyökeresen megváltozott társadalom „kitalált hagyományokkal” való egybetartására törekvő állam számára az oktatás jelentette az első számú terepet a társadalmi kohéziót garantáló identitás megalapozására.³ Lajtai L. László könyve tehát – amely a nemzeti identitás és az oktatás kapcsolatát elemzi – a nacionalizmuskutatás egy kulcsfontosságú kérdését tárgyalja, ugyanakkor a szerző nem fogadja el a fent idézett gondolkodók álláspontját, amely szerint a nemzet és a nemzeti identitás merőben modern és konstruált jelenség.

Az utóbbi évtizedekben a hazai szakma homlokterébe is bekerült a tankönyv mint értékes történeti forrás,⁴ ugyanakkor feltárása a nyugat-európai tendenciákkal összevetve mégsem nevezhető bevett kutatási gyakorlatnak.⁵ A neveléstörténeti szempontból alaposan feltárt Ratio Educationis korszakának történelemtankönyveiről Lajtai előtt csupán Bíró Sándor írt – főleg forrásfeltáró eredményeiért – jelentős munkát.⁶

Jelen munka a szerző 2010-ben megvédett doktori értekezésének rövidített és átdolgozott változata.⁷ Lajtai L. László korábban már több tanulmányt és egy kismonográfiát is megjelentetett a témában.⁸ Az ismertetett kötet a magyar

¹ Deutsch 1958: 155.

² Gellner 1983: 34.

³ Hobsbawm 1983: 263–264. A nemzeti identitás és az oktatás kapcsolata vizsgálatának egyik klasszikusa: Weber 1976.

⁴ Lásd például Albert 2006; Kunt 2006; Farkas 2008.

⁵ Például Nora 1997. A Pierre Nora által szerkesztett *Les lieux de mémoire* sorozatban több tanulmány is foglalkozik tankönyvek elemzésével. A régióra vonatkozóan: Jelavich 1990.

⁶ Bíró 1960.

⁷ Lajtai 2010a.

⁸ Lajtai 2004a, 2004b, 2010b.

nemzeti önazonosság átalakulásait, valamint a magyar intézményes történetírás létrejöttét és pedagógiai felhasználását vizsgálja az első, magyar nyelven megjelent, hazai tematikájú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusán keresztül.

A monográfia két részből áll, az első, a kötet mintegy felét kitevő tematikai egység a kutatás elméleti és módszertani megalapozását, valamint a forráskorpusz bemutatását tartalmazza, és alapvető kérdése az, mennyiben beszélhetünk 1848 előtt nemzeti történelemről. A nacionalizmuselméletek tárgyalása csupán négy oldalra korlátozódik, pedig doktori értekezésében Lajtai több mint ötven oldal terjedelemben elemezte a problémát. A rövidítés érthető, hiszen egy hasonló terjedelmű elemzés aránytalanná tette volna a könyvet, mindazonáltal reméljük, hogy a szerzőnek szándékában áll a disszertáció vonatkozó fejezeteit is publikálni, ennek ugyanis nagy hasznát venné a magyarországi nacionalizmus-kutatás. A lényegre törő alfejezetből egyértelművé válik, hogy Lajtaihoz Anthony D. Smith elképzelése áll a legközelebb.⁹ Smith etnoszimbolizmusa közvetítő pozíciót foglal el a perennialisták – vagyis a nemzet létezését a legrégebbi időkig visszavezető – és a modernisták – a nemzetet a modern kor szüleményének tartók – között: noha a nacionalizmus kritériumai szerint meghatározott nemzetet modernnek tekint, elválaszthatatlannak tartja azt az etnikum szimbólumrendszerétől, rámutatva arra, hogy folytonosság áll fenn a modern nemzettudat és a kulturális emlékezet különböző összetevői között. A Lajtai számára meghatározó másik gondolkodó, Reinhart Koselleck fogalomtörténeti munkája szintén közvetítő pozíciót foglal el: Kovács Ákos András és Lajtai L. László közösen írt tanulmányukban mutatták ki a német történésről, hogy implicit módon megfogható nemzetfelfogása Smith elképzeléséhez áll a legközelebb.¹⁰ Smith hatása világosan érzékelhető a kötet magyar nacionalizmust bemutató alfejezetében, amelyben Lajtai amellet érvel, hogy a felvilágosodással kezdődően az akkor már előtörténettel rendelkező saját nemzettudat megváltozásáról, a modern nacionalizmushoz való igazításáról beszélhetünk. A szerző rámutat arra, hogy a rendi nemzetfelfogásnak a politikai mellett etnokulturális vonzata is volt, amennyiben a közéletben latin nyelvet használó nemesség eredetmítoszát tekintve magyar-ként definiálta magát. A fejezet a továbbiakban a stratégiaileg tervezett nemzetdiskurzus alakulását mutatja be a politikai nemzetkonceptió 1868-as kodifikálásáig, külön figyelmet szentelve a nemzetiség fogalmának átalakulására.

A történelem modern koncepciójának kialakulását és a történetírás intézményesülését tárgyaló fejezetben Lajtai a mára meghatározóvá vált gondolkodók (Koselleck, Löwith, Iggers) koncepcióit használja fel. A szerző kiemelkedő szakirodalmi tájékozottsága a nemzetközi kontextust bemutató – historiográfiai munkákban nem ritkán igen sematikus – fejezetet is értékessé teszi. Lajtai rámutat arra, hogy a 19. századi tudományos történetírás legkomolyabb dilemmája a „hagyvo-

⁹ Smith 1986.

¹⁰ Kovács–Lajtai 2009: 22–23.

mány” és a „tudományos igazság” összeegyeztetése volt (71). E dilemma vizsgálatára pedig a kötet fő témáját képző tankönyvek különösen alkalmas források.

A következő alfejezet koncepcióján, melyben a szerző a professzionális történetírás meghonosodása előtti magyar történetírás legfontosabb műveit vizsgálja a nemzetdiskurzus alakulástörténetének szempontjából, ismét Smith kontinuitást hangsúlyozó elméletének hatása érhető tetten, hiszen a szerző kapcsolatba hozza a középkori és kora újkori történeti művek nemzetdiskurzusát a modern kori nemzeti történelemmel. A magyar történetírói nemzetdiskurzus ilyen hosszú időtartamú vizsgálata hiánypótló, kitűnő összefoglalás.

A hazai történetírás intézményi megalapozásának bemutatását a 18. század vége és 1848 között keletkezett országtörténeti összefoglalók nemzetdiskurzusának tárgyalása követi. Az összefoglalók elemzése nemcsak azért indokolt, mert vélhetőleg hatottak a kortárs tankönyvszerzőkre, hanem azért is, mert akár csak a tankönyvek, a kezdetektől a mindenkori jelenig teljes és lezárt narratívát nyújtanak a hazai történelemlről. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az időbeli kerektek miatt Szalay László 1852-ben publikált – nem mellékesen: az „ifjú nemzetdeknek” ajánlott – összefoglaló munkája kiesik az elemzésből, holott ebben már határozottan körvonalazódik a magyarság egyfajta „civilizációs missziója”, amely a későbbiekben, a tankönyvek elemzésénél előkerül majd.¹¹ Mindazonáltal Lajtai szemléletesen mutatja be a rendi nemzetfogalom erodálódását és az újfajta nemzetfelfogás megalapozását, amely Horváth Mihály munkáiban bontakozik ki a legteljesebben. Az alfejezet legérdekesebb része Pulszky Ferenc romantikus történelemfilozófiájának elemzése. Pulszky a magyar történetírás addigi toposzainak újraértelmezésével jövőorientált és történetiségében kibomló nemzeti múlt-koncepciót fogalmazott meg, amely óriási hatást gyakorolt kortársaira.

A *Nemzet és közoktatás* című fejezet az 1848 előtti oktatásügy intézmény-történetét és a közoktatás magyar tannyelvűvé válásának folyamatát tárgyalja, valamint itt kerül bemutatásra a forráskorpusz is. A szerző rámutat arra, hogy az oktatásügy létrejött Magyarországon szoros összefüggésben állt a modern nemzet-koncepció kifejlődésével, a magyar tannyelv kialakulása pedig az államnyelv kérdésével. A források kiválogatásánál nehézséget jelentett, hogy a tananyagra vonatkozólag részletes instrukciókat tartalmazó 1777-es Ratio Educationis nem határozta meg a tankönyv fogalmát, így a kutatónak retrospektív szempontokat kellett alkalmaznia. Lajtai logikusan szűkítette a kutatást az 1848 előtt nyomtatásban megjelent magyar nyelvű és hazai tárgyú, didaktikai szempontokat szem előtt tartó tankönyvekre. A korpusz kvantitatív jellemzőinek, a szerzők társadalmi beágyazottságának, valamint a tankönyvek kiadás- és hatástörténetének

¹¹ „A' feladás nagy volt, 's megfejtésével a' magyar fajt bírta meg a' gondviselés. Első fellépésünk Európa' színe előtt hatalmas szolgálat vala, mellyet állodalmunk' alkotása által a' polgárisodásnak tevének; 's nagyobb hasznát senki nem vette e' szolgálatnak mint a' németység, melly az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, 's melly a' magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élőködött tehetetlen népségek' romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett [...]” Szalay 1852: 3.

számbavételekor a szerző figyelme minden lehetséges szempontra kiterjed. A korpusz leghatásosabb – a Pierre Nora által elemzett francia *Petit Lavisse* népszerűségéhez hasonlítható – elemei a *Hármas kis tükör*, mely a magyar pedagógiatörténet legtöbb, hetvenegy kiadást megért opusza, valamint Horváth Mihály tankönyvei, amelyek még a dualizmus alatt is használatban voltak.

A *Nemzet és szövegközösség* című fejezettel veszi kezdetét a monográfia második nagy tematikai egysége, amelyben immár maguk a tankönyvek kerülnek görcső alá. A fejezetben a tankönyvekben használt idézetek, címek, jelmondatok, ajánlások, valamint képi elemek (illusztrációk, térképek) állnak az elemzés középpontjában. Lajtai számára nem léteznek evidenciák sem elméleti, sem empirikus szinten. Az irodalomelméletből kölcsönzött intertextuális módszerrel közelít forrásaihoz. Gérard Genette terminológiáját alkalmazva különíti el a transztextualitás különböző változatait, melyekből három, nevezetesen az intertextus, a paratextus és a metatextus bizonyul alkalmazhatónak a tankönyvek esetében. A fejezet remekül demonstrálja, hogy a tankönyvek nemzetdiskurzusa már a szigorúan vett tankönyvszövegen kívül is tetten érhető. Így például a nemzet múltjával való érzelmi azonosulást a jegyzetekbe írt szépirodalmi idézetek alapozzák meg, az ajánlások és előszók pedig összefüggésbe hozzák a történelmet a haza vagy a nemzet képzetével.

Egyértelműen helyes döntés volt Lajtai L. László részéről, hogy nem politika- vagy neveléstörténeti korszakhatárokat választott munkája keretéül, mint előző monográfiájában, hanem az első magyar nyelvű történelemtankönyvek valamennyi kiadásának tanulmányozását vitte végbe. Természetesen a korábbi megoldás sem kifogásolható, hiszen a Ratio Educationis és az Entwurf mint két korszakhatár egyértelműen indokolható, logikus választás, mindazonáltal a szerző jelen munkájában alkalmazott módszere lehetővé teszi, hogy a szabadságharc és a neoabszolutizmus tapasztalatainak hatásait is elemezze. Lajtai ezáltal markáns változásokat mutat ki. A tankönyvek konklúzióiban például a reformkori tankönyvszerzők az 1526 előtti magyar történelem negatív, ám cselekvésre ösztönző példáit emelték ki, míg a szabadságharcot követő és a kiegyezést megelőző átdolgozók a múltbéli eredmények feltétlen dicsőségét hangsúlyozták. Hasonlóan jól beazonosítható tendencia tapasztalható a történelem képi ábrázolásainak változásában: jóllehet korszaktól függetlenül a középkor dominál a hazai történelem képi reprezentációiban, a forradalom utáni tankönyvekben szembeszökően nő a kereszténység felvétele előtti korszakot ábrázoló illusztrációk aránya. Lajtai meglátása szerint az 1848 utáni periódusban megváltozott a nemzetkoncepció fókuszpontja. Míg a reformkorban a nemzet mindenekelőtt a honpolgárok összességét jelentette rendi, felekezeti, vagy etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül, addig az 1848 utáni átdolgozásokban a hun–magyar rokonság túldimenzionálásával a szerzők a történelmi jussát hirdető nemzetet állították szembe az egységes birodalom képviselőivel, valamint a nemzetiségekkel.

A *Nemzet és fogalomhasználat* című fejezettel érkezünk el a tankönyvek narratíváihoz. A szerzők explicit és implicit történelemdefinícióinak vizsgálá-

tával egyértelművé válik, hogy a tankönyvírói gyakorlat voltaképpen szembe ment a kormányzati szándékkal: míg a Ratio Educationis az államközösségi értelemben vett haza vagy ország történelmeként határozta meg a tananyagot, a tankönyvszerzők következetesen a magyar nemzet történeteként gondolták el tárgyukat. Ehhez hasonlítható, bár vitán felül kisebb jelentőségű az osztrák himnusz különböző átírásokkal való megidézése, melynek során a magyar állami igények megfogalmazása érhető tetten (így például volt, ahol „császár” helyett „magyar király” szerepelt).

A hatalmas korpuszban Lajtai ideális témákat választott a nemzetdiskurzus vizsgálatához, ezeket az *Ethnosz és nemzet*, illetve az *Állam és nemzet* című tematikus alfejezetekben tárgyalja.

Az *Ethnosz és nemzet* témakörébe utalt eredet kérdését illetően nagyfokú elbizonytalanodás tapasztalható a korabeli szerzőknél. Érthető módon, hiszen, amint azt Lajtai részletesen bemutatja, a 18. században számos, a magyar őstörténetre vonatkozó forrás újrafelfedezésére került sor, amelyek közül Anonymus gesztájának 1746-os újraközlése a legjelentősebb. Emellett az 1770-es évektől fokozatosan megrendült a magyar nyelv rokonalanságáról kialakult kép, s tudományosan elfogadottá vált az északi nyelvrokonság. Mindazonáltal a heterogén narratívákban a szerző így is kimutat általános tendenciákat: az 1848 előtti tankönyvek szerzői, egyetlen kivétellel, mind kitérnek Attila és a magyarok kapcsolatának kérdésére. Az 1830-as évektől pedig olyan tankönyvírók is akadnak, akik explicitté teszik, miszerint nem tudnak állást foglalni a magyar eredetproblémával kapcsolatban. A magyarok ősnyelve inkább a református szerzőket foglalkoztatta, míg az ősvallás iránt valamennyi felekezet tankönyvírója érdeklődött. Meglepő azonban, hogy a szerzők a nemzeti karakter kérdésével alig foglalkoztak.

Az *Állam és nemzet* című alfejezet a honalapítás narratíváinak tárgyalásával kezdődik. Lajtai a középkor óta élő „kereszténység védőbástyája” toposz átalakulását vizsgálva művelődéstörténeti fordulóponton mutat rá. Az 1860-es évek átdolgozásaiban a nyugati civilizáció védelme mellett ennek délkeleti irányú terjesztését fogalmazzák meg a tankönyvszerzők, illetve átdolgozók. A változás jelentősége abban áll, hogy e hivatásból kifolyólag immár objektív körülmények teszik szükségessé az ország egységét és önállóságát. Ezzel az átértelmezéssel az Anthony D. Smith által körülírt modern nacionalista diskurzus jelenik meg, melynek célja a modern magyar nemzetállam ideológiájának alátámasztása, amely meghatározó lesz a dualizmus kori történetírás számára.

Az állam és nemzet problémakörének másik központi témája az alkotmány kérdése. A tankönyvszerzők nem az általuk inkább relativizált Szent István-i államalapításnak, hanem a vérszerződésnek tulajdonítanak meghatározó jelentőséget. Az „első alkotmány” és az uralkodó viszonyának kérdésében ezúttal nem a felekezeti hovatartozás, hanem az időtengely mentén való elhelyezkedés a döntő: az idő előrehaladtával az uralkodó jelentősége csökken, a hatalom átruházásának feltételei pedig egyre nagyobb teret nyernek. A szerzők államfelfogásának bemutatása az alkotmány és a központi királyi hatalom közötti viszony

interpretációjának vizsgálatával zárul. Lajtai ehhez logikusan választotta az Aranybulláról (az ebben foglalt ellenállási záradékkal összefüggésben az arról való 1687-es lemondással), valamint a II. József intézkedéseiről szóló könyvrészeket. Az Aranybulla a nemesi kiváltságokat rögzítő okmányból az 1840-es évekre vált a nemesi mellett *nemzeti* jussokat és szabadságjogokat kodifikáló *alaptörvény*é. II. József intézkedéseinek megítélésében hasonló tendencia mutatkozik meg. Az 1780-as évek második felében a szerzők főként a király civilizáló, felekezeteiket emancipáló intézkedéseit ünneplik, míg a reformkorban új diskurzus bontakozik ki, amelyben hangsúlyossá válik az alkotmány „átalakítása”, „felforgatása”, „megsértése”. Arra azonban nem kapunk választ, hogy egy 18. század végi tankönyvszerzőnek volt-e egyáltalán más választása. II. József uralkodását Horváth Mihály értelmezte a legösszetettebben, ez azonban már a fejezetet lezáró, a tankönyvek zárógondolatait a nemzetiség fogalma, valamint a történetiség rendjében végbemenő változás szempontjából elemző alfejezetbe vezeti át az olvasót. 1848 előtt a nemzetiségdiskurzus Horváth Mihálynál jelent meg leggazdagabb gondolati-fogalmi formájában: számára II. József uralkodásával válik a nemzeti hovatarozás központi kérdéssé, ugyanakkor ez nem a közösség belső indíttatásából, hanem a józsefi intézkedések hatására történt. A programszerű, fejlődésorientált jövőhorizont a reformkor kezdetén megjelent, a három korabeli szerző pedig már nemcsak passzív tudáselsajátítást várt el olvasóitól, de a hazaszeretet tettekben való kimutatását is.

Ahogy az utószavában a szerző is hangsúlyozza, a tankönyvekben prezentált narratíva befogadása többszörösen összetett viszonyrendszeren keresztül valósul meg, így nagyvonalú megállapításokat tenni a tanulók „történelmi tudatáról” könnyelműség volna tankönyvek elemzése alapján. Mindezzel együtt a tankönyv értékes, egyedi, ugyanakkor rendkívül komplex forrás, amely, különösen a Lajtai L. László által vizsgált periódusban, valóban interdiszciplináris megközelítést igényel. A mű legnagyobb erényét abban jelölnénk meg, hogy szerzője példaszerűen tudta alkalmazni a témája által megkövetelt valamennyi társadalomtudományt.

Tarafás Imre

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert B. Gábor 2006: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középkorai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban*. Pápa.
- Bíró Sándor 1960: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Budapest.
- Deutsch, Karl 1958: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York.
- Farkas Mária 2008: *Történelemtanítás a népiszólókban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemtankönyvek tükrében*. Budapest.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford. (Magyarul: Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest.)
- Hobsbawm, Eric J. 1983: Mass-Producing Traditions: Europe 1870–1914. In: Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 263–309.
- Jelavich, Charles 1990: *South Slav Nationalism. Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus.
- Kovács Ákos András – Lajtai L. László 2009: Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmus-elméletek fényében. Néhány megjegyzés a *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg* című szócikkhez. *Korall* (10.) 37. 16–25.
- Kunt Gergely 2006: A tankönyv, mint az identitás és kultuszteremtés alapja. In: Czetz Balázs – Szűts István Gergely (szerk.): *A jelenkortörténet útjai I. Politika és társadalom*. Miskolc, 71–104.
- Lajtai L. László 2004a: *Nemzetkép az iskolai történelemtanításban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Pécs–Budapest.
- Lajtai L. László 2004b: Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első történelemtankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848). *Korall* (5.) 15–16. 205–226.
- Lajtai L. László 2010a: *Az első magyar történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa 1777–1848*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Lajtai L. László 2010b: Az első magyar történelemtankönyvek és a nemzeti történelem. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 43–95.
- Nora, Pierre 1997: Lavisse, instituteur national. Le « Petit Lavisse » évangile de la république. In: Nora Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire I. La République*. Paris. 239–277. (Magyarul: Nora, Pierre 2010: Lavisse, a nemzetnevelő – A „kis Lavisse”, a köztársaság evangéliuma. In: Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Budapest.)
- Szalay László 1852: *Magyarország története I*. Lipcse.
- Smith, Anthony D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.
- Weber, Eugen 1976: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford.

*Umbrai Laura: Így szemeteltek Budapesten.
A hulladékgazdálkodás múltja a fővárosban.*

(Budapest-történeti Műhely.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 243 oldal.

A kötet címének láttán az első gondolatunk az lehet, hogy napjainkban már eljutott a történetírás arra a pontra, hogy bármilyen múltbeli tárgy, esemény vagy jelenség történetével foglalkozhasson. A folyamatosan táguló tudományos perspektíva olyan széles körű lett, hogy helyet talált benne egy, a hulladékgazdálkodás történetéről szóló mű is. A téma azonban még mostanság is marginálisnak tekinthető, ezért klasszikus értelemben vett recenzióra nehéz lenne vállalkozni, hiszen a hulladékkezelés múltjáról nemigen találunk tudományos cikkeket, nem foglalkozik vele a történelemkönyvek egyik fejezete sem – mindezt jól példázza a felhasznált irodalom listája is. A hivatkozott művek között nagyrészt a 19. század végén, illetve a 20. század első felében született leírások, ismertetések szerepelnek, amelyek alapján a szerző képet alkothatott a korabeli fővárosi állapotokról. A jelenben – ahogy erre az előszó is utal – komoly problémát okoznak a hulladék kezelésének vagy éppen nem-kezelésének következményei. Ez a kettős indíttatás – egy jelenlegi probléma múltbeli gyökereinek feltárása és az eddigi hiány pótlása –, valamint az előszóban megfogalmazott célok a kérdéskör tematikus és interdiszciplináris feltárását illetően reménytelni kezdetet jelentenek az olvasó számára.

Umbrai Laura munkája az első olyan átfogó monográfia, amely a fővá-

rosi hulladékgazdálkodást mutatja be 1867-től, a Köztisztaságügyi Bizottmány megalakulásától a II. világháború előestéjéig. A kötet részletesen ismerteti a pesti hulladékgazdálkodás átalakulásának folyamatát, a tisztaság közüzemmé válásának lépéseit és különböző területeinek egyesítését a főváros kezében. Az I. világháború hatása a hulladékgazdálkodásra, a korabeli kísérletek a növekvő szemétmennyiség kezelésére, a szeméttégetés gondolata, majd ezen ötlet évtizedenkénti előbukkanása és megbicsaklása a lakossági ellenállás akadályán, mind szerves részét alkotják a szeméttégetéssel kapcsolatos kérdéskörnek.

A kötet tíz nagyobb, tematikus fejezeten keresztül vezet végig a fővárosi hulladék kezelésének történetén, az alegységek központi gondolataként kisebb részmakát, kérdésselvetéseket jelölve meg. Az első két fejezet bemutatja a köztisztaság korai történetét, valamint a budapesti lakosság 19. század végi városképet illető elégedetlenségét. Ennek alapján válik érthetővé, hogy a vizsgált korszakban sor került a szemétszállítás fejlesztésére; a harmadik fejezet kimerítő leírást ad a fővárosi szeméttételep, a Cséry-telep létrejöttének és működésének folyamatáról. Ezt követi a Köztisztasági Hivatal 1895-ös megalakulásának bemutatása, majd a budai állapotok ismertetése. E fejezet világossá teszi, hogy a hulladékgazdálkodást illető addigi fejlesztések hatás-

köre csak Pestre terjedt ki, így a budai oldal szemétkézeltetésének korszerűsítésére égető szükség volt a századfordulón. Ezt a lehetőséget arra használta ki a város vezetése, hogy a kisebb területű budai oldalon bevezetett korszerűsítések egyfajta főpróbát jelentsenek a pesti közüzem bevezetésével járó változások megvalósításához. A következő oldalak a szemétkézeltetés történetét, a pesti Fuvartelep, majd a Szemétszállító és Feldolgozó Üzem megalakítását részletezik, végül az utolsó két fejezet az I. világháború hatásait és következményeit ismerteti, a II. világháborút megelőző időszakot is felölelve.

A könyv alapvető célja a budapesti szemétkézeltetés múltjának feltárása, a hulladék elszállítását, feldolgozását és az utcák, utak tisztítását érintő fejlesztések ismertetése. Ebből adódóan nem állít elénk igazolásra váró előzetes hipotézist, hiszen a szerző a fenti folyamat bemutatását jelölte ki műve feladatául. Mivel a monográfia célja nem egy előzetesen felépített érvrendszer igazolása, végigvezetése volt, így néhány adatsor és a Köztisztasági Hivatal II. világháború alatti szerepvállalásáról és az új szemétkézeltetés létesítéséről szóló rövid ismertetés szolgál összefoglalással. A hulladékgyűjtés múltjának ismertetéséhez Umbrai Laura a technika-, a város- és a gazdaságtörténet mellett segítségül hívja a szociológiát, valamint társadalompolitikai vonatkozások feltárására is vállalkozik. Habár az előszó tartalmaz arra vonatkozó ígéretet és az oral history említése is azzal kecsegtet, mégsem tudjuk meg pontosan, mi az, amit a különböző társadalmi csoportok tagjai kidobásra ítélték. Az e kérdéskörhöz kapcsolt mik-

rotörténeti, történeti antropológiai és kultúrtörténeti vonatkozások – értékrend, életmód, neveltetés – mindvégig marginálisak maradnak.

A szerző a kötet legvégén, a bevezetésben ígérttől eltérően, a két világháború közötti időszakot megélt embereket nem interjúk keretében, hanem az epilógus tanúsága szerint kérdőívek segítségével szólaltatta meg, ezzel megvilágítva a hulladékkezelés változásainak a hétköznapi emberek életében megmutató hatásait. Umbrai Laura közel 150 – a II. világháború előtt született – személy hulladékkezeléshez kapcsolódó szokásait érintő kérdésekre adott válaszait összegzi és elemzi, megfelelő kritikai észrevételekkel. A válaszadók „szemétkézeltetését” illetően kevés különbséget vélt felfedezni, általános szokásnak tekinthető, hogy a lehető legtöbb élelmiszert, ruhaneműt minél tovább igyekeztek hasznosítani a háztartásokban. A kérdések kitertek a családon belüli feladatmegosztásra II. világháború utáni változására, a nők munkába állása és a cselédség megszűnése következtében megváltozó férfi szerepekre, ezek meglétét azonban a megkérdezett személyek tapasztalatai kevésbé igazolták. A válaszok nagyban tükrözték a korabeli erkölcsi normákat a szemétkézeltetésről, és az elemzésnek kifejezetten emberközeli lezárása az a felsorolás, amely néhány olyan szemétkézeltetéssel kapcsolatos „vétket” mutat be, amelyeket a válaszadók a múltban elkövettek.

A kötet témáinak bizonyos elemei mai jelenségekre emlékeztetik az olvasót. Úgy tűnik, évszázados múlttal rendelkező probléma az utak tisztításának kérdése, az utcák rendben tartása, a szemétkézeltetésben maradt – esetleg mások

számára még – értékes részek „kotrási joga”, a közegészségügyi szabályokat részben betartó, de a nem megfelelő állapotok miatt elégedetlen lakosság képe. Azt, hogy a hulladék nem csak használhatatlan szemét, jól példázza a kötetben összegyűjtött közvetett és közvetlen újrahasznosítási módok széles korabeli tárháza. A kidobásra ítélt rongyok, üvegdarabok és csontok például a szeméttelapi dombok legértékesebb részét képezték: ezek feldolgozására üzemek épültek. A háztartási hulladékot felhasználva műtakarmányt és trágyát állítottak elő, mely kísérletek, ha nem is voltak hosszú életűek, jól példázzák a hulladékgazdálkodás sokrétűségét.

Az alcím alapján feltételezhetjük, hogy többet tudunk meg a szeméttelapok történetéről, esetleg a szemétszállítás fejlődésének szakaszairól, ám ennél jóval összetettebb folyamatokat is megismerhetünk a könyv segítségével. Nem kifejezetten köztudott például az, hogy milyen harcok folytak a szemét hasznosítási jogáért, hány vállalkozó foglalkozott a szemét városból való kihordásával, ahogy kevésbé ismert az is, miképp került az úttisztítás feladata az elitéltek, majd a szegényházi munkások kezéből a tűzoltókhoz, végül a Köztisztasági Hivatal hatáskörébe. A hivatal magától értetődő funkcióin túl vállalt szerepköreinek leírása, az ott dolgozó munkásokról való gondoskodás, a lótenyésztésben vállalt aktív szerepvállalás szintén olyan információ, amely túlmutat a pusztá tényközlésen, sokrétű funkciók meglétét tárva az olvasók elé.

A monográfia vitathatatlan erőssége – többek között a témát feldolgozó modernkori művek hiányából eredően – a korabeli leírások, kézikönyvek,

tanulmányok és sajtóanyag feldolgozása. Emellett a szerző által felhasznált hatalmas levéltári forrásbázis révén – határozatok, közlemények, jegyzőkönyvek, szerződések – nemcsak a főváros által kiírt pályázatok (árlejtések) és a megvalósuló befektetések jelennek meg előttünk, hanem nyomon követhetjük az összes meghíusult javaslatot, fejlesztési zsákutcát, vagy a csak a távolabbi jövőben megvalósuló tervet is, ami még inkább segíti az olvasót a korabeli állapotok megértésében.

Rengeteg külföldi példát is felsorakoztat a szerző – habár az előszóban felvillantott japán párhuzam csak elgondolkodtató felvetés maradt –, így osztrák, német, francia, angol, amerikai és svájci fejlesztéseket, fejlődési utakat hasonlíthatunk össze a magyar állapotokkal. A különböző országokba való kitekintések azonban magyar leírásokon nyugszanak; amint a kötetből megtudhatjuk, sok szakember utazott külföldre a hulladékgazdálkodás fejlődésének tanulmányozására. Umbrai Laura azonban nem hasonlított össze a magyar szerzők által készített beszámolókat az említett országokból származó leírásokkal, szakirodalommal. A hazai hulladékgazdálkodási elképzelések némely területen példaként szolgáltak a nyugati tervekhez, máskor pedig a nyugati előrelépések nyújtottak ösztönző tapasztalatot a magyar szakemberek számára.

A szerzőt dicséri a rendkívül olvasmányos stílus, valamint a megfelelő tagolás, ami nagyban segíti az olvasót az adatgazdag fejezetek könnyed befogadásában. A tematikus felosztás velejárója, hogy a főbb csomópontok elkerülhetetlenül ismétlődnek, hiszen

ki kellett választani azokat a fontos eseményeket, ahol összeköthetővé válnak a különböző szálak. A többször előkerülő mozzanatokhoz kapcsolódó megállapítások – mint például a Cséry-telep fővárossal kötött szerződése lejártának időpontja – néha kissé ellentmondásosnak tűnnek, de az esetlegesen felmerülő kérdésekre oldalon belül választ is kapunk.

A kötet praktikus kivitelezésű, a zavaró védőborítót használatát megelőzve, remek megoldással egy olyan belső borítót alakítottak ki, ami egy nagyobb méretű térképnek ad helyet és a könyv forgatása közben mégsem zavarja az olvasót. A tetszetős megjelenés, a képek találó elhelyezése és a könnyű kezelhetőség mellett az egyetlen apró tényező, amely kissé zavarhatja az olvasás élményét a hagyományos mondatvégi írásjel, illetve a rövidítéseket jelző pontok helyett megjelenő kis keretek használata.

Umbrai Laura sikerrel valósította meg az előszóban megfogalmazott cél-

jait. Az általa választott témakör különböző tudományterületek módszereinek ötvözésével megvalósított komplex bemutatásán túl valóban jobban megismerhettük a várost és hétköznapi embereit. Nemcsak a témáját illetően hiánypótló a monográfia, de támpontot ad ahhoz is, miként nyúljunk egy olyan kérdéskörhöz, amellyel eddig még nem igazán foglalkozott a történetírás. Valóban meg lehet írni a *szemeteskosarak sikertörténetét* akkor, ha alapos kutatómunka, tetemes forrásbázis, átgondolt szerkezet és logikus, érthető elbeszélésmód áll mögötte – és akkor ez már egy szerzői sikertörténet is. A kötet tehát nemcsak azoknak az érdeklődőknek lehet hasznos, akik meg kívánják ismerni a fővárosi szemetelés múltját, hanem azoknak a kutatóknak is rendkívül jó és követendő példát ad, akik egy mindaddig marginális témát kívánnak feldolgozni.

Gyimesi Réka

*Michiel Wagenaar: Városépítészet és polgári szabadság.
Hat európai főváros fejlődésének összehasonító elemzése.*

(Fordította: Bérczes Tibor.) Terc, Budapest, 2012. 270 oldal.

Az európai fővárosok 19. századi fejlődése a városképet is nagy mértékben befolyásolta, átalakította. Michiel Wagenaar holland városkutató jelen könyvében a vizualitás sokféleségéből indul ki; Párizs, London, Amszterdam, Brüsszel, Róma és Budapest fejlődését hasonlítja össze az 1850–1914 közötti időszakban. A korabeli párizsi városrendezésnek mintaadó szerepe miatt kiemelt jelentőséget tulajdonít, bár véleménye szerint mégsem beszélhetünk a francia megoldások teljes körű átvételéről, az egyes országokban a helyi adottságok függvényében módosították azokat. Az alapvető különbségeket a városok fejlődése között Wagenaar az államberendezkedés eltéréseire vezeti vissza, a gazdasági és társadalmi tényezők számbavétele háttérbe szorul. A lakhatással kapcsolatos elvárások alakulásában is a kormányzati, politikai tényezőknek tulajdonít döntő szerepet.

Az összehasonlítás alapját tehát az államberendezkedési, pontosabban közigazgatási jellemzők képezik, amelyeket a szerző a városrendezési elképzeléseken keresztül szemléltet. A 19. században a városoknak olyan kihívásokkal kellett szembenéznük, mint a túlnépesedés vagy az infrastruktúra hiánya. A gyárak magas környezetterhelést okoztak, a rossz higiéniai viszonyok miatt pedig gyakoriak voltak a kolerajárványok. A szerző szerint a válság leküzdésére alkalmazott eszkö-

zök alapján a vizsgált városok két csoportja különböztethető meg. Párizs, azaz Georges Eugène Haussmann, vagy közkeletűbb nevén Haussmann báró városrendezési politikájának példáját követő típusba tartozik Brüsszel, Róma és Budapest, míg London és Amszterdam egészen más utat járt be. Ez a logika határozza meg a kötet felépítését is. Párizs átalakításának ismertetése után az olvasó nyomom követheti, miként adaptálták az ottani módszereket más fővárosokban. A szerző ezt követően ismerteti, hogy miképpen tért el ettől a London és Amszterdam által követett út, végül az összegzőnek szánt zárófejezetben az állam és a fővárosok viszonyának kérdéséről értekezik.

Georges Eugène Haussmann Párizsban megteremtette a reprezentatív főváros mintáját, érdeme abban rejlik, hogy egyszerre válaszolt az infrastruktúra hiányából és a túlnépesedésből fakadó problémákra. A nyomornegyedek lebontásával a szegénytelepek a város szélére kerültek. A városkép impozáns lett, az egyenes és széles utak könnyebben ellenőrizhetővé váltak, egyúttal reprezentációs céloknak is megfeleltek. A szerző meglátása szerint a klasszicista formában kialakított utak, a bontások útján létrehozott új terek tükrözik a város „megtisztítására” irányuló igény komolyságát. A látványos, egységes homlokzatú épületek és a geometriai tervezés nemcsak a tekintetet vonzotta, hanem kialakította

a város kívánatos társadalmi topográfáját is. Ezzel szemben Londonban és Amszterdamban a városkép alakulását a szabad piac folyamataira bízta, elmaradt a városok átfogó rendezése.

E különbségek eredményeképpen eltérőek a lakásigények és a lakáskultúra is. A szerző hangsúlyozza, hogy az aktív várostervezői politika hiányának következménye a szegénységterjedés mindinkább zavaró terjeszkedése. A London történetét taglaló leírásában e folyamat hátrányaira mutat rá: a city-képződés és a nyomornegyedek kaotikus viszonyai miatt a középrétegek a perifériákra menekültek. A városhoz kapcsolódó topozsok a fenti hátrányokat emelik ki, a szépirodalmi alkotások pedig szintén hozzájárultak a korabeli London demonizálásához. London és Párizs éles megkülönböztetése azonban túlzó, ugyanis a Haussmann-féle tervek sem tudták felszámolni a városi szegénység és a túlszűfoltosság okozta problémákat. Az intézkedések nyomán erősödött a szegregáció, a problémák csak a térhasználat tekintetében oldódtak meg. A párizsi belváros látványa megváltozott, de a külső részeken a gondok továbbra is megmaradtak. A nagyvárosokra vonatkozó negatív topozsok – mint a szegénység, bűnözés, zsúfoltság és szennyezettség – pedig olyan városok esetében is hangsúlyosak voltak/maradtak, amelyeket várostervezési megfontolásból átépítettek.

Wagenaar foglalkozik a perifériák, az agglomeráció szerepével is. E területeket leginkább az alacsony telekárak jellemzik. A romboló tervezést követően a városok ezen részei gyáraknak és velük együtt a munkásoknak adtak

otthont, később szociális lakótelepeket emeltek itt. Londonban a peremkerületeket azok részesítették előnyben, akik szabadulni akartak a belvárost jellemző zajos, füstös és rendezetlen állapotoktól.

Párizs átalakulása a többi európai országot is lenyűgözte, a francia főváros mintaként szolgált a fővárosok túlnépesedésből fakadó gondjainak megoldására, bár a módszereket eltérő módon adaptálták. Wagenaar beszámol a fővárosok közötti versengésről; a tervezők többféle modellt is figyelembe vettek, mielőtt saját városukban alkalmazták volna az ötleteket. A könyvben nyomon követhetjük az egyes variációkat, a tervek bemutatása mellett a vélemények és ellenvélemények ütköztetésére is sor kerül. A szerző a városvezetők emlékiratai, az irodalom és a sajtó segítségével vázolja fel a különféle elképzeléseket.

Mivel Wagenaar alapvetően a vizualitással foglalkozik, munkájában a művészeti oldal is fontos szerepet kap. A kortársak véleményeit a festői szépség és az „egyenes vonal diktatúrája” (97) közötti ellentétes póluson helyezi el. Az írók és a festők a városokban történelmi emlékeket kerestek, lenyűgözték őket a régi épületek, kanyargós utcák, a nyomornegyedek életének ábrázolása szintén kedvelt témáik közé tartozott. A szerző kiemeli Hollandia példáját: Amszterdam a művészek hatására vált kedvelt turisztikai célponttá, metszeteik és az útleírások az egész országról kialakult képet befolyásolták. A „planning by clearance”-módszer ellenzői a történelmi városkép értékeit próbálták megvédeni. A kötetben idézett szövegrészletek alapján a várostervezésről folytatott vitákban kevésbé közigazgatási

kérdésekről, sokkal inkább a művészek és a mérnökök látásmódjából eredő különbségekről, az egyenes vonal által teremtett monumentalitás, valamint a kusza festőiség ellentétéről van szó. Hausmann báró bírálói kritizálják a rombolást, melynek során elpusztította a város történeti értékeit, feláldozva azokat a reprezentativitás megteremtésének oltárán. Párizs festőisége azonban az „haussmannosítást” követően sem szűnt meg, és az új városkép az impresszionisták kedvelt témájává vált. Victor Hugo bírálta a rombolást, Émile Zola műveiben viszont az újonnan kialakított szerkezet már funkcionális díszletként jelenik meg, az író értékítélete semleges.

Wagenaar kitér a városi autonómia és az államhatalom érdekeinek ütközésére, de ez kisebb hangsúlyt kap, mint a fent vázolt ellentét. Az állam rendelkezésére álló jogi és pénzügyi eszközök tükrében elemzi a hatalmi viszonyokat, és rámutat arra, hogy ott valósulhatott meg nagyszabású városrendezés, ahol az állam kellő befolyást tudott gyakorolni. A fővárosok mindig is különleges szerepet tölthettek be a településhálózatban: a központi funkciók mellett helyet adnak a kormányzati intézményeknek, az egész országot és nemzetet képviselik. Emiatt városi autonómiájuk csorbul, viszont fejlesztésüket állami forrásokból finanszírozzák. A hatalmi viszonyok kérdése ugyanakkor jóval összetettebb annál, minthogy leszűkíthető lenne a jogi és pénzügyi tényezőkre. A nemzeti identitás kifejezése szempontjából is fontos szerepük van. Wagenaar a szimbolikus épületek bemutatásával szemlélteti, miképp használták fel a különféle „neo” stílu-

sokat a nemzeti identitást kifejező eszközként. A reprezentáció szempontja kiemelt jelentőséget kap például Róma bemutatásánál, illetve a totalitárius rendszerek városépítészeti elképzeléseit tárgyaló fejezetekben. Róma különleges helyzete abból ered, hogy a várost alkalmassá kellett tenni az olasz egység eszméjének kifejezésére, ugyanakkor rengeteg műemléket foglalt magába, így a rombolás jelentős károkat okozott volna. Mussolini alatt a szimbolikus politizálás még nagyobb hangsúlyt kapott, ideológiai alapon hozott régészeti vonatkozású döntések határozták meg a város arculatát. Az olasz törekvéseket a szerző Berlin esetével hasonlítja össze, rávilágítva a totalitárius rendszerek monumentalitás iránti igényére. Wagenaar szerint az építészetben is megjelenő nemzeti tartalom azokban a városokban erős, amelyek Párizs mintáját követik, illetve mindez az identitás erejével is összefüggésben áll. Londonban azért fektettek kisebb hangsúlyt a szimbólumokra, mert a brit identitás nélkülük is elég erős volt.

A kötet Budapest történetével egyetlen fejezetben foglalkozik. Míg a többi főváros vonatkozásában az ellenvélemények, a városfejlesztés körüli vita is bemutatásra kerül, addig a magyar példa kapcsán a szöveg pusztán Haussmann báró elképzeléseinek adaptálására szorítkozik. A város történetének bemutatása rövid, inkább összefoglaló, mint elemző jellegű. A nemzeti identitás építészeti kifejezését ebben az esetben az elmagyarosítás eszközeként kezeli, ez az elem a leírásban aránytalanul nagy hangsúlyt kap. A szerző arra sem tér ki, hogy a magyar fővárosban nem valósult meg az a fajta szegregáció, amely a nyu-

gati városokat jellemezte, és ezen az állapoton a városrendezési munkálatok sem változtattak. A perifériák szerepe sem olyan egyértelmű, mint a többi elemzett főváros esetében. Bár az alacsonyabb telekárak miatt az agglomerációban Budapesten szintén olcsóbban lehetett lakhatáshoz jutni, a várost körülvevő zöldövezetes, ritkább beépítésű területek ugyanakkor a vagyonosabb rétegeket is vonzották, akik nyaralókat, villákat építettek ide. Budapest esetében a szerző a népességszám rohamos gyarapodását, illetve az építkezések gyorsaságát emeli ki. A 19. század elején szerinte még csupán két falu állt a Duna partján (amely megállapítása több szempontból is meglehetősen túlzó), és ez a két település a század végére rohamos tempóban alakult át reprezentatív nagyvárossá. Budapest példája egyértelműen bizonyítja, hogy a kormányzati tényezők és a geometrikus városrendezés megléte nem feltétlenül vezet egyforma eredményekhez, a Wagenaar által felvázolt két típus nem feltétlenül jelent meg vegytiszta formájában.

A szerző az összehasonlító elemzést az európai városokon túl amerikai példákkal is kiegészíti. A könyv a vizualitás témája köré épül fel, emiatt azonban háttérbe szorul az urbanizációval járó problémák elemzése. Wagenaar a városkép átalakulásának folyamatára koncentrálna: a különböző várostervezők koncepcióinak értékelése során csupán a problémák láthatóságával foglalkozik, ezáltal a metropoliszok szociális problémáinak kérdésköre háttérben marad.

A kötet összefoglalja a jelölt városok térszerkezeti sajátosságainak okozati tényezőit, gazdag képanyag szemlélteti a városok arculatának átalakulását. Az emlékiratokból, sajtóból származó idézeteknek köszönhetően a szerző az olvasót nem csupán az intézmény- és igazgatástörténeti folyamatokról tudósítja, hanem a korabeli városlakók tapasztalati világába is betekintést nyújt.

Bálint Angelika

Kocsis Aranka: Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén.

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011. 141 oldal.

Kocsis Aranka kismonográfiája a *Pozsony város történetei* sorozat részeként jelent meg a Kalligram Kiadó gondozásában. E sorozat különlegessége abban rejlik, hogy kötetei a magyarországi és a szlovákiai kutatók közötti tudományos párbeszéd szellemében íródtak, mint például a *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*¹ című tanulmánykötet is. Kocsis könyve Pozsony etnikai összetételében a bevándorlás és a közigazgatási átszervezés nyomán bekövetkező változásokat kíséri figyelemmel az 1918-as államfordulatot követő időszakban. A szerző érdeklődése elsősorban a város igazgatása alá került magyarok identitásváltozásának jellegzetességeire, illetve a városiasodás és az asszimiláció kapcsolatára irányul. A kötet hosszú kutatómunka eredményeit tárja az olvasó elé. A mű legeredetibb és leglényegesebb vonása az, hogy a szerző a városi őslakosok mellett a betelepülők szemszögéből is megvizsgálja az együtt-, illetve egymás mellett élés jellemzőit.

Kocsis Aranka kutatása során az interdiszciplinaritás jegyében a módszerek széles skáláját alkalmazza, és a források adta lehetőségeket igyekszik a lehető legjobban kiaknázni. A levéltári források mellett a résztvevő meg-

figyelés módszerére támaszkodik, felhasználja a mindennapi életben folytatott strukturálatlan beszélgetések, tematikus interjúk, illetve a család- és élettörténetek elbeszéléseiből szerzett tudást és tapasztalatot. Felhasználja a korabeli sajtó kiadványait, az önkormányzati képviselő-testületi ülésekről készült jegyzőkönyveket, az iskolai krónikákat és a római katolikus egyház születési anyakönyveit is. A szerző alaposságát dicséri, hogy rámutat az általa felhasznált források és módszerek korlátaira; meglátása szerint például a 20. századi népszámlálások nemzeti-etnikai adatait csak iránymutatásnak lehet tekinteni. Ennek oka, hogy a század során az egymást követő cenzusok eltérő népszámlálási kategóriákat alkalmaztak, aminek következtében az adatok alkalmatlanok az összehasonlításra. Rámutat arra is, hogy ezek a felvételek nem tudták úgy megragadni a nemzeti-etnikai identitás sokszínűségét, mint például a 2001. évi magyarországi népszámlálás, amely már nem csak a nemzetiségre és az anyanyelvre, hanem a kulturális kötődésre és a családi, baráti közösségben beszélt nyelvre is rákérdezett. Arra vonatkozóan, hogy az újabb népszámlálások nemzeti-etnikai adatai pontosan mit is közvetítenek a kutató számára, Kocsis – osztrva Tóth Ágnes és Vékás János² gondol-

¹ Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.) 2005: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

² Tóth Ágnes – Vékás János 2004: *Határok és identitás. A 2001. évi magyarországi népszámláláskor kisebbségi nemzeti-etnikai*

taik – a következőkre hívja fel a figyelmet: a felmérések nemzeti-etnikai adatai nem csak azt tükrözik, hogy a kérdezett mit vall, illetve mit hajlandó elárulni magáról, hanem azt is, milyenné szeretne válni. A népszámlálások adatainak felhasználhatóságával kapcsolatban Kocsis említésre méltónak tartja Jócsik Lajos³ azon állítását is, miszerint a népszámlálások identitásra irányuló közlései nem végeredménynek, hanem az asszimilációs folyamat első fázisának tekintendők.

A szerző a kutatás kezdőpontját az 1918-as évben határozza meg. A végpont azonban nem köthető egyetlen dátumhoz, mivel a statisztikai összehasonlításokkal – 20. század végi adatokat is közöl – nagyon széles időszavat ölel fel. Ugyanakkor a kötet túlnyomórészt a két világháború közötti időszakra, valamint a II. világháború utáni évekre, az ún. jogfosztottság vagy hontalanság éveire (1945–1949) fókuszál.

A bevezetőben a szerző ügyesen kelti fel az olvasó érdeklődését azzal, hogy röviden felvázolja a közigazgatási átszervezésnek azt a folyamatát, melynek során Pozsonyhoz csatolták a környező falvakat az 1940-es és az 1970-es években. Ezek közül a későbbiekben elsősorban Dornkappel és Püspöki kerül reflektorfénybe, de a forrásadottságok függvényében a többi településnek is igényszik figyelmet szentelni.

kötődést vallott külföldön születettek jellemzői. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 135–189.

³ Jócsik Lajos é. n.: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt.* Athenaeum, Budapest.

A mű első, rövidebb fejezete a Pozsony környékén az 1920-as években kialakult munkás-, illetve nyomornegyedekbe kalauzolja az olvasót. A fejtegetésekből kiderül, hogy a „Pozsonyba áradó és e külterületeken megtelepedő vidékiek között jelentős volt a magyarok száma” (27). A szerző példa gyanánt a többségében magyarok által lakott Dornkappel társadalmának bemutatását tűzi ki célul, mely választását döntően a forrásadottságok befolyásolták. A fejezet központi magját a dornkappeli lakosság önszerveződési formáinak és a magyar közösség túlélési stratégiáinak érzékletes bemutatása adja. A szerző által felvonultatott források rávilágítanak arra, hogy a társas élet elsősorban etnikai alapon és lakóhelyi szinten szerveződött. Az összetartozás-tudat formálódásának egyrészt a sportesemények és a kocsmái élet biztosított terepet, a magyar közösség túlélési stratégiájának másik pillérét pedig az anyanyelven történő oktatás lehetősége jelentette. Az olvasó részletes betekintést nyer abba a közel tíz évig tartó drámai küzdelembe, melynek eredményeképpen 1938 szeptemberében megnyitotta kapuit a dornkappeli magyar iskola. A szerző azonban siet leszögezni, hogy ez az eset a ritka kivételek közé tartozik, mivel a két világháború közötti időszakban az államhatalom törekvése a magyar nyelvű oktatás viszszaeszközítésére irányult.

A betelepült dornkappeli magyar közösség példája után a kötet második, hosszabb fejezete azokra a magyar nyelvű településekre fókuszál, melyek lakossága nem bevándorlás révén, hanem a közigazgatási átszervezés következtében került Pozsony

igazgatása alá. Ebben a részben Püspöki a mintafalu, melyen keresztül a szerző először részletesen – ám olykor nehezen követhetően – ismerteti a magyar iskolák működésének két világháború közötti nehézségeit. A fejezet esszenciáját és a könyv legérdekesebb részét azonban nem az iskolaügyet, hanem a hontalanság emlékezetét tárgyaló rész jelenti, melyben a magyar kisebbség ellen irányuló, 1945–1949 között zajlott deportálások, a reszlovakizáció és a kitelepítések kérdésével foglalkozik. A fejezet központi témája, hogy a családok milyen stratégiákat fejlesztettek ki, milyen módon működtek együtt a túlélés érdekében. A stratégia egyik kiemelkedő eleme a rokonságon belüli „feladatmegosztás” volt: „A racionális megfontolások egyenest arra vittek sok kiterjedt családot, [...] hogy mintegy alkalmasság szerint eloszák a szerepet: ki megy, ki marad és reszlovakizál” (91). A szerző ebben a részben bravúrosan kiválasztott részleteket közöl a család- és élettörténetek anyagából. Az események szereplőinek ilyen módon történő megszólaltatása rendkívül színessé, életszerűvé teszi az írást az olvasó számára. Kocsis kutatói gyakorlatát dicséri, hogy az emlékezetten alapuló forrásokat is kritikusan kezeli. Rávilágít arra, hogy a nagy horderejű családi döntések, főleg a reszlovakizált családok esetében sokkal összetettebbek lehettek és máshogy születhettek, mint ahogy azt a visszaemlékezők tudni vélik. Az egyik interjúalany például arra panaszodik, hogy felmenői rendszerint hallgatásba burkolóztak, amikor a múlttól kérdezte őket: „valányszor, ha emiatt faggattam a család-

dom, püspökiesen mondva, sunnyogtak” (93).

A könyv legjelentősebb érdeme, hogy nem csak az őslakosok, hanem a községbe betelepültek oldaláról is igyekszik megvilágítani az együttélés problémáit. Az őslakosok visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a betelepülőkre egyfajta idegenségérzet volt jellemző az új helyen, ami „évtizedek múlva is megmaradt és megnyilvánult visszafogottságukban, abban például, ahogy nem tudták, nem merték belakni a település nyilvános tereit, de még a tulajdonukat képező telekhez, családi házhoz való viszonyuk is ambivalens maradt, s ez a század utolsó évtizedében is meglátszott a település képén” (96–97). Igazán érdekes lett volna az őslakosok emlékeit párhuzamba állítani a betelepülők álláspontjával, azonban az utóbbiak megszólaltatásával – az olvasó nagy sajnálatára – adós marad a szerző.

A tudatos családi stratégiákat bemutató, lebilincselő fejtegetések után a kötet zárásaként a püspökiek lakóhelyhez való viszonya és nyelvhasználatára kerül a vizsgálódás homlokterébe. Kiváló kutatói érzékre vall, hogy a szerző a szülők – a két világháború között született személyek – és a gyermekek generációján túl az unokákat is igyekszik megszólaltatni és ezáltal szélesebb perspektívában láttatni a folyamatokat. A Püspökihez való kötődéssel kapcsolatban nem meglepőek az elbeszélésekből kikristályosodó eredmények: míg az idősebb és a középgeneráció lokálpatrióta, addig a fiatal korosztálynál már nem figyelhető meg a lakóhellyel való azonosulás.

Kocsis a nyelvhasználatról szóló, utolsó alfejezetet számos, az olvasóra nagy hatást gyakorló interjúrészzel színesíti. A szerző a visszaemlékezések révén arra a következtetésre jut, hogy az általa vizsgált generációk felmenőinél a nyelv csupán eszköszerepet töltött be a kommunikációban, azaz nem volt megkülönböztető funkciója. Az első és második generáció kisebbségi helyzetbe került tagjai ezzel szemben leginkább a magyar nyelv használatával tudták elhatárolni magukat a többségi nemzettől. A harmadik generáció esetében ugyanakkor egy másik tendencia figyelhető meg: a szlovák nyelv válik dominánssá a magyar nyelv rovására, ami maga után vonja a lokális és etnikai azonosságtudat gyengülését is.

Ahhoz, hogy az olvasó értse és átlássa a térben lejátszódó folyamatokat, tudnia kell(ene), hogy a Pozsonyhoz csatolt egykori falvak az óvároshoz képest hol helyezkednek el. Nagyon hiányzik a könyv elejéről egy olyan térkép, melyen Pozsony egyes városrészei,

az egykori falvak a csatolás időpontjával együtt szerepelnek. Emellett, mivel többször történik utalás a táj jellegzetességeire, egy domborzati térkép közlése is hasznos lett volna.

Ugyanakkor a mű vitathatatlan érdemei közé tartozik, hogy világos szövegezésű, könnyen olvasható, a szerző a lábjegyzetekben hasznos magyarázatokkal, kiegészítésekkel látja el az olvasót. Feltétlenül ki kell emelni, hogy a könyv gazdag képanyaggal rendelkezik. A 19. század végéről származó képeslapok mellett a 20. században készült családi és egyéb felvételek jól illusztrálják a könyv szövegének tartalmát.

Kocsis Aranka könyvében egy rendkívül izgalmas, ugyanakkor érzékeny témát dolgoz fel. Legfontosabb üzenetével, a tolerancia értéként való közvetítésével nemcsak a szakmabeliekhez, hanem a szélesebb olvasóközönységhez is szól.

Hluchány Hajnalka

SZERZŐINK

Balogh László Levente (1969) politikafilozófus

(Debreceni Egyetem BTK Politikatudományi Tanszék)

balogh.laszlo@arts.unideb.hu

Bálint Angelika (1988) PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

angelikabalint@gmail.com

Egry Gábor (1975) történész

(Politikatörténeti Intézet)

egry.gabor75@gmail.com

Gyimesi Emese (1990) MA-hallgató

(ELTE BTK Atelier Erasmus Mundus TEMA program)

gyimesiemese@gmail.com

Gyimesi Réka (1990) PhD-hallgató

(Pécsi Tudományegyetem BTK Európa és a magyarság
a 18–20. században Doktori Program)

gyimreka@gmail.com

Hluchány Hajnalka (1981) szociológus, történész, PhD-hallgató

(Központi Statisztikai Hivatal)

hluchany.hajnalka@gmail.com

K. Horváth Zsolt (1972) történész

(ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet)

khzs@hotmail.com

Kovács Éva (1964) szociológus

(MTA TK Szociológiai Intézet/Vienna Wiesenthal Institute
for Holocaust Studies)

kovacs.eva@tk.mta.hu

Melegh Attila (1963) szociológus

(KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

melegh@demografia.hu

-
- Őri Péter (1963) történész
(KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)
ori@demografia.hu
- Rác Lajos (1963) történész
(Szegedi Tudományegyetem)
raczl@jgypk.u-szeged.hu
- Runia, Eelco (1955) történész, pszichológus
(University of Groningen)
e.h.runia@rug.nl
- Séllei Nóra (1961) irodalmár
(Debreceni Egyetem BTK Brit Kultúra Tanszék)
sellei.nora@arts.unideb.hu
- Takács Róbert (1978) történész
(Politikatörténeti Intézet)
takrobi@yahoo.com
- Tarafás Imre (1988) PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
tarafasimre@gmail.com

CONTENTS

- Attila Melegh – Péter Őri “We have to Think in Multiple Regional Demographic Models.” Interview with Tamás Faragó on the Occasion of His Seventieth Birthday 5

NARRATIVES OF SACRIFICE AND VICTIMHOOD

- László Levente Balogh Shifting Meanings in the Hungarian National Narrative of Sacrifice and Victimhood 36
- Zsolt K. Horváth Illness, Psychopathologies and Structures of Temporality. Memory and Future after the Great War: The Forgotten Books of Halbwachs and Minkowski 54
- Éva Kovács Trianon or the “Traumatic Turn” in Hungarian Historiography 82
- Nóra Séllei The Female Body as Victim and Sacrificial Object – Polcz Alaine’s *One Woman in the War: Hungary, 1944–45* 108
- Eelco Runia Presence 133

PANORAMA

- Gábor Egry – Róbert Takács Mosaic Pieces of the Central and Eastern European Memory of the Great War: Special Conference Report 165

BOOKS

Budapest Sketch...		
Beluszky Pál: Budapest – zászlóshajó vagy vízfej. A főváros és az ország – történeti-földrajzi áttekintés.	- Lajos Rác	175
Quotidian Aesthetics and the Aesthetics of the Quotidian in the Life of József Dessewffy		
Vaderna Gábor: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében.	- Emese Gyimesi	181
„What Nation Are You?”		
Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetediskurzusa.	- Imre Tarafás	187
Umbrai Laura: Így szemeteltek Budapesten. A hulladékgyűjtés múltja a fővárosban.	- Réka Gyimesi	194
Michiel Wagenaar: Városépítészet és polgári szabadság. Hat európai főváros fejlődésének összehasonító elemzése.	- Angelika Bálint	198
Kocsis Aranka: Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén.	- Hajnalka Hluchány	202
Authors		206
Contents		208
Abstracts		210

ABSTRACTS

László Levente Balogh: Shifting Meanings in the Hungarian National Narrative of Sacrifice and Victimhood

The study traces the transformation of the meaning of 'áldozat' from sacrifice to victim through certain events of Hungarian history, from the Hungarian defeat of the 1848–49 war of independence and the outbreak of the First World War as reflected in contemporary sources; to historical interpretations of the 1920 Treaty of Trianon and the German occupation. The author reconstructs the process in which the 'passive turn' of the term resulted in a shift from passion to rhetorics. The argument is supported by examples such as paintings of historical subjects, as well as the past and present practice of erecting commemorative monuments, as these are the most telling manifestations of the culture of memory and politically informed interpretations of history. From the nineteenth century onwards, paintings and monuments of historical subjects have become medial constructions which were believed to represent the foundations of national identity, and as such, they are peerless source material for the analysis of the changing concept of collective sacrifice and victimhood.

Zsolt K. Horváth: Illness, Psychopathologies and Structures of Temporality. Memory and Future after the Great War: The Forgotten Books of Halbwachs and Minkowski

Over the past two decades, humanities and social sciences have been increasingly preoccupied with the question of memory. It has by now become clear that the practices of memory which became wide-spread in the 1970s in connection with the trauma of the Second World War, and especially the Holocaust, are perceivably different from those after the Great War, even though scholarship in this field usually goes only as far back as Maurice Halbwachs's seminal work published in 1925. Does the concept and practice of memory mean the same today as in the post-First World War period? Can the proliferating research in the field of memory can reconstruct the structures of temporality in this period? Responding to Eugène Minkowski's 1933 work discussing the phenomenology of time through the psychopathology of soldiers surviving the Great War, the present study adopts Minkowski's focus on the 'future' and argues that, in addition to 'memory', the analysis of this period's structures of temporality must also consider the concept and experience of 'future'. This fresh

approach brings together Halbwachs and Minkowski, two scholars associated with Henri Bergson's philosophy, both arguing for the primacy of seemingly disparate experiences of time.

Éva Kovács: Trianon or the "Traumatic Turn" in Hungarian Historiography

The study examines the escalation of the Trianon trauma, a concept that has been neglected in scholarship on the discourse on public history and politics of memory in the last few decades. The author first explores how trauma has by now become one of the most definitive concepts in Hungarian historiography due to the influence of Western trends. This is followed by an examination of the relationship between politics of memory regarding the Treaty of Trianon and the Holocaust. In the second part of the study, Kovács attempts to trace how the social anomie resulting from the enormous losses suffered in the First World War was channelled into the cult of Trianon. The study suggests that this cult sublimated not only the loss of territory, but all the grief and suffering caused by the war. Since ethnocentrism and anti-Semitism has comprised an inherent part of the cult from the beginning, the historiography and collective memory of the Treaty of Trianon is inseparable from the history of Hungarian nationalism and the Holocaust. However, the "traumatic turn" is, in fact, no less than an attempt to separate the two. The author argues that if the current trauma concept allows the Treaty of Trianon prevail over the memory of Holocaust in Hungarian collective memory, it may revive interwar sentiments of revenge and methodological nationalism, which will, in turn, further impede the understanding of social and political historical processes.

Nóra Séllei: The Female Body as Victim and Sacrificial Object – Polcz Alaine's *One Woman in the War: Hungary, 1944–45*

Alaine Polcz's autobiographical text (entitled in Hungarian: *Asszony a fronton*) breaks the silence that covers up rape cases committed by the soldiers of the Soviet Red Army in Hungary. Herself a rape victim, Alaine Polcz, however, goes beyond this particular historical event in her text, and raises the questions of wartime rape in general and that of violence against women in civil life. Applying Elizabeth Grosz's image of the Möbius strip to express the relationship between the body and the mind, Bernhard Giesen's term victimhood, Simone de Beauvoir's the One and the Other, Julia Kristeva's concept of the abject and her analysis of the cultural icon of Stabat Mater, and also relying on

some ancient Greek myths of rape and violence against women, the study argues that wartime rape can be seen as an act in which women function both as victims and sacrificial objects, and that the underlying cultural unconscious informing these acts derives from the bifurcation of women as the Biblical Eve and Virgin Mary, or the Madonna and the Whore. Within the framework of this cultural concept, the female body is considered always already filthy, and as such defiled and complicit in rape. As a result, rape victims are regarded as desecrated and are expelled from the very community which idolised them before the rape, a main reason why the silence surrounding rape cases is almost impossible to break. Polcz Alaine's text, however, moves beyond the context of war, and creates explicit connections between wartime and marital rape and abuse of women in general, thus turning her text into a general exploration of the notions informing the structure of violence against women.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kézíratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

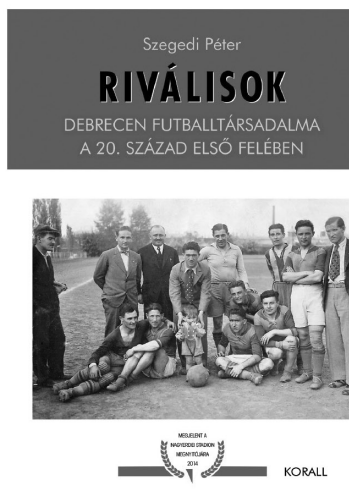
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZEMLE**KRITIKAI ÍRÁSOK****A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK****KÖRÉBŐL****BÍRÁLAT**

JAKAB ATTILA – „REHABILITÁLT” MÁGIA
NÉMETH CSABA – KOHOLNI SZERELMET
VALASTYÁN TAMÁS – EGY MONADIKUS ESZTÉTIKA

PROBLÉMA

SZABAD EGYHÁZ
A SZABAD ÁLLAMBAN

BUKSZ-BESZÉLGETÉS

VOLT EGY OTKA

**SZEMLE
BIBLIOGRÁFIA****M E G J E L E N I K****2014. TÉL****N E G Y E D É V E N T E**

A **Múltunk** 2015. év 1. számának tartalmából

Világháború, társadalom, emlékezet

Pók Attila: Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után

Dénes Iván Zoltán: Mi okozta a történelmi Magyarország felbomlását? Egy magyarázat előzményei, műfaja és kontextusa

Pollmann Ferenc: A Nagy Háború magyarországi historiográfiája

Konok Péter: Volt-e, lehet-e az első világháborúnak „baloldali emlékezete”?

Megyaszi Szilvia: Világháború, társadalom, emlékezet. Az emlékezet helyi működéséről, a helyi közösség bevonásának lehetőségeiről, a püspökladányi helytörténeti honlap példáján keresztül

Bognár Katalin: Az első világháború és a harmadik dimenzió

Tanulmányok

Miskolczi Ambrus: Milyen fasizmus volt a legionarizmus?

Pap Milán: A népitől a szocialista demokráciáig. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma a pártfolyóiratok tükrében

A folyóirat megrendelhető a Napvilág Kiadóban személyesen (1054. Budapest, alkotmány u. 2.) vagy emailben (kiado@napvilagkiado.hu). Lapszámaink megvásárolhatóak a kiadónál és a honlapunkon (www.multunk.hu) feltüntetett könyvesboltokban.